२० ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा परात्मानं पितरौ कमलाकरशर्मणा ॥ रामकृष्णतनूजेन शूद्रधर्मो नि-
१ रूप्यते ॥ तत्र शूद्रत्वं शूद्रसवर्णाज्जातत्वं विप्रादिवत् ॥ यद्यपि सर्गाद्यकाले नेविश्वामित्रादौ च नैतत्तथा-
पि, तत्रादृष्टविशेषात् ध्वंसशरीरत्वेमेव ब्राह्मणत्वमन्यत्र तु पूर्वोक्तमेवं शूद्रेऽपीति दिक् ॥ तत्र पद्भ्यां
शूद्रो अजायत शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनामिति तैत्तिरीयादिश्रुतिः मुखबाहूरुपज्जानां
क्षमियाक्रमं लोकानां तु विवृध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ मे
न्वादिस्मृतिश्च शूद्रस्य वर्णत्वेऽपि कर्मणां निषेधो वचनान्न्यायाद्वावगम्यते ॥ न्यायश्चात्र श्रु-
तिः ॥ पद्युर्वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्र इति तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तो न हि देवता अवसृजत इति तै-
त्तिरीयश्रुतिः ॥ पद्भ्यां युज्यत इति पद्युः जंगममिति स्मर्यते ॥ न्यायस्तु पूर्वमीमांसायामाद्याधिकरणसि-
द्धे तीयकः षष्ठस्य ॥ तथा हि ॥ आद्याधिकरणे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनस्य कर्मणः फलवत्तम-
स्य स्वाध्यायाध्ययनस्यावगतेरक्षरग्रहणार्थत्वेनादृष्टार्थत्वात्तावतैव विध्यर्थविश्रान्तेर्विचारानारं-

पात्मीमांसाशास्त्रं पूर्वपक्षे नारम्भं तेन विचारमकृत्वैव वेदमधीत्य स्नायादिति स्मृतेः समावर्तितव्यं
ततश्च क्रतुष्वध्ययनविधिसिद्धविद्याभावेन स्वयमेव द्विजवच्छूद्रेऽपि विद्यापेक्षे पात्तु त्रैवर्णिकाधिका-
विद्यासंपाद्यस्य शूद्रस्याप्यधिकार उक्तः ॥ षष्ठेऽपशूद्राधिकरणे पूर्वपक्षे सिद्धान्ते त्वध्ययनस्यार्थज्ञा-
नार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् साम्नाम गृह्णराणि ब्राह्मणोक्तौ धारणे त्रार्थत्वमिव तत्प्रत्ययाद्वा तस्यापि पू-
र्वस्य द्वारा पदज्ञानार्थत्वाद्विचारं विना च तदयोगात्तदर्थं शास्त्रमारम्भणीयं ॥ एतच्चार्थतो धर्मजिज्ञासे-
त्यत्राध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादिति तः शाबरभाष्ये शबरस्वामिनाप्युक्तं तेन विचारं विना वि-
मा प्रि: ॥ वेदमध्य ॥ धीत्य स्नायादिति स्मार्तस्नानोत्कर्षः ॥ ततश्च अध्ययनविधेः उपनीयतमध्याप-
यीत उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं ॥ वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेदिति स्म-
त्या उपनयनस्य दृष्टार्थत्वाच्चोपनीतास्य सेव अध्ययनस्य चाधानेसर्वत्रोपनीतादिति द्वितीया
ध्यायन्यायेनवसंतेब्राह्मणमुपनीयनग्रीष्मेराजन्यं शरदि वैश्यमिति विधिनिरुक्तेषु केषुचिद्विधा

शूद्र
२

नेनशूद्रेनहृनावाक्रतुविधीनांचाध्ययनविधिसिद्धविद्यात्रैवर्णिकविषयतेनोपनयनेनामत
नुपपन्नभावेनविद्यानाक्षेपकत्वाच्छूद्रस्यकर्मस्वनधिकारइतियाश्चःसिद्धांतोपियुक्तः।अत्रयद्य
पनीयनमध्यापयीतेत्यध्यापनेउपनीयत्वग्रहणंनाध्ययनेतथाप्यध्यायनस्याध्यायनस्य
तेनयाजयेदितिवद्ध्यनर्हत्वाद्वाचार्यनिष्ठत्वेनमाणवकसंस्कारत्वानावाब्राह्मणउप
।।सोधीयीतेतिविपरीणामनीयोंशेपः इतिविवरणादृयः।।स्वाध्यायवत्त्वमसाध्यत्वेनहृत्यं
वदेपनयनंसंस्कार्यसिद्धत्वरेनेनैवविनियोगादुपादेयत्वमितिपार्थसारथिराणकारयः
पादेयत्वेनविवक्षितंपुंस्त्वं।अत्रमयोपनयनेसंस्कार्यत्वाद्धेहेकत्वचतुंस्त्वाविवक्षयात्स्त्री
पनयप्राप्तिःकेनवार्येत।यत्तुतत्रस्त्रेतस्यायावद्गुकमात्रार्थश्चचर्यमित्यत्राऽऽपत्तुर्षवात्
ययासंस्कार्यत्वाल्लिंगाविवक्षयाप्यायेनस्त्रियाउपनयनमाप्तावपिनिषेधादिको यत्
नावइस्तुक्तं।।नरधर्मंद्रहणीतइतिचउपादेयत्वाछिंसं।।अतएवषंढस्यनोपनयनंशूद्र

त्वात्स्त्रीतएवमितोक्षराण्यांदेवलः।षंढकोलिंगहीनःस्यादसंस्कारार्हश्चनैवसः।याज्ञवल्क्यो
।।यदंतुब्राह्मणेहत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेत्।इत्याह।स्मत्सर्थसारादयस्तुवचनादुपनयनंमाहुः
।।एतच्चाग्रेवक्ष्यामः।अतएवोपादेयेगतत्वादृष्टवर्षत्वमिकत्वंचविवक्षितं।नचैवंन्यायतएव
शूद्रस्यकर्मानधिकारसिद्धेःतस्माच्छूद्रोयज्ञेनवक्लप्तइतिनिषेधःकिमर्थइतिचेत्प्राप्तःस्या
नुवादइतिनारायणवेदांतिनश्चतन्मप्रत्ययेनस्वाध्यायस्यनाभत्वावगतेःप्रथमोपस्थितत्वात्
फडाग्नेतस्यावश्यपत्वादेकरूप्याचाक्षरग्रहणमेवनाथ्यं।नचक्रतुभिरर्थज्ञानाक्षेपात्संस्कार
दिनाशूद्रस्याप्यधिकारप्राप्तिः।यथाजादमतेऽध्ययनविधिसिद्धविद्याप्रत्यसेनक्रतूनांशूद्रेविद्याना
क्षेपकत्वंतथार्थज्ञानमप्यध्ययनविधिसिद्धाक्षरग्रहणोपायेनचरितार्थत्वाच्छूद्रस्यपुरुषका
ह्युपायमाक्षिपतीतितुल्यंप्राप्यतांवाक्षेपाच्छूद्रस्याधिकारःसतुपद्युनइतिश्रुत्यानिषिध्यते
अस्मान्निषेधादेवाध्ययनस्याक्षरग्रहणार्थत्वेऽप्यर्थाच्छूद्रस्यप्रापस्यनावानिषेधोऽपर्थःस्यादि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

शू.प्र०
३

साङ्गः सर्वथा शूद्रस्य कर्मण्यनधिकारः सिद्धान्तहृदए विचारस्तु उपनीयीतेति विज्ञः अतो संप्रवनो
स्मंजनाचार्यकरणज्ञानमतिविगणनम्यपेषुनिजन इतिपाणिनिस्मृते राचार्यकरणते
त्मनेयद्स्मृतेरुपनयनस्यांगत्वेनाफलत्वेपिउपनीयतु यः श्रीष्यवेदमध्याय यो द्वि
सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति स्मृतेरध्ययनफलमेवांगेउपचर्यते चर्मवाण त
क्रियंते यस्य याज्ञा इत्यंति इज्यवत् तेनाध्यापनविधिमुपयुक्त तेष्वध्यापनस्य माण
नंतरं गत्वाद् र्थज्ञानार्थत्वमपि क्रतत्वं नां च तस्मिद्ध विद्योपजीवित्वादुपामंतरनाक्षे
धिकार इति माता नाकरम। तद्युक्तं आचार्यकरणत्वस्य कर्त्रभिप्रायत्वेनिगूधाज्ञो। जि
जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्येतेनात्मनेपदे सिद्धान्तं मानन्ने तागहि विधानं अर्थ
कर्त्रभिप्राये प्यात्मने पदविधानमेतस्सूत्रं तत स्वक्रियाफलत्वे कर्त्रभिप्रायत्वान्ना रा
नाम्निति हि का। विशेषस्तु विवरणे तन्त्ररत्ने च ज्ञेयः तत्र शूद्रस्य वेदश्रवणेनाक्षराधि ३

नाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। विदाक्षरे विचारेण शूद्रश्चंडालजनतां व्रजेदिति पराशरोक्तेः। वे
र मीमांसा भाष्यास्य सूत्रे पिश्रवणाध्ययनप्रतिषेधात् स्मृतेश्च यत्र शूद्रस्य वेदश्रवणादि नि
षिद्धं इदं शांकराचार्यैर्व्याख्यातं श्रवणप्रतिषेधो भावति श्च यहास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतु
भ्यां श्रोत्रपूरणमिति पद्युवाए तत्वं ज्ञानं यच्छ इति भवति वेद उदाहरणे जिह्वाछेदो धारणे शरी
रभेद इति तथा विद्यार्थज्ञानमपि न शूद्रायमतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविःकृतं न चास्योपदिशेद्धर्मं न च
स्य व्रतमादिशेदिति पाराशरोक्तेः। मतिर्वेदार्थापदेशः॥ न शूद्राय परिज्ञाने दद्याद्वेदमुखेनेति स्मृ
रपुराणात्। वेदज्ञाने निषेधान्मीमांसाद्यध्ययनमपि निषिद्धं तथा वेदमूलत्वात् स्मृतिपुराणाद्य
ध्ययनं निषिद्धं पुराणं पंचमो वेदः पुराणं वेदसंमितमिति स्मृतेः तस्मादिदं वेदविभिः रध्ययनं श्रव
लतः श्रोष्यं स्मयप्रवक्तव्यं सद्वृत्तेभ्यो वधर्म त इति कौर्मुख्यामत्रिस्मृतेः मनुरपि निषेधकारिः इमच
नां को मंत्रे यस्यादिर्विधिः। तस्य शास्त्राधिकारोस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्। एवं स्मृत्यादिश्र

स्मृ.र०
४

वणमपिनाध्येतव्यमिदंशास्त्रंवृषलस्यतुसन्निधौ॥योधीतेचैवमोहात्मासयातिनरकान्बहू
तिकोमौक्तेः॥वायुसंहितायामपिनावेदविद्भ्यःकथनीयमेतत्पुराणंगुह्यंपुराण
मक्तशिष्यायचनास्तिकेभ्योददंहियत्नात्किरयंददृयति॥नविष्णुपुराणेप्यान्येतानित
धर्मज्ञणस्त्राणिसुव्रत॥नेछामिश्रोतुंविप्रेंद्रगुह्यान्येतानिहिद्विज॥त्रयाणामेववर्णा
तानिपठितैः॥श्रेयसेनतुशूद्राणामत्रमेवचनंशृणु॥ब्राह्मणादिषुवर्णेषुत्रिषुवेदाश्र
स्मृत्यादीनिचशास्त्राणितथांगानिचसर्वशः॥त्रयाणामेववर्णस्यवाच्यंस्यान्नचशूद्रस्या
न्नित्तिविधः॥नतुविप्रद्वारातद्युक्तंमहाभारतेश्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्र
तःयेपि॥येचधर्मपराराजन्देवद्विजपरायणाः॥तेषांमध्येहरेर्भक्तेप्रभक्तीयद्विजा राम० ४
भागवतेपि॥स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा॥कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदि
भारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतमितिद्विजाच्छूद्राणांजातोद्विजबंधुःस्त्रीवानविप्र

मपिवर्णानांयानिप्रोक्तानिश्रेयसे॥धर्मशास्त्राणिराजेंद्रशृणुतानिनृपोत्तम॥विशेषतस्तु
शूद्राणांपावनानिमनीषिभिः॥अष्टादशपुराणानिचरितंराघवस्यच॥मायवीये॥एतानिन
पश्चात्कुलधर्मशास्त्राणिपठितैः॥साधारणानिप्रोक्तानिवर्णानांश्रेयसेसदा॥चतुर्णामिहराजें
द्रश्रोतुमर्हाणिसुव्रत॥स्कांदेसूतसंहितायां॥अस्मेचब्राह्मणविष्णोराजनश्चतथैवचवै
श्यपाद्यतारतम्येनज्ञानास्मोधिकारिणः॥द्विजस्त्रीणामपिश्रोतज्ञानामस्मेधिकारिता॥श्रुति
शूद्रस्यशुश्रूषापुराणेनैववृत्तौत्रमाः॥शूद्राणांचविरक्तानांतथास्त्रीणांमहामुने॥सिद्धांतश्रव
णंप्रोक्तंपुराणश्रवणंबुधैः॥सिद्धांतःसमस्तसर्वः॥रामायणेपिपपक्नाद्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात
क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात्॥वणिग्जनःपुण्यफलत्वमीयाच्छृण्वंश्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात्इरमपि
विप्रादिद्वारैवतदुक्तंभविष्ये॥देवाचर्यपुरतःकृत्वाब्राह्मणंश्चनृपोत्तम॥श्रोतव्यमेतच्छूद्रेणतथामे
श्चद्विजातिभिः॥पुराणश्रवणविधानादेवतत्रंतगर्तवैदिकमंत्रश्रवणपिनदोषः॥मदुक्तंवार्त्तिकेतां

31/1951

शू.कृ०
५

नेववैदिकान्मंत्रानुच्चारतारिति निषेधितानूचां॥ विहाय मंत्रनियमं लोके धुन्यामनुजते॥ इति मदनपार
श्हेतुत्वंनवैदिकत्वंविनास्ति॥ तेनस्तोत्राद्यैरपिवेदे सत्वंकुल्प्यते तथापि वचनाद्दोषाभावः॥
त्रनिमस्यापिप्रवाहरन्नादितयाकुलसूत्रादिवन्निसविधिविषयत्वं॥ पानिशंखनाविद्यास्थान
मुक्तानिएतानि ब्राह्मणोधिकुरुते सचवर्त्तिंदर्शयिती तरेषामिति बहुवचनेन शूद्रस्याधि॥
ज्ञानो १५ रउक्तः॥ सोपिश्रवणपरएव॥ अत्रशूद्राणांविहितानि निषिद्धाश्च धर्माः शूद्रसमान मनुपनी विष्णोरे
देश तद्विजस्त्रीकुंडगोलकसंकरजातादीनामपिज्ञेयाः॥ ते चाग्रेवक्ष्यंते॥ इतिसंक्षेपशूद्रस्य [illegible]
[illegible] पुराणश्रवणेनज्ञानमिति॥ अथ शूद्रस्य मंत्रविचारः॥ तत्र यच्चविज्ञानेश्वरीये इदं मंत्रेनाधि [illegible]
र॥ व्यासोपि॥ शूद्रो वर्णश्चतुर्थोपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति॥ वेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्कारा [illegible]
विनेति॥ नृसिंहतापनीये॥ सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रायनेच्छंति॥ पराशरस्मा [illegible] रा.म.
[illegible] मतायनीये॥ सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात्स्त्री शूद्रः स मृतोऽधोगच्छति न [illegible] ५

33
1951

बीजं व्याहरणोजिह्वाछेदइतिश्रुतेश्च॥ गौडनिबंधेतिथिचिंतलेसकांडे॥ स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शू
त्रमंत्रं स्वद्विजः॥ शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्॥ एवं पुराणविष्णुसहस्रनामचं
डीस्तोत्रादिपाठेप्यनधिकारः॥ श्रवणमात्रेधिकारेण पाठप्रसक्तेः॥ तदुक्तं हरिवंशे॥ इतिहासपु
राणश्रवणाबशूद्रजातिरिति॥ भारतेप्येवमारते॥ विष्णुसहस्रनामसु वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात्क्ष
त्रियो विजयी भवेत्॥ वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयादित्यत्र शूद्रः श्रवणेनेतिशं
कराचार्यैर्व्याख्यातं॥ किं बहुना शूद्रकर्तृकस्नानदानश्राद्धादौ अस्यैव पौराणमंत्रपाठः
॥ शूद्रस्यतुश्रवणमात्रं॥ श्रावयेच्चतुरोवर्णानितसस्य निषादस्थपतिं याजयेदिति वद्रणु युक्तेय
र्थेन शूद्रं प्रतिश्रवणजन्यज्ञानस्यैवकर्मनिर्वाहकत्वात् पुराणपाठाभावेन तन्मंत्रपाठाप्रसंगा
च्च॥ वाराहेपि॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण
गृह्यते॥ अस्य चायमसप्रकरणपाठेपि उपरिनाय॥ नोचसा बाह्मरूपो प्रकरणेन नियंतुं शा

कर्म॥ अतः शूद्रकर्तृकस्नानश्राद्धादौ सर्वप्रकाशानां सर्वत्र विप्रेण ... मंत्रपाठः कार्य इति शूलपा-
णिः। वैदिको विधिमेण पवनी यु इत्याचार्यचूडामणिः। माधवीयेप्येवं श्राद्धे शूद्रस्यान्नाराद्यर्थंवि-
स्य मंत्रपाठ उक्तः। शूद्रश्राद्धे पिस्यादे वेति स्मृतिकौमुद्यां मदनपालः। अमंत्रस्येति विशेष-
णात् स्त्रीणां तत्तुल्यानां चेति शूलपाणिः। यत्तु तेनोक्तं। मंत्रजपनियमादृष्टसिद्धिस्तु नम-
स्कारेणैवानुज्ञातः स्यान्नमस्कारो मंत्र इति गौतमोक्तेरिति। तन्निरस्तं। दृष्टद्वारेवाहित्वास्तिन्न-
त्वात् तेन च मंत्रनिषेधे नियमादृष्टप्राप्तिः नमस्कारेणोक्तसिद्धिश्च न हि सः न मंत्रः शूद्रस्य
... वक्ते पूर्णवृथात् जन्यादृष्टार्थं साक्षिये। कल्प्यतस्तु पौराणकर्मणां शूद्रा-
विशिष्य विधानात् तेषां च मंत्रविशिष्टानमुक्तत्वात् तथैव विनियोगात् पौराणमंत्रपाठोऽत्व स-
कृः। तन्न नमस्कारेण श्राद्धादावाहविरोधाभावे वैदिकमंत्रस्थाने नमः शाद्ध इत्यनेन त-
केशवसः। तेन पितॄणां नामगोत्रात् इत्यादौ यत्र द्विजानाम पिनाममं.. उक्तस्तत्र म- ६

35
1951

सर्वमंत्रनिषेधे स्वा। भोमाति प्रसवमात्रार्थं गौतमीयं। न तु नित्यवपनादावपि। अन्ये तु आवाह-
नादिकर्म यथा शूद्रेण तत्कुर्यात्। देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः। ॐ ... विष्णो-
के। सर्वत्र देवे देवेभ्यो नमः पितृपितृभ्यो नमः इति नाममंत्रमाहुः केचित् अस्य नाम्नः प्रयोगान् ह-
त्वात्। तेन नमः इत्येतावानेव मंत्र इति आचार्यचूडामणिमदनपारिजातोक्तिः परास्ता। अस्ममिदे-
वरणा ... तु नमस्कारेण पंचयज्ञान्न हापयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः यज्ञशब्देन ... कर्ममात्रोदेशे-
न नमस्कारविधानं। यज्ञानामुग्रस्नानां पंचत्वेन विशेषणाद्गृहे कृतविवक्षा वह्वाक्यभेदापत्तेः ते-
न ... तु श्राद्धादि पूर्तेषु शूद्रस्य नमस्कारो मंत्र इत्याहुः। पौराणास्तु विप्रस्येव विरोधः।
एतेन नमस्कारस्य पंचयज्ञेष्वेव विधानं। शूद्रस्य न विवाहहोमादाविति मदनपारिजातोक्तिः प-
रास्ता। अत एव यो नमसा स्वाहा ... तेन नमस्कारेण वैश्वदेव पिन चेदेवा नमस्कार स्मृति ... वे-
न इति हि ब्राह्मणं भवती सामग्जा ... तेन नमस्कारस्यापि सर्वत्र ... तत्र ... द्विजानां त-

श्रे

शू० ७

अतस्त्रैवर्णिकमंत्रोच्चारणाद्यधिकारं सर्वेषां शूद्राणां संवर्त्तनेन तथास्योपकर्मोक्तो मंत्रानुक्तो च संवर्त्तन
॥ अत एव कृष्णस्य कात्यायनस्त्रोक्ता अष्टौ संस्काराः शिवाह्नशौ क्रोडीसहरेण अत एवानुमतो नम
स्कारो मंत्र इति गौतमीयः शूद्रे पि प्रतिप्रसवः॥ तस्य चानुष्ठेया पंचयज्ञा अपि वक्ष्यमाणार्थमंत्र
सहिता नाम्नैव नागमत्र एतेन देवताः पितृन् सर्वस्य यं वा नमस्कारो मंत्र इति हृत्वा वितानेषु मन्त्रमस्वा
रिजातादुक्तिर्मना नामवासराः स्मात्रत्र केचित् विप्रो मंत्रेण गृह्यते इ सत्रैवर्णिको मंत्रो विप्रस्य पौर
णस्तु शूद्रैः पठनीयः॥ न वेदे ह्यधिकारोऽस्ति कस्मिन्वि शूद्रस्य विद्यते। पुराणे ह्यधिकारो मे दर्शितो ब्रह्म
णोऽरिदेति भविष्यपुराणेऽप्युक्ते। मीदृशोऽप्येवं। तिष्ठितत्वेऽस्मात्रैवर्णिकेतरमंत्रपाठे शूद्रस्याप्य
धिकारः चेन्मंत्रवर्जं शूद्रस्य सामाचारश्चिन्तामणौ छंदोगाह्निके वचनादेवेति विशेषणात्॥ अत एव
वृषस्तुतेनाध्येतव्यं कदाचनेति निषिद्धो मंत्रेतरपुराणपरः। पंचयज्ञक्लान्तश्चाद्ये पुराणोक्ताभि एम० ७
र्नाम्नमस्कारेण मंत्रेण तिपंचयज्ञेषु। ब्रह्मक्षत्रियविशां तेषां मंत्रवदृस्त्राणामिष्यते। तस्मादेव

हि शूद्रस्य नमस्कारस्कं मन्त्रमिति योगियाज्ञवल्क्ये न स्नाने। अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्र 31/1951
वर्जित इति श्राद्धे च वराहे विशिष्योक्तमित्याह॥ अनुमतो नमस्कारो मंत्र इति गौतमीयमपरो वैदि
कमंत्रपरश्चेत्याह॥ तन्नाधीतमपि रंशासुः शूद्रस्य तु सन्निधावपि तस्कोर्मेपुराणनिषेधे केदस्य
पापासत्वात् अध्येतव्यं ब्राह्मणेनवेदरूपेण क्षत्रियेण च। श्रोतव्यमेव शूद्रेणनाध्येतव्यं कदाचन
श्रोतव्यं तस्मात्त्वं च वैधर्मप्रोक्तम् स्मिन् स्वपोत्रमा। तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचनेति भविष्यपुराणे
पुराणाधिकारेऽपि विप्रार्थके श्र। अत एव विप्रो मंत्रेण गृह्यते इति सर्वार्थं न श्राद्धमेवमात्रपरमिति विष्ठ
लपाणिः। एतेन नाध्येतव्यमिति निषेधो मंत्रेतरपुराणपर इति श्राद्धवादिमेधितमतमपा
नाविप्रमिसुक्तेर्विप्रद्वारैव श्रवणमुक्तं धर्मज्ञ इत्यादिधर्माणीति षट्त्रिंशन्मते। विशेषस्तु नि
सिंधौ ज्ञेयः॥ किंचाध्ययनविधिनामध्ययनविधेः अधीते मंत्रे रर्थस्मातिं कुर्यात् नेक
मंत्रपाठस्य वाङ्गत्वं न तु स्मृते। मंत्राणामक्रियालेन स्वतः कर्माग्रहणात्। तथा

शू॰ध॰ ८ ये इति त्रिवर्णविधौ उक्तैर्विधिभिः स्वरूपं कुर्यात् अधीते मंत्रैरर्थस्मृतिं कुर्यादित्यर्थेन शूद्रस्य
श्रुत्यादि महादानादिकर्मसु मंत्रश्रवणे सेवांगत्वेन पापस्याभावे नैवं श्रवणविधौ श्रावयेच्चतुरो
वर्णानित्युक्ते द्विजानामपि तुल्यो हि मंत्रश्रवणमेवस्यान्न पापं इति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ अध्येत
व्यं ब्राह्मणेनैवेति प्रपन्नक्षत्रियेण च ॥ निषेकादिश्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः तस्यास्ति वचनात् अध्ययने सेव कर्मां
गत्वं ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ॥ वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्द
श इति याज्ञवल्क्योक्ते ज्ञानार्थत्वात् श्रवणं तु फलविशेषार्थं य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परि
कीर्तयेत् ॥ नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित् सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ इत्यादौ चेदं पापाद्दोषप्रसक्तेः ॥
याज्ञवल्क्योऽपि ॥ य इदं श्रावयेद्विद्वान् द्विजान् पर्वसु पर्वसु ॥ अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् इ रम॰ ८
ति तेन द्विजानां यथा वेदाध्ययनं ज्ञानकरणद्वारा कर्मार्थं तथा तात्पर्याणामर्थमप्यस्तु एवमेव
शूद्रस्य हि सिद्धं तेषु स्वगृह एव स्नानं वर्जने ॥ पारायणीयं तेन शूद्रार्थत्वात् न्यायाच्चार्थवत्त्वं मंत्रे ॥ स

नामपरत्वमात्रायां स्पष्टमुक्तं न केवलार्थविज्ञानसिद्धिरस्य प्रयोजनं शूद्रार्थं स्पष्टं ॥ यद्यत्र सर्वेषां भवि 39/1951
ष्यतीति तथा पुराणाध्ययनश्रवणयोर्द्वयोर्विधाने अध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वात् शूद्रस्य श्रवणं
तच्छूद्रार्थमेव ॥ शूद्राणां तु विपरीतं श्रवणं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वं शूद्रार्थफलार्थत्वात् शूद्रार्थं च श्रवणमप
रं तु नास्त्येव ॥ श्रोतस्मृत्येव वर्णरूपेण नाध्येतव्यं कदाचनेति वचनात् ॥ अपि वार्णिकेष्वेकेषु धर्मेष्व
र्थं चकारेणैव स्मरणमेव न तत्र वर्ज्येति धर्मादिश्रवणकरणाद्धर्मादिस्मृतिज्ञानमुपादानं परिसंख्यायां गम्यते तस्मा
त्तेन शूद्रार्थमेव श्रवणमित्युक्तं तद्विपि शूद्रमात्रपरं तेषां ॥ द्विजानां पाठ एव ज्ञानार्थं ॥ यद्वा तु द्वि
जानां श्रवणं शूद्रार्थं पाठश्रवणयोरन्यतरस्यापि ज्ञानार्थत्वे नियामकाभावात् मंत्रपाठस्य ज्ञानवि
ष्येव चचनादेवेति तेषां ॥ अस्माद्याश्रावयेदिति शूद्रमात्रपरत्वे शूद्रस्य तदधीनं श्रवणमित्युत्त
रमीमांसायां येन मोक्षे तु स्यान्नधिकारात् मोक्षधर्मे विरुध्येत ॥ न चाद्य पक्षे श्रवणविधौ शूद्रज्ञा
नार्थत्वान्नियमविधिर्द्विजे च फलार्थत्वादपूर्वविधिरिति वेदत्वं स्यात् ॥ अमेवं त्र्यध्ययनविधिवत्

मू.प्र.५०
९

यच्छक्यः स्तुयद्बंधेन सर्वग्रहान्ता॥ सर्वत्रापूर्वविधिस्तत्वात्॥ फलतो नियमाद्यपरेशाइति वार्त्तिको
क्तरीत्या परिहारात्॥ सर्वैश्चाध्ययनविधिन्यायस्तस्यानापन्नेत्यत्र वर्णविधौ संचारणामेव तत्वाए
वैनारत्वादि वाक्यान्यपि योज्यानीत्यादिना वार्त्तिकेपि सूचितं॥ तदिदं तदुक्तं सुधीभिर्हृदं विभावनीयं
॥ तस्माच्छूद्रस्य पञ्चोहिककर्मसु पौराणमंत्राणामेव विप्रस्य प्रयोगेन वैदिकानामिति सिद्धं॥ अथयाशू
स्य कर्माधिकारः॥ तत्र कामस्कृतयोयथाध्ययनविधिसिद्धविद्यादिजपरा इति न शूद्रस्य वि
पणश्रोतकर्माधिकारः॥ तथास्मार्त्तपौराणाः गृह्ययज्ञमहादानपूर्तश्राद्धादिविधयः फल
ता श्रूवणविधिसिद्धविद्यत्वाच्चतुर्वर्णपरा इति शूद्रस्यापि तेष्वप्यधिकारः शूद्रस्यास्ति राम.
तस्या॥ तत्रवै॥ वैदिककर्ममंत्राणामंगत्वेन शूद्रस्य सर्वांगोपसंहाराभावेनाधारीनामिवाऽन ९
ता॥ सर्वांगोपसंहारेण हि प्रधानविधिप्रवृत्तिरिति पक्षेवर्णितं॥ कथं तर्हि शूद्रस्य वैदिकमं
चगृह्योक्तहोमांगकुशकंडिकापेक्षे चतुःसप्तवधिकारः॥ उच्यते॥ न्यायतो निषिद्धोप्यधिका

विशेषेषु तत्रश्चवचनैः प्रतिप्रसूयते॥ निषादस्थपतेरिव रौद्रेष्टेन च शूद्रस्य गृह्योक्तांगज्ञानासंभवं
॥ वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रममिति स्मृतेरेकवेदाध्ययनपक्षे केशांतराय संभवत्र वणादि
नात्तदंगसंभवाद्धार्त्विजत्वाद्वा नियमानपेक्षणात्॥ नियमस्तु प्रधानमात्रे॥ उक्तं चैतन्न विस्तरं दान
कमलाकरे स्माभिः॥ अत्रापि वक्ष्यते॥ मंत्रे तु न वैदिककर्मंत्रांगं तत्र तु वचनाभावेप्यधिकारः॥ श्रू
वणविधिसिद्धज्ञानत्वात् कामित्वाच्च॥ यथा विना पकृत्रांत्यादौ यत्र वा मंत्रांतरं॥ यथा गृहयज्ञे स्मृ
तिसंग्रहे नोममंत्रेण शूद्रस्य कुर्याद्धोमादिकं बुध इति॥ तत्र मंत्रांतरेणापि सर्वांगोपसंहारात्त
स्मोपं कृत्वास्ति कुत्र नास्तीति विविच्यते॥ तत्रादौ विहितानि॥ स्वगृह्यसमसंहितायां शुचिव्रततमाः शू
द्रा धार्मिका द्विजसेवकाः॥ स्त्रियः पतिव्रताश्चान्ये प्रतिलोमानुलोमजाः॥ लोकाश्चांडालपर्यंतं सर्वे
प्यत्राधिकारिणः॥ अत्र रामसंत्रे॥ स्मृतिर्ब्रह्माह षड्डुर्लं स्मृतिवर्णद्वयात्मकं॥ षड्डुर्गं ब्राह्मणादी
नां त्रयाणां यद्विवर्णकं॥ तदस्येषारेशिकेन वक्तव्यं तारेकंपरं॥ तत्रैव मंत्रोयमुपदेष्टव्या ब्राह्मणाद्य

शू.प्र.५०
१०

तुरूपतः॥ब्रह्मोत्तरखंडे शिवपंचाक्षरं मंत्रस्य॥माहात्म्यात्त्कहावासिः सोयं मंत्रः षडक्षरोऽप्रणवेन
विना मंत्रोऽयं पंचाक्षरो मतः॥स्नानैः शूद्रैः श्च संवद्धी शैर्धीर्यपते मुक्तिको क्षितिः॥नास्य दीक्षा न हो
मश्च न संस्कारो न तर्पणं॥नकालनियमश्चात्र जप्यः सर्वैरयं मनुः॥एतद्दीक्षातत्त्वैव परकृति
रूपिणो कः॥सुरपतीर्थजलेस्नानं राजानं समुपोषितं॥प्राङ्मुखं चोपवेश्याग्रे न त्वा शिवपदं बुजं
॥तन्मस्तककरं न्यस्य दद्यो मंत्रं शिवात्मकं॥मिति स्मृतिकौमुद्यां वाराहे॥ब्राह्मणक्षत्रिय[illegible]
पंचरात्रविधीयते॥शूद्रादीनां च तद्धोत्र पदवीमुपयास्यति॥अन्येस्तु न तद्धोत्रेति पाठो [illegible]
तः॥अत एवाग्रे उक्तं॥अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि गरुडः शृणु माधवी रमतीमम भक्तोच मम[illegible]
परायणो॥नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिंतापरः स्थितः॥शुद्धकर्माणि वेदे वियोनित्यं तु म[illegible]म-
रेत्॥षष्टिकामृषिसहस्राणि शूद्रमेव तु यास्यहं॥तथा तत्रैव॥चातुर्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि दीक्ष[illegible] १०
यस्त्रिनीसु यक्रम्या द्विजानां दीक्षामुक्त्वा शूद्रस्यापि वक्ष्यामि मम भक्तस्य रंगनेऽस्माहिन[illegible]

दीक्षोक्ता॥वामनपुराणे॥ततश्च प्राह भगवांश्चातुर्वर्ण्यं पहराचैने इत्युक्ता वसिष्ठपुत्रस्य शक्तेः शि
ष्यादीनां वाशिवदीक्षामुक्त्वा कणींद्रस्य शूद्रस्य दीक्षामुक्तोक्तं॥एवं स भगवान्ब्रह्मा पूजनात्
शिवस्य तु॥कृता तु चातुराश्रम्यं स्वयमेव भवन्॥गतइति विष्णोपि॥ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं कुला॥
शूद्रमेव च॥पुरुषं वा स्त्रियं वापि युज्य येत्सूर्यमंडले॥एवं यत्र विशेषवचनं तत्र शूद्रस्याधिकारः सं॥
वाराहे॥ब्राह्मणक्षत्रियविशां पंचरात्रविधीयते॥शूद्रादीनां न तद्धोत्रपदवीमुपयास्यतीति वारा
हे उक्ता पंचरात्रोक्तं वैष्णवशैवसौरगाणेशवैनायकेषु मंत्रेष्वधिकार उक्तः॥इति मंत्रदीक्षा॥अ
थ शूद्रस्य देवस्थापनं॥कल्पतरौ देवीपुराणे॥वर्णाश्रमविभेदेन देवाः स्थाप्यास्तु नान्यथा॥ब्रह्मा
तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्री सहितः प्रभुः॥चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः सतिशर्पः सुरवापि॥मैरवो
पि चतुर्वर्णैः स्त्रजातेनां तथा मतः॥मातरः॥सर्वलोके तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमाः॥लिंगं गृही
यति वापि संस्थाप्येत यजेत्सदा॥त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणास्तु देवप्रतिष्ठायां शूद्रादीनां

४३
१९५१

शू.क.
११

धिकारः॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर॥ स्पर्शने नाधिकारोस्ति विष्णौ वा शंकरे तथा॥ शू
द्र संस्कृतं लिंगं विष्णुं वापि न मेन्नरः॥ इहैव वा स तद्दुःखं निपतत्यमुष्मिके किमुत्सृष्टो वानुय
न्नो तो वा स्त्रियो वा यतितो पि वा॥ केशवं वा शिवं चापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते॥ इति रहस्यारण्ये
स्कान्दाद्युक्तेरिस्याकृः॥ चतुर्वर्णैरिति पूर्ववचनाद्द्विजगृहिप्रतिष्ठायां शूद्रस्य विकल्प इत्युक्तं॥
अन्तरवंशजीनो नाधिकारोस्तीत्यन्यत्र पाठः॥ अथ शूद्रस्य देवपूजा॥ शिवमर्चसे न विष्णुम
न्तु पूजयेत् लिंगे देवा हरिमां जगत्सति॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः
मदास्या मिस्थमाहेशाकानुत्तमान्॥ गौडेति चित तल्लेसकांडे॥ शूद्रकर्माणि योनि स्त्रीय
ति प्रियो तस्माहमर्चां गृहेल्मिं चं रखंडविन्यपिते॥ लिंगे॥ अथ कूर्ममहादेवो मंडलस
न्तः पूज्यो हं ब्राह्मणानां च क्षत्रियाणां विशेषतः॥ वैश्यानां चैव शूद्राणां शुश्रूष्यः पूज
णां चैवाधिकारोस्ति पूजारि पुनर्मन्त्रायः॥ नृसिंहपुराणे॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रिय

संजातयः॥ संपूज्य ते सुरश्रेष्ठं नरसिंहवपुर्धरं॥ मुच्यन्ते चाशु मे दुःखैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः शिवलिंग
संहितायां॥ पंचाक्षरेण पूजा मुक्ता हा॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा॥ एवं स्त्रीनरो नि
वं पूजयेद्दिविकायतिं॥ नमो नेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजाविधीमते॥ विरक्तानां च शूद्राणामेवं पूजाप्र
कीर्तिता॥ पंचाक्षरस्य मन्त्रो तौ न मन्त्राहि तेपि तौ॥ शूद्रयोर्नमोन्तं ना॥ अनेनैतेन नित्ये नमः॥ रहस्याद्यः॥
शेषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुंगवाः॥ पूजास्वालंपदं हृशमणामस्य कीर्तितः॥ एवं पूजाकृता येन
स फलेन समन्वितः॥ पुनुः मनुः जपतपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मंत्रसाधनं॥ देवताराधनं चैव स्त्री
शूद्रपतनानि षडिति॥ तद्धि हि मिन्नपरं स्पर्शमुक्तपूजापरं वा॥ एतच्च पुराणप्रसिद्ध जीर्ण लिंग
पूजाविषयं॥ यानि तु त्रिसंध्यासेनो नारदीये॥ यः शूद्रेणार्चितं लिंगं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः॥ न तस्य
निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरपि॥ नमेधः शूद्रसंस्पृष्टं शंकरं हरिमेव वा॥ स सर्वयातनाभोगी या
वदाचंद्रतारकं॥ पाखंडपूजितं लिंगं न त्वापाखंडताम्रजेत्॥ स्त्रीनीरपूजितं लिंगं न त्वा नरक

45/1951

अ.प्र.५० १२

म्ब्रुते ॥ स्त्रीभिः शूद्रैः प्रतिष्ठितं लिंगं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ॥ स कोटिकुलसंयुक्तः आकल्पं रौरवे वसेत् ॥ इ
त्यादीनि तानि तत्तत्स्थापितलिंगविषयाणि ॥ पराप्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रवर्जितं यथावधि ॥
तदाप्रभृति शूद्राणां योषितां वापि न संस्पर्शो हि तितत्रैवोक्तेः ॥ अन्ये तु जगद्गुरुः लिंगद्रुः लिंगनम
स्कर्तुर्हि शोल्तु शूद्रस्य पूजायां फलमस्त्येव न तु तन लिंगार्चा त्वज्ञानात् माद्रो तु स्वयं रहि
ता पूज्या शूद्राद्यैः कार्या ॥ स्त्रियो वा तु यतीतो वा हि यो वा पतितो पि वा केशवं वा शिवं वापि
स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ ब्राह्मण एव पिहरं विष्णुं स्पृष्ट्वा देवं यजन्ती ॥ या तु पूजयते लिंगं
वा शिवमेव वा ॥ सा नारी यावत् तस्या नात्रैव हनिष्कृति ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां
शूद्राणां च जनेश्वर ॥ स्पर्शने नाधिकारोस्ति विष्णौ वा शंकरे सम चेति स्कांदोक्तेः ॥ चत्वारो ब्रा राम. १२
ह्मणैः पूज्या यो राजन्यजातिभिः वैश्ये द्वावेव संपूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिरिति स्कां
दोक्तेः ॥ वाराहे तु शालग्रामस्पर्शनिषेधो न प्रतिमादावित्युक्तं ॥ शालग्रामं न स्प

वर्णो विसंधरो स्त्री शूद्रसंकरे संस्पर्शाविज्ञस्यत्राधिकं मतः ॥ मोहाद्युः संस्पृशेच्छूद्रो योषिद्वापि
कदाचन ॥ स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवं ॥ यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुंधरे
॥ दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत्सुसमाहितः ॥ सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदैवताः ॥ लिंग
स्य पि तु पूज्यानि मणिभिः कल्पितान्यपलयेति विष्णुपुराणेपि ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृ
थिवीपते ॥ स्वधर्मनिरतो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ पञ्चमयोगपारिजाते विष्णुधर्मोत्तरे ॥
शालग्रामशिलां वापि चक्रांकितशिलां तथा ॥ ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेदिति
॥ तस्य वर्णमहितप्रजापरं ॥ स्त्रीदीक्षितपरमीमस्मो ॥ विप्रो यस्तु समर्च्यते पूर्वकमलाकरेनि र्ण
यसिंधौ च स्वेयः ॥ एवं पार्थिवलिंगपूजनेप्यधिकारः ॥ स्त्रीशूद्रस्य गोत्राल्लसिप्तताम्रकांस्यम
तु वा कृत्वा लिंगं तु संपूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥ इति तिथितत्त्वे भविष्योक्तेः ॥ वैदिकमंत्राभावात्तु ॥
तदुक्तं तत्रैव स्कांदे ॥ आवाहनं संपार प्रतिष्ठापनमेव च आस्यापनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परं

47/1951

श्र.कौ.
१३

हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक्। पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमः॥ न विष्णोः शर्वा
य क्षितिमूर्त्तये नमः १ भवाय जलमू० २ रुद्राय अग्निमू० ३ उग्राय वायुमू० ४ भीमाय आकाश०
मू० ५ पशुपतये यजमानमू० ६ महादेवाय सोममू० ७ ईशानाय सूर्यमू० ८ मूर्त्तयोऽष्टौ नवमैः ता
पूज्याः सर्वाः इति क्रमात्। आग्नेयास्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिंगे शिवं यजेत्। अत्र न प्राची मृगतः शंभो
रिति रुद्रयामले निषेधान्तरालप्राची। किंतु प्रसिद्धैव। एनवरात्रे देवीपूजा होम एव च विधम
स्ति। नवरात्रोपवासस्तु उपक्रम्य वैरूपेः शूद्रैर्न क्रियुक्तैर्म्लेच्छै रमैश्वमानवैरिति हिमाद्रौ
विष्णोक्तेः। एवं नानाम्लेछगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः। विना मंत्रैर्लाम सीस्या किरातानु संम
तेरिति रूपनारायणीये भविष्योक्तेश्च। तथा व्रतोपवासादावपि शूद्रस्याधिकारः अत एव वि
धिसिद्धविद्यत्वादैहिकमंत्राणामभावाच्च। प्राच्यास्तु वैरूप्यशूद्रयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषे १३
धात्। वैरूप्योः शूद्रस्य चैत्र मोहादुपवासं प्रकुर्वते त्रिरात्रं पंचरात्रं वा तेषां पुष्टिर्न वि[...]

ते मा कि न विष्णोक्तेः। अष्टरात्रे तु नवमे वा नवरात्रोपवासमतः इत्युक्तावाराणोः क्षत्रियवैरूपशू
द्रैरमैश्वमानवैः। स्त्रीभिश्च कुरुते ग हूतेन विधानमिदं शृणु इति न विष्णोः शूद्रस्याप्युक्तेः
एवं प्रायश्चित्तं शूद्रे जपहोमरहितं देयं। तस्माच्छूद्रसमासाच्च सदा धर्मपथे स्थितं। प्राय
श्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति मिताक्षरायां गौतमोक्तेः अत्र जपहोमवर्जप्रायश्चि
त्ते दानतीर्थयात्रादौ न शूद्रसंबंधविधेरुपसंहारः हविरुज यतु वह्निशिष्टे हूतो वा कामे राद्धि जा
ना तदनावापत्तेश्च। किंतु शूद्रसंबंधी प्रायश्चित्ते देशोन जपहोमवर्ज नविधिलाघवात् अ
त्र केचित् प्रधानमृतयोर्जपहोमयोर्निषेधो न त्वंगभूतमृतयोः अत एव महार्णवे लौकि
काग्नौ शूद्रस्य प्रायश्चित्तांगत्वात् इति होमो विप्रद्वारेण इत्याहुः तन्न। आरंभे सवे[...]
णं समाप्तौ च विप्रोषतः। आज्येनैव चरुणा लाग्नौ जुहुयाद्व्याहृतीः स्वयं। आदंडतावतो
ते तु गोहिरण्यादि दक्षिणा॥ स्त्रीणां होमो न कर्त्तव्यः पंचगव्यं तथैव च इति जाबालिनागृह्यादि

49
1957

स्त्रीशू०
१५

नियमात्॥ न चास्याः प्रतिनिधिरस्तीत्युक्तं न च श्रौतवा लौकिकार्ये वचनमस्ति तेनाविशेषादुभयो
र्निषेधः॥ अतो महादानेष्वधिकारः॥ तथा च हिरण्यगर्भदानप्रसङ्गे स्मृत्यर्थसारे दशसंस्काराः स्त्रीणां च
षट्॥ नमो मंत्रश्चेति महदानत्वादि सर्वग्रंथाः॥ महादाने शुभास्येपि स्त्रीणां कुंडानि द्विषं प्रशूद्रयोर्ना
काराणि कारयेत्॥ शारदातिलके वैष्णवानामर्धचंद्रानं शूद्राणां च त्रिकोणकमिति शूद्राणां कुं
डं स्त्रीशूद्रयोः सधर्मत्वाच्च अत एव मात्स्ये हिरण्यगर्भेन रो वा यदि वा नारी सर्वभ्रसात्मसं
ना॥ यः करोति महापुण्यं पश्य त्तु तस्यापि यत्फलमित्युक्तं॥ कामधेनुदानमाहात्म्ये॥ ब्रह्मवि
ट्क्षत्रशूद्राणां कर्तव्या यत्नतेन पेता॥ विष्णोत्तरे हलपंक्तिदानेपि॥ प्रयत्नेन महीपा
ल कृतमेतन्न पोत्रमाद्दातकं न क्रियुक्तेन स्त्रिया वा पुरुषेण वा॥ ब्रह्मांडे सप्तद्वीपदाने॥ सप्त
द्वीपाद्यंदानमेवं कृत्वा तु मानवः॥ नारी वा पुरुषो वापि रिद्रलोकमवाप्नुयात्॥ धान्यपर्वतेपि॥ हि
रण्यविमानमारुह्य नारी वा पुरुषोपि वा॥ तत्र व कल्पसा चलेपि॥ दत्त्वा व्रार्यनरोरद्यान्नारीवाभिधि

राम०
१५

एवमुक्तं॥ तिलपर्वतेपि॥ पुण्यपक्षे यादि स्वर्गाच्च राजा भवति धार्मिकः॥ नारी वा न सपत्नी च सुभगा
रूपसंयुता॥ तथा भोधाता पुवनाम्येन कार्त्तवीर्येण चैव हि॥ दानमेतत्सुराद्दानं तस्मिन्तिलभिस्त
थैव च॥ न च वचनात्ता वन्मात्रे धिकारः स्वर्गनुवादेन फलार्थत्वात्॥ यद्यपि नरेंद्रेसादि सामान्य
स्य विहविषयत्वाद्धि जपरत्व मेवान्नात यापि क्वचित्तु वर्णग्रहणात्तु क्वचित् स्पष्ट निबद्धस्त्रिया
ः परामर्शः॥ स्त्रीशूद्रयोः समानधर्मत्वाच्च एवविधि मिद्ध विद्यालोकमित्वा च शूद्रस्याप्यधिकारः
तदुक्तं॥ अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मे न वैदिके इति मोक्षधर्मेपि मंत्रवर्जनदृष्यंति कुर्वाणाः पौष्टिकी
क्रिया मिमां॥ पंचगमेतु स्त्रीणां विकल्पः॥ स्त्रीशूद्रस्य विशुद्धार्यं राजा पश्य सम्माहरीत॥ पंचगमं तु कु
वीत स्त्रानापि ताश्च चिन्नेवेदितिपराशरोक्तेः शूद्रे तु न निषेधः॥ यत्र त्रिः पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्म
णस्तु सुरां पिबेत्॥ उभौ तौ तुल्यकर्माणौ स्पर्शो रखो नरके वसेत्॥ इति तत्सायस्थितं विनात्तेयां॥ वि
शेषः प्रायश्चित्त रत्नेजि यः॥ एवं पूर्वेपि॥ जलेवा वा योऽस्मर्गशमात्र प्रतिशाम द्वारमनादिषि पिशूद्र

51/1951

श्र.दा.
१५

स्याधिकारः ॥ अधिकारी च वेदोक्तः पूर्त्तधर्मे न वैदिकः । स्त्रियाः सजातुकर्णोक्तेः ॥ पूर्त्तमाह हेमाद्रौ मदन
रत्ने च जातूकर्ण्यः ॥ वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीय
ते ॥ तत्रैव नारदः ॥ ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च । द्वादश्यादौ च यद्दानं तदेतत्पूर्त्तमुच्यते
॥ शंखः ॥ रोगिणां परिचर्या च पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ तत्रैव ॥ ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च
॥ बहिर्वेद्यां च यद्दानं तत्सर्वं पूर्त्तमुदाहृतं ॥ तेन कर्मविपाकेतहमाद्रावप्यधिकारः ॥ मनुः दान
धर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकं ॥ श्रौतस्मार्त्ताग्निकर्म गृहदानमिष्टं तु पौर्त्तिकं ॥ व्यासोपि पुरा
णामाश्रमाणां च चातुर्वर्ण्ये युधिष्ठिरः । दानं धर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितं ॥ विशेषस्तु म
त्स्येदं न कमलाकरे त्तेयः ॥ अत्र यत्र महादानजलाशयोत्सर्गादौ वैदिकमंत्रयुक्तवचनादृश्य
कारस्यैवाधानादावधिकारः शूद्रस्योक्तः ॥ तत्रेह यथा तिः वैदिकमंत्ररहितं विप्रैः कार्यमित्येकः पक्षः
। मंत्रवर्जं न दुष्यति कुर्वाणः पौष्टिकं क्रियामिति स्मृतेः धर्मेषु मासोक्तेः मनुरपि ॥ धर्मेप्सवस्तु ध

राम
१५

र्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठिताः । मंत्रवर्जं न दुष्यंति प्रशंसां प्राप्नुवंति च ॥ यत्तु मेधातिथिनोक्तं यानि
मंत्ररहितानि ग्रामोपवासादीनि तान्यनुतिष्ठंतः शूद्रा न दुष्यंति न पुनः समंत्राण्यपि मंत्रवर्जमनुति
ष्ठंतो न दुष्यंतीति ॥ समंत्रकविधिः शूद्राणां मंत्रवत्तेन मंत्रवर्जानुष्ठाने ॥ शाष्टमनुष्ठानस्यादिति
॥ तन्न ॥ विश्वप्रतीष्टिवत् ग्राम्यादिकं याविधाने मंत्रवर्जितविधानात् अस्य चामंत्रकहोमे प्रतोपवा
सादावनधिकारात् समंत्रकविधिवैयर्थ्यात् ॥ तस्मात् समंत्रे मंत्रवर्जनाविधानार्थमिवेतन्नाल्लमेनाः
विप्रैर्वैदिकमंत्रेणैव होमादिकार्यं वक्ष्यमाणोपराक्कारोक्तेः ॥ माधवीयेप्येवं ॥ पौराणमंत्रेष्वात्मा
पकर्तृकेषु यागएव ॥ याजमानेषु तेषां श्रवणमात्रं तु उक्तं ॥ अतः श्रवणविधिजन्यज्ञानस्यैवा
गत्वात् वैदिकेतु याजमाने नमस्कारमात्रं ॥ अन्यत्तु मत्तोऽस्य नमस्कारो मंत्र इति गौतमोक्तेः ॥ व्याप्र
मन्नादिवाक्यान्यप्येतद्विषयाण्येव । अस्येति षष्ठ्या शूद्रस्य यजमानस्य प्राप्तेति वक्तत्रस्य बंधित्वात् ॥ गौ
राणिविप्रस्य ॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति पूर्वोक्तवाराहोक्तेः ॥ यत्तु समंत्रवाहो ...

53/1951

शू.द.
१६

पुत्रप्रतिग्रहांगत्वाच्चाहुत्यादिमंत्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारान्न योर्दत्तकः ॥ पुत्रोनभवसमेवेतिष्ठ
द्विविवेके रुद्रधरेणोक्तं ॥ तन्न ॥ मंत्रं तु तयाऽन्यमुखात्पाठयितव्य इति महोक्तेः ॥ तदाह वसिष्ठः ॥ न स्त्री पुत्रं द
द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति ॥ इदं जीवने ॥ मृते तु स्त्रीतत्कालानुज्ञामपेक्ष्यापत्य
मेवाहतिविनाऽप्यालवृद्धसन्निधौ तं दत्तकं ते होमसाधुमुक्तं स्त्रियाश्च होमासंभवल्लयापि कृतादि
वृद्धिश्राद्धाद्यहोमादिकारयेदिति हरिनाथाचार्यः ॥ शूद्रस्तु ब्रह्मधनते प्येवं ॥ एवं शूद्रस्याद्भुतरोगकर्म
मविपाकतुलापुरुषादिदानमात्रमपि शूद्रस्य धर्मादिति स्मृतेः ॥ अत एव शूद्रकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पू
रेणोक्तः ॥ दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ॥ ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भ
वेदिति ॥ अत्र माधवाचार्यः यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय पूतेऽग्नौ हविः शांतिपुष्ट्यादिसिद्धये
वैदिके मंत्रे जुहोति तत्र विप्रस्यैव दोषः ॥ शूद्रस्तु होमफलं लभते तेनैवेतिव्याचष्टे एवं चास्माभिर्नि
र्णयसिंधौ सुविस्तरमुक्तं ॥ तेन सर्वत्र शूद्राणां वैदिकमंत्रहोमे विप्रद्वारैव ॥ विप्रद्वारा समंत्रको ना राम १६

५५
1951

मा चेति ॥ अथ शूद्रस्य संस्काराः ॥ यमः ॥ शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मंत्रेण संस्कृतः ॥ न केनचित्स
मसृजत् छंदसां प्रजापतिः ॥ छंदसा मंत्रेण ॥ आपस्तंबः ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतो जातकर्म
नामक्रिया निष्क्रमोन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥ कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारंभक्रियाविधिः ॥ केशांतः
स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥ त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ शूद्रस्य नवैतास्तु
कर्णवेधांता मंत्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः ॥ विवाहो मंत्रतस्तस्याः शूद्रस्यामंत्रतो दश ॥ यत्तु स्मृतिकौ
मुद्यां मदनपालेनोक्तं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमंतजातकर्मनामकरणान्नप्राश
नचूडोपनयनव्रतचर्याध्ययनसमावर्तनविवाहयज्ञदानानि समानानीति सुमंतूक्तो द्विजाना
मेवोक्तेः विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदेति ब्राह्मे शूद्रस्य जातकर्मादि एवं चोक्तमावे:
॥ चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मत इति मनूक्तेरिति ॥ तन्न ॥ इमं सोमं नवस्योपनयनादिसाम्याप
त्तेः स्मृत्यधिकाराप्तेः ॥ मानवीये च ... संस्कारमनु ॥

शू॰कं॰
१७

बैजिके गार्भिके होमैश्चूडामौंजिनिबंधनैः॥ बैजि[illegible]गार्भिकं चैनो द्विजानामपसृज्यत इति॥ अत एव म
त्स्यपुराणे हरिरेषगर्भहोमे॥ गर्भाधानपुंसवनं सी[illegible]नयनं तथा॥ कुर्युर्हरिरेवगर्भस्य ततो द्विजसु
गाव इत्युक्ताजातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडशचापराः समंत्रमास्वेष्विष्यां जातकर्मनामक
रणनिष्क्रमान्नप्राशनचूडाविवाहाः षट् संस्काराः शूद्राणां तु षडेते च महानाम्न्यादयो मेकाद
शोऽपि तु कथितानारायणो हरिहरब्राह्मणोरव्ये वंशाद्यध रस्तु द्विजानां षोडशैव तु शूद्रा
णां द्वादशैव हि॥ पंचैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः॥ विदत्रतो युनयनमहानाम्न्यादय
तो॥ विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नाममंत्रतः स्मृताः॥ अपरार्कस्तु॥ गर्भाधानमंतोपुंसवनत्र
[illegible]तथा तु वर्णपरं न द्विजातिमात्रपरं॥ तथा सत्युपनयनेन विधायत्वाच्छब्दाद्वितिनतन्मते
गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतजातकर्मनामकरणनिष्क्रमान्नप्राशनचौलाख्याः [illegible]त्त्ववृत्तिः
[illegible]तरीत्याहिते तु विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते तां सदेत्युक्तं॥ तत्र सद्य स[illegible]गो[illegible]तेन रेत्य

रा
१७

१८

57/1951

[illegible]रादौ प्रशस्येति तत्त्वं॥ मनुस्मृतौ॥ न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति॥ तदर्थमाह मेधातिथि
॥ यज्ञसामान्यतो निषिद्धं तत्ते यानि तानि तत्र तिक्रमेऽपि तथा पापं यथा द्विजानां॥ उपनयनरूपं सं
स्कारं च नार्हतीति॥ तेन तूष्णीं कार्याः पूर्वोक्तयमाद्युक्तेरिति रिक्त॥ चोपशूद्रस्य चौलेच न च रू
द्रतादि पक्षः॥ न स्वगोत्रं चिकित्सा च तत्संभावात् वह्यपि तस्माद्राज्ञः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यइति श्रु
तपथ्यश्रुते र्मंत्रिना रौतुका श्यप इति हेमाद्रौ व्याघ्रपादोक्ते श्च काश्यपगोत्रमस्ति॥ अत एव पि
त्रादिनिर्वपे ह्वीरना मतो गोत्रत्तत्येति हेमाद्रौ शूद्रकृत्या देने विष्णुवचनं तथापि श्राद्धे एव न तत्र तु
वरमाणोऽप्रमाणमस्तिकृष्णपक्षत्वावाचस्पतेरेव मतु जाद्विजानां धर्मतः स्युक्तं स्वर्धर्मामसंस्
कस्य केशावपयतु नवा र्यतेश्रति मेधातिथिः॥ तत्र चौले विकल्पेन शूद्राणां सर्वमुंडं शिखाधारणं
वाम्शूद्रस्यानि युतात्केशाविष्णाइतिवसिष्ठोक्ते॥ अत एव हारीतः॥ शूद्रोऽतु शिरवाच्छिन्नं कोध्यादे
रागपतोपिवाप्या जापसंस्मकुर्यातानि ष्क[illegible]र्म्युच्चमेवरितितउरेमायश्चित्तमाहस्मन एवं गोडल

शू.ध.
१८

...मिधयानां स्त्रिशिरवाह्यपतो यदुपाये। न... ताम्मोर्वरे संस्कृतेनाग्निरं मध्यपुत्रेणसंजीत
...स्य शूद्रस्य नामिनीति। ननु उक्तपरिग्रहपक्षे ...का। विशेषस्तु मदनरत्ने निर्णयसिंधौ ज्ञेयः। तथा शू
द्रस्य पंचमहायज्ञाः स्युः वर्तिनामन्त्रेण श्राद्धक्रियारतः। नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेदिति
याज्ञवल्क्योक्तेः। पारतेऽथ धर्मेषु तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयं। दक्षिणा पाकयज्ञानां
रण्यं तु विधीयते तेच वाजसनेयिशाखया कार्याः। शूद्रा वाजसनेयिन इति गौडनिबंधे श्रो
क्तेः। ... विवाहप्रकरणे पूर्वमुक्तं। अन्यत्वयोगेव्यक्तिर्नविष्यतीति संक्षेपः॥
इति श्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसुतरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरकृते शूद्रधर्मे शूद्र
संस्काराः॥ अथ शूद्रश्राद्धनिर्णयः। तत्र श्राद्धकि... इति प्रागुक्ते निःसंदेहे मिताक्षरायां शू
द्राधिकारः एवं स्त्रीणां [illegible] तिस्त्रिभ्यः स्वपितृ [illegible] वचः। विधवा कार्य [illegible]
[illegible] मतं [illegible] स्मृतिरत्नाकरे [illegible] श्राद्धं [illegible] शूद्राणां मंत्रवर्जितं [illegible] भवति [illegible] राम
१८

५९/१९५१

...मंत्रकं श्राद्धं तथा शूद्रा सुतस्य च। प्राग्द्विजाश्च [illegible] ते च कुर्युस्तथैव न [illegible] तिहेमा
द्रिः विषवनान्यायमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रव[illegible]तः अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृ
ह्यते इति ब्राह्मोक्तेश्च। अत्र श्राद्धकरणेऽपि परिभाषा [illegible] शूद्रस्य [illegible] नरानानां [illegible] स्वकृतविप्रेण मं
त्रपाठः कार्यः सोऽपि पुराणस्य एवं स्त्रियाश्चपीति शूलपाणिः प्राग्द्विजाश्चेत् चूडा त्रिवर्षपरं
॥ अनुपेतोऽपि कुर्वीत मंत्रवत्पैतृमेधिकं। यद्यसौ कृतचूडः स्यादिति [illegible] इति सुमं
तूक्तेः। असमर्थोऽपि [illegible] अनुपनीताः स्त्रीशूद्राश्च श्राद्धमपि द्विजाकारयेयुः स्वयं वा मंत्रकं कुर्युः
द्वि द्विज[illegible]यस्तु स्वयं संकल्पमात्रं कृत्वा वैदिकमंत्रयुक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेयुरिति प्रयोगपा
रिजातः। अतएव स्त्रीणामिमत्कृतविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रिः। अनुपनीतस्तु वैदिक
मंत्रयुक्तं सर्वं स्वयमेव कुर्यात्। विशेषस्तु निर्णयसिंधौ ज्ञेयः शूद्रस्य तु सर्वमश्राद्धमेव च॥
[illegible] शूद्राणां मामश्राद्धं विधीयते इति [illegible] एषा चैकोद्दिष्टे मासिकेऽपि एवं श्रुतिः॥

पितामहं द्विजश्चाच सर्वदा। नमस्कारेण मंत्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा। तत्रैव हरिहरपराशरः आमा
न्नं तु शूद्रस्य तत्संगात्तु द्विजपूजने। आमश्राद्धं तु निर्वाप्य सत्तातीनाशयेद्यथा। स एव आमं शूद्र
स्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते। तेन शूद्रगृहे पक्वं होमो नेति केचिदूचुः हेमाद्रौ भविष्ये। धर्मे
सुधर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते। अमन्त्रीकरणं मंत्रश्च नमस्कारो विधीयते। अग्रमेकं कव्यवाहनाय न
मः। सोमाय पितृमते नमः। इत्यपि मंत्राः। आवाहनादि कर्तव्यं यथा शूद्राणां तत्र एव देवानां देवना
म्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः। पितृशर्मा त्रिवेदी रनामतो गोत्रतस्तथा। शूद्राणां काश्यपं गोत्रमि
ति हेमाद्रिः। एवं तर्पणादिषु ज्ञेयं येतु कृष्णपक्ष ता... बहुले गोत्रे ये च ना लीलाऊ लिम सर्वाणे
न तत्रैव भविष्ये। शूद्रस्तु गृहे पाकेन तत्पिंडान्निर्वपे... सक्तुमतं पक्वान्नस्य पायसं वा न्नवेग
तु। तेन पक्वमुच्छिष्टमुच्यते इत्येतद्विहितं तेनेन्न परम... कर्म केवलं परमिति स्मार्त गोडाः। आद
... सर्वत्र पक्वनिषेधादेव आद्ये प्यामम... शूद्रस्य आमविधिर्व्यर्थः स्यात्। तेन म्या १९

61/195

सर्वत्रामपात्रोपिंडे पायसाद्यैः प्रतिमसवः देवतास्यः पितृसम्बेत पंचानमस्कारमंत्र इति
...नेश्वरमदनपालादयः हेमाद्रिस्तु शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुध इति मात्स्ये मंत्र
निषेधान्नाममंत्रेणेत्याह। यच्च शूद्री च कोद्यपेस्कारे। ...कार्यं नियुक्तस्तव पनिग्रहवर्जितः।
...मनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेदिति मत्स्ये पितृत्स्यं कितु श्राद्धे शूद्रस्य नत्वासनं। प्रति
निधिः। ब्राह्मणो हि अनुवृत्त्यस्मिन्कुर्यादीपर्धरे हि के। शूद्रोपि वा ब्राह्मणस्य विनापारशवात्क वि
नुइति तत्रैव पारस्करो केः। पारशवः शूद्रः शूद्रापुत्रः। विष्णुपुराणे। दानं च दद्याच्छूद्रोपि पाकय
तुइति तत्रैव पारस्करोक्तेः पारशवः कुबी नतेन वै। तेन पाकेन इदं वली नर परमिति स्मार्ते गी
सो यजेत वा। पिश्राद्धि कव्यस्य वर्षि कुबी नतेन वै। तेन पाकेन इदं वली नर परमिति स्मार्ते गी
रः। यक्षेनारते राजधर्मेषु यवनाः किराता गांधाराश्चीनाः शबरबर्बराः। ताकास्तुषाराः कंका
श्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः। सुल्का... क्षत्रप्रसूतास्ते वैश्याः शूद्राश्च मानवाः। कथं धर्मांश्चरिष्यंति
... सर्वे विषयवासिनः इति चोक्ता। वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते। पितृयज्ञास्तथा कू

शूद्र० २०

पाः [illegible] श्यापना॥ निबा। दानानि च यथा का[illegible] द्विजेभ्यो विसर्जेत्सदा। तथा दक्षिणा सर्वयज्ञानां दा
तव्यानितिमिच्छता। पाकयज्ञमहायज्ञाः शूद्रकर्तव्याः सर्वदास्तु निरितिम्लेच्छादीनां श्राद्धविधानं
तदपि सजातीयभोजनेन्यथरानादि परं विप्रदानमेव। न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सशूद्रोपि कदाच
॥ भोजयन्नसवायी स्यात्तच्च तस्य फलं लभेत्। यत्रापि द्विजानां पाकनियम। यथा लघुहारीतः
एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयमिति यथा वा स्मृतिदर्पणे व्यासवचः। मताहं च समाप्यतः ए
कोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयमिति यथा वा स्मृतिदर्पणे व्यासवचः। मताहं च सपिंडं च गया
श्राद्धं महालयं। आपन्नोपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचिदिति लोगाक्षिस्मृतिनैव श्राद्धं कुर्या
[illegible] माना मेन न [illegible] चिदिति। तत्रापि शूद्रस्यामेव। [illegible] तु शूद्राणामामश्राद्धं विधीयते इति सु
[illegible] केः शूद्रस्य दर्शापिंडश्राद्धमामेनैवेति हलायुधः। तथा एतद्वचनैः श्रायसादेरपि विधानानु
[illegible] कृतकिमामश्राद्धमपराह्णएव तु द्विजवत्सर्वार्द्रलेभ्यध्याह्नासरलो यत्तु कल्पतरः स्मृ

63/1951

[illegible]रुत। आमश्राद्धं तु तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयमिति सुमंतूक्तेरिसपराकें हेमाद्रौ चोक्तं पुत्रजन्मनि हरि
रपश्राद्धमेव। नदाह हेमाद्रौ संवर्तः। पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान्। न पक्वेन न चामेन
कल्याणान्यभिकामयन्। आमहेमश्राद्धाहोक्तिशेषस्तु मत्तैतन्निर्णीपाभिधो तेयऽक्रियानिबंधे व्यासः
हिरण्यमामश्राद्धीयं तद्धनं यतक्षत्रियाऽदितः। यथेष्टं विनियोज्यं स्यान्मुनीयाद्ब्राह्मणेऽत्र यं विमान्य
धैर्मुजीयात्क्षत्राहिल[illegible]तु यथेष्टं विनियोग। तेनापि श्राद्धं वैश्वदेवादि न कार्यं हेवोद्देशेनत्यक्तस्य
देवतान्तरायत्तायोगादिति देवयाज्ञिकः। शूद्रलब्धे तत्र कृतं तत्रैव षाड्विंशन्मते। आमं शूद्रस्य पक्वं वि
[illegible]द्विकं प्रतिगृह्णते। न स्वयं भोजनार्यालं निस्मेने मित्रिकेन तु गौड[illegible]द्धृतं वेंगिराः। शूद्रवेश्मनि वि
प्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतं। शूद्रादिमगृहे छत्रं प्रविष्टं तु सदा शु
चि परान्नार तावत्स्रवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते विष्णुपुरा
णे। संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतं। अंगिराः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतं। अनुप

शू० २१

नीतस्तोम शूद्रादेरुत्तरीयेण समाप सव्येतेन यन्नाभेरुत्तरीयं वस्त्रमुत्तरीयाभावे षडंगुलमंगुलं चतुरंगुलं वा
परिमंडलं। षडंगुलं वेसगुलंत्री घमितिजातकर्णोक्ते यं। तदभावे। उपरि वासोमात्रं तत्त्वसव्यं क्रमाद्
स्कंधे कृत्वा अग्निहोत्रगोत्रजः॥ इति श्रद्धोकौशिकमैथिलवाचस्पतिः॥ स्मृतिकौमुद्यां बौधायनः॥ शूद्राणामपि
सुपक्कस्यादुपवीतं वस्त्रविन्यासादिति शांखः। चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं। एकैकमूनमुद्दि
ष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमं॥ मंडलेन तु शूद्रस्य स्यात्सुक्षणं मतमित्यादि निर्णयसिंधौ ज्ञेयं। शूद्रस्य तिलकविधि
कः॥ पराशरपुराणे। ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं च वर्तुलं चतुरस्रकं॥ अर्धचंद्रादिकं लिंगं वेदनिष्ठो न धारयेत्। रा
॥ वेदनिष्ठ इत्युक्तेः शूद्रेणैतत्समस्तं धार्यमिति ज्ञातव्यम्। ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुंड्रकं॥
अर्धचंद्रं तु वैश्यश्च वर्तुलं शूद्रजातिजः॥ शालग्रामशिलायां च चक्राद्यंकनं चणी तन्नमादिकं तथा
॥ एकजातेरयं धर्मो न जातु स्यात् द्विजन्मनः॥ पुरुषार्थं समं धर्मं सर्वत्रात्सौ तुल्यं शूद्रस्योर्वि २१
तिधारणमप्युक्तं॥ इति रामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते शूद्रआह्निकविधिः। अथ शूद्राणां

65/1951

विहितनिषिद्धधर्माः॥ लघुपाराशरः॥ विक्रीणन्मद्यमांसानि अभक्ष्यस्य च भक्षणं कुर्वन्नगम्या
गमनं शूद्रः पतनमाप्नोति॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च॥ वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चांडा
लतां व्रजेत्॥ स्मृत्यंतरे। लवणं मधु मद्यं च दधि तक्रं घृतं पयः॥ न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु वि
क्रयमिति। नरायद्विजेपमिति स्मृतिकौमुदी॥ अत्र सच्छूद्रपरमुक्तं। एवमसच्छूद्राणाम् मद्यमांसभक्ष
णेऽपि न दोषः निषिद्धमांसं विना॥ अतः सुरापशूद्रसंसर्गे न दोषः। पतितसंसर्गो हि सः॥ न चायं तथा
द्विजानां तु तन्निषेधात्तानि समिति तत्संसर्गे शूद्रस्य दोष एव शूद्रस्य वर्जनेन सुदर्मः। तदाह मनुः
॥ न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति। सच्छूद्रे वर्ज
मेव। यत्तु कालिकापुराणे। विक्रीयं सर्वविस्तृतं कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां मु
क्त्वा मांसं च पंचममिति। अत्रमायादि मध्वादि निषिद्धमिति कल्पतरुः। पराशरपुराणेऽपि॥ पिण्याक
सक्तवल्लेलंगमंतक्रादिकं तथा॥ शूद्रादेव तु संग्राह्यं न द्विजेभ्यः कदाचन॥ स्कांदे प्रभासखंडे॥ नद

शू० क० नैनुद्धरेच्छूद्रो न पिबेत्कापिलं पयः॥ न धर्मपत्रेन भुंजीत ब्रह्मवृक्षस्य नामिनि॥ नोच्चरेत्प्रणवं मंत्रं पुरो
२२ डाशं नैव भक्षयेत्॥ न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृतां गिरं॥ न पठेद्वेदवचनं त्रिःषवं न हि सेवयेत्
॥ नमस्कारेण मंत्रेण क्रियासिद्धिर्विधीयते॥ निषिद्धाचरणं कुर्वन्पितृभिः सह मज्जति॥ अन्यान्य
पि निषिद्धानि भास्येकलिधर्मेषु ततः प्रमत्तस्यं लोकः सर्वो व्यापकस्य तेनशामित्युपक्रम्य॥ ब्रा
ह्मणाः शूद्रयोनिस्थाः शूद्रा वै मंत्रयोनयः॥ उपस्थास्यति तान्विप्रा केदार्थमतिलिप्सव॥ इति भ
वि॥ शूद्राणां मंत्रयोनिश्च संबंधो ब्राह्मणैः सह भवतीह कलौ तस्मिन्शयनासनभोजनैः॥ रा
जानः शूद्रभूयिष्ठा ब्राह्मणान्बाधयंतिते॥ शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः॥ क्ष
त्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः शूद्रा श्चिवादिनः सर्वब्राह्मणैरभिवंदिताः॥ आसनस्था
न्द्विजान्दृष्ट्वा न चलंत्यल्पचेतसः॥ ताडयंति द्विजेंद्रांश्च शूद्रा वै स्वल्पबुद्धयः आसने चोच्चवेद॥ २२
कलौ शूद्रमस्थिवेद्विजाः॥ नीचस्य च तदा वाक्यं वतिविनयेन तु॥ अध्यापयंति तथा वेदान्शूद्राः ध

67/195

र्मिकोविदाः॥ यजंते चाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः॥ तस्माद्वायुर्बलिरूपं कलिं प्राप्य महीये
ते ब्रह्मन्नल्पेन कालेन सिद्धिं गच्छंति मानवाः धर्माधर्मं चरिष्यंति युगांते समुपस्थिते॥ त्रेतायां॥
वार्षिको धर्मः द्वापरे मासिकः स्मृतः कलौ प्राप्यते क्षणे॥ कौर्मेप्युक्ते श्लोकाः पराशरसुतः कौर्मे शुक्लकृष्णाजिना
श्च शूद्राः काषायवाससः॥ शूद्रा धर्मं चरिष्यंति युगांते समुपस्थिते॥ ताडयंति द्विजेंद्रांश्च शूद्रारा
जोपजीविनः॥ उच्चासनस्थान्शूद्रांश्च द्विजमध्ये परंतप पुत्रैश्च ... तथान्यैर्भजंते द्विजाः
शूद्रानर्चयंत्यल्पश्रुतराग बलान्विताः॥ न प्रेक्षंते चार्चितांश्चापि शूद्रा द्विजवरान्नृप॥ सेवावसरमालो
क्य द्वारि तिष्ठंति चद्विजाः॥ वाहनस्थान्समावृत्य शूद्रान् शूद्रोपजीविनः सेवंते ब्राह्मणास्तांस्तु स्तुव
ति स्तुतिभिः कलौ॥ अध्यापयंति वै वेदान्शूद्रान्शूद्रोपजीविनः॥ पठंति वैदिकान्मंत्रान्नास्ति
कं घोरमाश्रिताः॥ अत्र तस्मादिदं न कुर्यादिति निषिध्यते॥ स्कांदे कौर्मयोः कलिधर्मेषु मंत्रमा
यानमेव च कासं वादो नारदस्य तु॥ तत्रैवोद्दंचयंते चराणं ... योगज्ञानमतं नोतावि

शू.द्र.
२३

ऽ हे वेदे शाल्मतः॥ वृत्रिष्णुने कलौ ब्रह्मन जन्मतो न द्विजातयः स्त्रियः शुश्रूषणं पसु द्विजानां शूद्रजात
यः॥ पित्रोः पुत्राः परित्यज्य जपहोमादि साधा। कुर्वते काम्यकर्माणि दृष्ट्वा निपतंत सम्भ्रः लौकिके
नो मन्निगौ वेदे वृत्ताराधनं तु यत। शूद्राद्दीनामयं धर्मो न द्विजानां कदाचन॥ गायत्रि कृत के गीते
रवजा पश्चात्तीरितं॥ गायत्रि विधवाग्नी तं शूद्राणामपि यापदा॥ विष्णुपुराणे॥ अपहाय निजं कर्म
कृष्णकृष्णेति वादिनः॥ ते हरेर्द्वेषिणः पापा धर्मार्थं जन्म यद्धरेः॥ विष्णुपुराणे॥ द्विजशुश्रूषयैवेष
पाकयज्ञैर्यजेत च॥ पित्र्याह्निकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत वै नराः॥ पाकयज्ञाः पंचयज्ञाः पंचयज्ञाः पा
कत्वाद्ग्रस्यनपाकेनमन मन मेत्यादौ मा शास्त्रार्थत्वात्॥ यद्वा यो यमत्म कतरद् तिवहस्मार्थेः मद
नपारिजाने व्यस्यतिः॥ शौचं म्लासणशुश्रूषा मत्सम मंत्रो धएव च॥ शूद्रकर्म तथा मंत्रो नमस्कारोस्य
चोदितः॥ नारते अनुज्ञा मनिके पर्वणि॥ दृष्टा पितामहः शूद्र मन्नि न तं तु तामसेः॥ द्विजशुश्रूषणं
धर्मं शूद्राणां तु समपुत्रवान॥ न स्वं पतिता ममोत्तरवाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः॥ द्विजशुश्रूषयाशूद्रः परं २३

69/1951

लोकं योधिगच्छति॥ अहिंसकः सुत्याचारी देवताद्विजपूजकः शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते
॥ नथा॥ स्वाहाकारो नमस्कारो मंत्रः शूद्रे विधीयते॥ नाम्नां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयं॥ ब्र
ह्मत्रः॥ संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन॥ पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः॥ रा
ताचास मनुज्ञातः कामं कुर्वीत धर्मतः॥ बौधायनः॥ शूद्राणामर्यावधिष्ठितानां मासि मासि वपनम
र्थवदाचमनकल्पमुपवीतं वस्त्रविन्यासादि॥ आर्यो वैश्वप॥ आर्यः स्वामि वैश्वप्यो रितिपाणिनिः॥ म
नुमेरपि॥ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनां॥ वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनं॥ शौ
चमा—चमनं स्त तकं चवैश्यवत्॥ शिरश्चमनं पंचसंस्कारात्रमाशौचमित्यर्थः॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः शुभ्रेर
न् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरंततः स्मितद्समवृद्धपरमितिमदनपाल:॥ अंततः तालुगाभिः॥ अष्टोन्मा
र्जेन प्राणस्पर्शादिकं तुल्यो शूद्रयोर्न भवति इति॥ त्रिः मात्रपापो द्वि रुक्तजरवाम्भिः समुपस्पृ
ष्टो हि त्रिमाज्ञवल्क्येन त्रिः सामानेष्व तदुक्तेरिति केचित॥ अन्ये तूपलक्षणं ता स्त्रीशूद्रयोर

श्र.दं०
२४

पिमन्त्रोमाहुः ॥ उच्छिष्टभोजनस्य शेषः न तु भुक्तिपात्रस्थमन्नं शूद्रायमतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविः कृतमिति
पूर्वे भुंक्ते ॥ अन्ये तु यथाश्रुतमाहुः ॥ गोतमश्च ॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्य सत्यमक्रोधः शौचम
नाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्या चोत्तरेषामनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मंत्रः पाकय
ज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके इति पाकयज्ञैरष्टकादिभिः ॥ स्वयं यजेत न त्विग्गादिभिरिति तत्कार्ष्णे स्वय
मिति पत्नीपुत्रादिव्यावृत्त्यर्थमिति लक्ष्मीधरः ॥ एके ऽनुक्ते विप्राद्दारापि प्रतिष्ठन्ते इत्युक्तमन्त्र
त्राक्तेः स्वयमशक्तस्तु विप्रद्वारा समाचरेत् स्वयमसक्तौ विप्रद्वारेत्यजपयः ॥ हेमाद्रौ भारते श्राद्धकृ
र्मेन्द्रयोश्चैव सत्यमक्रोध एव च स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ॥ आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः
साधारणो नृप चातुर्वर्ण्यस्येति शेषः ॥ ब्रह्मपुराणे च वर्णानां ज्ञानं श्रौतस्य इति नियमस्तु द्विजप
र इति प्रेतहेमाद्रिः ॥ भगवद्गीतासु मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा
स्तेऽपि यांति परां गतिं ॥ हेमाद्रौ विष्णुः ॥ क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ॥ अहिंसा गुरुशुश्रू २४

71/1951

षा तीर्थानुसरणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं ॥ अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उ
च्यते ॥ तद्वन्निमात्रं तु मनुः पराशरौ ॥ शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥ शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषु
र्मृदुवागनहंकृतः ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥ शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमारा
धयेद्यदि ॥ धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ क्षत्रादिसेवाहीनैरेव विप्रसेवया धर्मोऽपी
त्यर्थः ॥ स्वर्गार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेवाराधयेत् ॥ विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ॥ यद
तोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलं ॥ विप्रसेवाविनाकृतमपि लाभनदानाद्यकृतमित्यर्थः ॥ स्वेष्वपसा
दः ॥ प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः ॥ शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहं ॥ तैर्द्विजैः
केर्त्वक्वरसोपालननाय ऽतिमेधातिथिः ॥ उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ॥ पुलाकाश्चैव धा
न्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ पुलाका धान्यकणाः ॥ उच्छिष्टं भुक्तशिष्टं भोजनस्येति मेधातिथिः ॥ गोतमः ॥
तेषां वृत्तिर्लिप्सेत जीर्णान्युपानच्छत्रवासः कूर्चादीन्युच्छिष्टाशनं शिल्पवृत्तिश्च यं चार्यमाश्रये भ

शू०
२५

त्र्यंबकेन शूद्रेणाचोक्तस्तदर्थोस्यानिश्चयः स्यादिति ॥ श्रीगोहत्रिहीनलिनार्पणान्त्र्यंबकेन शूद्रेण
चोत्तरण्यापोनत्रोम इत्यर्थः ॥ उच्छिष्टस्थानेराममपरंस्त्रमेतु उच्छिष्टमन्त्रेदातव्यं शूद्राया गृहमेधिने ॥ गृ
हस्थायपतु दातव्यमन्त्रमेव दिने दिने इति व्याघ्रोक्तेः उच्छिष्टनिषेधे गृहस्थपरत्वात् ॥ अमन्त्रकेन स्त्रीप्यवं
॥ तथा तपः शूद्रस्य सेवनं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाजीवन्वणिग्भवेत् ॥ शिल्पैर्वा वि
धैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ अयाचितप्रदाता स्यात्कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ॥ पुरा
णं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनं ॥ छशानाम् ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वाप्यथ ॥ विक्र
यः सर्वपण्यानां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥ शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपाल
नं भारोद्वहनं पण्यव्यवहारश्चित्रकर्म नृत्यगीतं वेणुमुरजवादनादीनि मनुः ॥ अशक्नुवंस्तु शुश्रू
द्वि षां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनां ॥ पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यं
ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ कुर्यादिति शेषः ॥ नृसिंहपुराणे ॥ शूद्रेण तु

73
1951

शूद्रेणापचरेद्ब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् ॥ एवं धर्माचरणे लोके महापैठीनसिः ॥ गांधर्वे शूद्रस्यस्या
न्नमित्यर्थः ॥ इति राममकृष्णभट्टसुतकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मकमलाकरे शूद्राणां विहितनि
षिद्धानि ॥ अथ शूद्रस्य संस्कारप्रयोगः ॥ तत्रादौ सर्वकर्मागत्वात्पुण्याहवाचनमाचारात्तु सा
रेणोक्तो मात्स्ये ॥ संपूज्य गंधमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयेत् ॥ धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामा
द्भुतदर्शने यमः ॥ ओंकारं ब्राह्मणे कुर्यान्नोंकारं महीपतौ ॥ उपांशुं च तथा वैश्ये स्वस्तिशूद्रेषु की
र्तयेत् ॥ कर्ताचम्यसुमुखश्चैकदंतश्चेत्यादि स्मृत्वा देशकालौ संकीर्त्य अमुककर्म करिष्ये ॥ तदंगतया ग
णेशपूजनं पुण्याहवाचनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं पूजयेत् ॥ यथा ॥ हे हेरंब त्वमेह्येहि अंबिका
त्र्यंबकात्मज ॥ सिद्धिबुद्धियुतत्र्यक्ष सर्वलोकपितः पितः ॥ नागास्यनागहारत्वं गणनाथ चतुर्भु
ज ॥ नक्षिन ॥ स्वायुधैर्दिव्यैः पाशांकुशपरश्वधैः ॥ आवाहयामि पूजार्थं रक्षार्थं च मम क्रतोः ॥ इह
गत्य गृहाण त्वं पूजां रक्ष च मे क्रतुं ॥ इत्यावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य ॥ पात्रे सकलं मम मायाद्य ॥ रक्ष

मृ.प्र०
२६

रक्षगणाध्यक्ष त्र्यक्ष त्रैलोक्यरक्षक॥ वरदस्त्वं वरं देहि वांछितार्थं नरोत्तम॥ अनेन फलदानेन फल
दो भव मे सदा॥ इत्यर्घं दत्वा॥ वक्रतुंड महाकायेति प्रार्थयेत्॥ आयुष्मा विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लं
बोदराय सकलाय जगद्धिताय ते नमः॥ नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय गण
नाथ नमो नमस्ते॥ भक्तार्तिनाशनपराय गणेश्वराय सर्वेश्वराय शुभदाय सुरेश्वराय॥ विद्याधराय वि
कटाय च वामनाय भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपाय ते नमः नम
स्ते रुद्ररूपाय करिरूपाय ते नमः॥ प्रार्थना॥ ततः स्वाग्रे धान्यराशिद्वये कलशे संस्थाप्य तत्र गंध
दूर्वाचंपकपल्लवफलहेमपंचरत्नादि निक्षिप्य धान्यपूर्णपात्रद्वयं न्यस्य तत्र॥ पाशहस्तं वरुणं या
दसांपतिमीश्वरं आवाहयामि यज्ञेस्मिन् पूजेयं प्रतिगृह्यतामिति वरुणमावाह्य॥ संपूज्य कल
शस्य मुखे विष्णुरित्याद्यैः संप्रार्थ्य मातृदेवो भव॥ पितृदेवो भव आचार्यदेवो॥ अतिथिदेवो॥ आ
शिषः प्रार्थयेत्॥ एताः सत्या आशिषः संतु अवनिकृतजानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं

75
1951

शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा॥ दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुप
दानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु॥ शिवा आपः संतु सौमनस्यमस्तु॥ अक्षतं चारि
ष्टं चास्तु॥ गंधाः पांतु सुमांगल्यं चास्तु॥ अक्षताः पांतु आयुष्यमस्तु॥ पुष्पाणि पांतु सौश्रियमस्तु॥
तांबूलानि पांतु ऐश्वर्यमस्तु॥ दक्षिणाः पांतु बहुदेयं चास्तु इति विप्रहस्ते दत्वा॥ यं कृत्वा सर्ववेदय
ज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तंते तमहं नतो भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाच
यिष्ये वाच्यतामिति ते ऋक्॥ मा विघ्नं मा च मे पापं मा संतु परिपंथिनः॥ सौम्या भवंतु सुखिनः सर्वलो
काः सुखावहा इति कृत्वा विहिता॥ विप्राः स्वस्त्यस्तु॥ करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मा स्वस्ति चापि द्विजातयः
॥ सरीसृपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति सर्वदा॥ ययातिर्नहुषश्चैव धुंधुमारो भगीरथः॥ तुभ्यं रा
जर्षयः सर्वे स्वस्ति कुर्वंतु नित्यशः॥ स्वस्ति तेस्तु द्विपादेभ्यश्चतुष्पादेभ्य एव च॥ स्वस्त्यस्त्वपादके
भ्यश्च सर्वेभ्यः स्वस्ति ते सदा॥ स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्ति कुर्वंतु ते सदा॥ लक्ष्मी अरुंधती चैव कुरुतां स्व

।स्मृ.पु०
२७

स्तितेन घा॥ स्वस्ति नो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथांगिरा॥ वसिष्ठस्तितेश्च मयच्छंतु कार्त्तिकेयस्य षण्मुखः॥ वि
वस्वान्भगवान्स्वस्तिकरोतु नव सर्वदा॥ दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च गगनं ग्रहाः॥ अधस्ताद्धर
णी योसौ नागो धारयते सदा॥ शेषश्च पन्नगश्रेष्ठः स्वस्तिं तुः संप्रयच्छतु इति वदेपुनः॥ ततः कर्त्ता आत्मनः
मन॥ समाधीयतां समाहितमनसः स्मः इति ते प्रसीदं तु भवंतः प्रसन्नाः स्मः इत्युक्त्वा कुंभजलं पातयन्
हेत्॥ शांतिरस्तु॥ पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु॥ वृद्धिरस्तु॥ अविघ्नमस्तु॥ आयुष्यमस्तु॥ आरोग्यमस्तु॥ शिवक
र्मास्तु॥ कर्मसमृद्धिरस्तु॥ पुत्रसमृद्धिरस्तु॥ धनधान्यसमृद्धिरस्तु॥ इष्टसंपदस्तु॥ अरिष्टनिरसन
मस्तु॥ यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु॥ यच्छ्रेयः तदस्तु॥ उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु॥ उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिर
स्तु॥ उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यंतां॥ तिथीकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसंपदस्तु॥ तिथिकरण
मुहूर्त्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयंतां॥ दुर्गापांचाल्यौ प्रीयेतां॥ अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयंतां॥ इंद्रपु २३
रोगा मरुद्गणाः प्री०॥ ब्रह्मपुरोगाः सर्वेवेदाः प्री०॥ वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्री०॥ अरुंधतीपुरोगा एक

द

77
1951

पत्न्यः प्री०॥ ब्रह्म च ब्राह्मण्यश्च प्री०॥ श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेतां॥ श्रद्धामेधे प्रीयेतां॥ भगवती कात्यायनी प्रीयं
तां॥ भगवती माहेश्वरी प्रीयंतां॥ भगवती पुष्टिकरी प्री०॥ भगवती तुष्टिकरी प्री०॥ भगवती वृद्धिकरी प्री
०॥ भगवंतौ विघ्नविनायकौ प्रीयेतां॥ भगवान्स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः
प्री०॥ सर्वग्रामदेवताः प्रीयंतां॥ सर्वाः कुलदेवताः प्रीयंतां॥ हताश्च ब्रह्मद्विषः हताः परिपंथिनः॥ हताश्च
स्य कर्मणो विघ्नकर्त्तारः शात्रवः पराभवं यांतु॥ शाम्यंतु घोराणि॥ शाम्यंतु पापानि॥ शाम्यंत्वीतयः शु
भानि वर्द्धतां॥ शिवा आपः संतु॥ शिवा ऋतवः संतु॥ शिवा अग्नयः संतु॥ शिवा ओषधयः संतु॥ शिवा व
नस्पतयः संतु॥ शिवा अतिथयः संतु॥ अहोरात्रे शिवे स्यातां॥ शुक्रांगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चर
राहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वेग्रहाः प्रीयंतां॥ भगवान्नारायणः प्रीयंतां॥ भगवान्प
र्जन्यः प्रीयतां॥ स्वामी महासेनः प्रीयंतां॥ पुण्याहकालान्वाचयिष्ये वाच्यतां॥ ब्राह्मं पुण्यमह
र्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकं॥ वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवंतु नः॥ दीयंते यत्र दानानि पूज्यंते च द्विजात

श.रु.
२८

ये कृत्पते पत्रमांगल्यं तत्पुण्याहं भवन्तस्तु मे ॥ मम गृहे स्वकर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु त्रिः ॥ स्वस्ति
पुण्याहमिति त्रिर्विप्राः ॥ ततः स्वस्तिर्याच्या विनाशाख्या पुण्यकल्याणवृद्धिदा ॥ विनायकप्रिया
नित्यं तां स्वस्तिं नो ब्रुवन्तु नः ॥ मम गृहे स्वस्तिं भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ आयुष्मते स्वस्तिरिति विप्राः ॥ सागरस्य
तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ॥ संपूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं नो ब्रुवन्तु नः ॥ मम गृहे ऋद्धिं भवन्तो
ब्रुवन्तु ॥ ऋध्यतामिति ते त्रिः ॥ पृथिव्यामुद्धृतायां तु यत्कल्याणं पुरा कृतं ॥ ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्त
त्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥ मम गृहे कल्याणं भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ कल्याणमिति त्रिर्विप्राः ॥ ततः क्षीरोदधिमथनेम
थ्यमाने महोदधौ ॥ विश्वेशश्चैव प्रियया नित्यं तां श्रियं नो ब्रुवन्तु नः ॥ मम गृहे श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रु
वन्तु ॥ अस्तु श्रीरिति ते त्रिः ॥ वर्षशतं परिपूर्णमस्तु ॥ शिवमस्तु ॥ वंशाभिवृद्धिरस्तु ॥ प्रजापतिः प्रीयं
तां ॥ ततो विप्राः सुरास्त्वामभिषिंचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्ष
णो विभुः ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ आखंडलोऽग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा
रु

79/1957

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा सुरः ॥ ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पांतु ते सदा ॥ कीर्ति
र्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ॥ बुद्धिर्लज्जा वपुः शांतिः कांतिस्तुष्टिश्च मातरः ॥ एतास्त्वाम
भिषिंचन्तु देवपत्न्यः समागताः ॥ आदित्यश्चंद्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥ ग्रहास्त्वामभिषिंचन्तु रा
हुः केतुश्च तर्पिताः ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥ दे
वपत्न्यो ध्रुवा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥ एते त्वा
मभिषिंचन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ इत्याद्यैः पुराणोक्तैरभिषिंचेयुः ॥ तत्र पत्नी वामे ॥ ततः करोतु स्वस्तिब्रह्मस्ते
साद्यैः पूर्वोक्तैर्यजमानस्य पत्नी राजन्य तिलकं ॥ आशीर्वादश्च एवं सर्वत्र ॥ इति कमलाकरभट्टकृतो
शूद्रस्य पुण्याहवाचनं ॥ ततः कर्ता तंदुलपुंजेषु गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ॥ देवसेना
स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ॥ गणेशेनाधिका ह्ये
ता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश ॥ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही च तथेन्द्राणी चामुं

श्रा.प्र.
२९

ड्गप्रमातर इति गणेशपूर्वकं गौर्यादिषोडशमातॄरभ्यर्च्यादि सप्तघृतमातॄर्निर्मान्दृशवाह्यकुड्येघ
तेन च सप्त वा धाराः कृत्वा वसुधारायै नमः इत्यावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य नांदीश्राद्धं कुर्या
त् । यथा सर्वं सव्येन देवतीर्थेन यवैश्च पित्र्येपि । मात्रादित्रय पित्रादित्रय मातामहादित्रय संबंधि
नांदीमुख सत्यवसुसंज्ञक विश्वेदेवस्थाने भक्ष्याः क्षणः कर्तव्यः प्राङ्मुखान्वेत्तोमातृमवावेति
द्वौ विप्रौ कुशाश्चटौ वा दैवे निधाय मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदेवीनां दासीनामिसा
ना पीचूडामणि । नांदीमुखीनां स्थाने इत्यादिनाहो । पितृपितामहप्रपितामहानां नांदीमुखानां
स्थाने इत्यादिनाहो । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नांदीमुखानां स्था
ने इत्यादिनाहो । केचित्समतानुसारिणां तु मातृमातामहप्रमातामहा इति मातामहेन सह मा
तुः श्राद्धं नांदापार्वणे द्वयमेव । मातृनामगोत्रेमन्ते निर्णयसिंधौ ज्ञेयं । ततः सत्यवसुसंज्ञका २९
विश्वेदेवाः इदं वः पाद्यं । एष वोर्घः । एवं मात्रादयः पित्रादयः मातामहादयश्च इदं वः पाद्यं । ततः

81/1951

विश्वेदेवाः इदमासनं वो नमः । एवं मात्रादौ । अर्घस्थाने संकल्पसिद्धिरस्तु । विश्वेदेवाः एष वो गं
धः । एवं मात्रादौ । एवं इमानि पुष्पाणि धूपः दीपः आच्छादनं एते अमुकेभ्यः गंधपुष्पधूपदी
पाच्छादनानि ताः । सर्वे उपचाराः संपूर्णाः भवन्तु । ततोर्धचंद्रमंडलमभ्युक्षणं वा कृत्वा पात्रेषु धा
मान्नं सोपस्करं आममन्नं तत्तथा शक्तिहेमवा प्रदद्य स्वाहा न मम । एवं मातृपितामही प्रपिता
मह्यः नांदीमुख्यः इदं वः पूज्येत्यादि । पितृपितामहप्रपितामहाः नांदीमुखाः इदं वः पूज्येत्यादि
। एवं मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः सपत्नीकाः नांदीमुखाः इदं वः इत्यादि एवं मा
तामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः सपत्नीका नांदीमुखा इत्यादि । अत्र पिंडाः कृता कृताः पिं
डपक्षे वेदीं कृत्वा पूर्वाग्राः लेखाः तिस्रः कृत्वा दर्भानास्तीर्य मातर्नांदीमुखि अवनेनिक्ष्वेति तत्संस्था
एवं पितामहि प्रपितामहि । एवं पितः नांदीमुखेत्यादि ततः सक्षुना गुडेन वा दधिबदरयवमि
श्रान्नपिंडान् । एतत्ते मातर्नांदीमुखि एष ते पिंडः इदमन्नं स्वाहा न मम । इत्येकैकं पिंडं दत्वा परं तस्मी

श्रा.प्र.
३०

द्वितीयं॥ एवमेकैकस्य दैवे होरेत्वा पुनः॥ प्रसवने निक्षिपेत् इति प्रसवने जनं प्रागुक्त्वा संजने जने कांस्यांसि
च दत्वा शेषमाघ्राय पात्रेषु जलं परि आशिषो वाच्या आपः संतिष्ठादि॥ कृतैतत् श्राद्धकर्मणः सां
गतासिद्ध्यर्थं द्राक्षामलकयवाः तन्निष्क्रयं वा दक्षिणां तु संप्रदद्ये स्वधा नमः इति प्रत्येकं दत्वा
ते न तां दीर्घा श्राद्धे न नांदीमुखाः देवताः प्रीयंतां॥ माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही॥ पिता पितामह
हश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः॥ एवं भवंतु मे प्रीताः प्रयच्छंतु
मंगलमिति संप्रार्थ्य पिंडान्विसर्जेत्॥ इति वृद्धिश्राद्धं॥ एतत्सर्वं तत्सर्वत्र संस्कारेषु च समानं पत्र तुल्य
दृष्टं तु लोकेषु विस्तरेण तत्राचाराच्छेदं वेद्यं॥ आपः क्षीरकुशाग्राणि दधि दूर्वाक्षतास्तथा सर्ष
पाः कुंकुमं चेति अर्घोऽष्टांगः स्मृतः॥ कीर्तितः स्पृष्टं गमर्घं दत्वा पितिर्थ्या॥ स्वागतं भो द्विजश्रेष्ठा मदनुग्र
हकारकारकः॥ इदमर्घमिदं पाद्यं प्रयत्नैः प्रतिगृह्यतामिति पादार्घमाचारात् दत्वा ...
गंधं कृत्वा ब्राह्मणान्प्रार्थयेत्॥ ब्राह्मणाः संतु मे प्रीताः पापात्संतु समाहिताः॥ वेदानां वेददाता

83/1951

रः पारगाः सर्वदेहिनां॥ जपयज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः॥ देवानां च पितॄणां च तर्पणार्थं यात
काः कृताः॥ येषां देहे स्थिता वेदाः पावयंति जगत्त्रयं॥ रक्षंतु सततं ते मां जपयज्ञेष्ववस्थिताः॥ ब्रा
ह्मणा जंगमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं॥ येषां वाक्योदकेनैव शुध्यति मलिना जनाः॥ पावनाः सर्व
वर्णानां ब्राह्मणा ब्रह्मरूपिणः॥ सर्वकर्मरता नित्यं वेदशास्त्रार्थकोविदाः॥ श्रोत्रियाः सत्यवाचश्च
देवध्यानरताः सदा॥ यद्वाक्यामृतसंसिक्ता ऋद्धिं यांति नरद्रुमाः॥ अंगीकुर्वंतु कर्मैतत्कल्पद्रुम
समाशिषः॥ यथोक्तनियमैर्युक्ता मंत्रार्थे स्थिरबुद्धयः॥ यत्कृपालोचनात्सर्वा ऋद्धयो वृद्धिमा
प्नुयुः॥ मम यज्ञे जये पूज्याः संतु मे नियमान्विताः॥ अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः॥ दे
वध्यानरता नित्यं प्रसन्नमनसः सदा॥ अदुष्टभाषिणः संतु मा संतु परनिंदकाः॥ मम पि नियमाः श्रो
ते नवं तु भवतामपि॥ अन्वस्तां प्रासंगिकं॥ अथ गर्भाधानं॥ तत्राद्यर्तौ दर्शनि दुष्टकाल सर्वति ...
दोषशांतिं मन्कृत्वा शांतिरत्नोक्तविधिना कृत्वा प्रथमरात्रिचतुष्टयवर्जं समरात्रिषु मन्कृतनिर्णयसिंधु

स्व०५०
३१

वृद्धिकाले तत्कार्यार्थं कर्त्तास्मिन्नायोरित्याकालो स्मृत्वा ऽस्यां मम भार्यायां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बी
जगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानं करिष्ये इत्युक्त्वा तदंगतया गणेश
पूजा पुण्याहवाचनं मातृपूजा नांदीश्राद्धानि च कृत्वा जंहतो नववस्त्रं धृत्वा स्वगंधारं संदूर्वार
संना यदि क्षिणनासाविजे सेचयेत् नृरिराजितः सूर्यं नमस्कुर्यात् ततो रात्रौ शय्यायां विष्णवे नमः
एवं त्वष्ट्रे प्रजापतये धात्रे सितवासे सरस्वत्यै अश्विभ्यां पर्जन्याय नमः इति योनिमभिमृ
श्य पत्नीयं गत्वा ऋतौ स्नायात् स्त्रिया न स्नानं अनंतो मुखं चैव नेत्रावमने इति गर्भाधानं अथ
पुंसवनं। द्वितीये तृतीये चैव चतुर्थे वा मासे पुंनक्षत्रे भर्त्रा संगं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा ऽस्यां मम
भार्यायां जनिष्यमाणगर्भस्य पुंरूपता मास्मर्थं बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणार्थं च परमेश्व
रप्रीत्यर्थं पुंसवनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजा पुण्याहवाचनं मातृपूजा नांदीश्राद्धानि ३१
कृत्वा समानवर्णवत्सगोर्दधि पत्न्या दक्षिणपाणौ दत्वा मध्ये यवं द्वौ माषौ पार्श्वयोर्दत्वा किंपि

85/1951

बसि इति त्रिः पृष्ट्वा पुंसवने पुंसवनमिति त्रिरुक्त्वा सा प्राश्नीयात् एवं त्रिः कुर्यात् इति पुंसवनं॥
अथ सीमंतः चतुर्थे षष्ठे ऽष्टमे वा मासि प्राग्वा प्रसवात् पुंनक्षत्रे भर्त्ता देशकालौ संकीर्त्य मम भा
र्यायां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैनोनिरसनद्वारा प्रतिगर्भं संस्कारातिशया
र्थं परमेश्वरप्रीत्यर्थं सीमंतोन्नयनं करिष्ये इत्युक्त्वा तदंगतया गणेशपूजा पुण्याहवाचनं मातृपू
जा नांदीश्राद्धानि कृत्वा जंहतो नववस्त्रं धरो दूर्वारसंनायादि क्षिणनासायां अग्नये नमः राज्ञे नमः व
रुणाय नमः इति सिंचेत् ततस्त्रिः शुक्लत्वाशलाजीकु [illegible] त्रय पयुतां उदुंबरफलगुच्छयुतां [illegible] दाय पत्न्या
स्तितां प्रजापतये नमः इति मूर्ध्नादारभ्य भ्रूमध्यं [illegible] द्विधा केशान्कृत्वा त्रिः सीमंतं कुर्यात् ततो वीणा राजसूत्तद
संगे फलं [illegible] दुकाहि दत्वा विप्रे सोम [illegible] ना इति क्षिणं च दद्यात् [illegible] नारदः विप्रक्षत्रियपयोः कुर्यात्
द्विधा सीमंतकर्मसु वैश्यशूद्रकयोस्त्वे तद्विवाभि [illegible] चन अत्र विशेषो गर्भनिर्णये तस्थ्येति धर्मा
श्रमकृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः इति सीमंतः अथ जातकर्म पुत्रं चंद्रोदये कालाजितिः मार्दुर्भविष्यु

श्र.५०
३२

त्पुत्रीश्च्चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ स्नात्वानंतरमात्मीयान् पितॄनभ्यर्च्य तर्पयेत् ॥ कुमारे जाते नाभिच्छेदात्
प्राक् पिता सचैलं स्नानं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य कुमारस्य गर्भांबुपानजनितदोषपरिहारार्थं
जीवगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा बलायुर्वर्चोऽभिवृद्ध्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म क-
रिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजां पुण्याहवाचनं मातृपूजां हेम्नां दीक्षां सूचकल्कमाज्यमधुनी हे ॥
म्ना घर्षयित्वा हेम्ना प्राशयेत् ॥ पिता कर्णयोर्निधायदेवायमस्मिन्नमः सरस्वत्यै नमः अश्विभ्यां
नमः इत्युक्त्वा सावित्रिं स्पृशेत् ... नमः इत्युक्त्वा विप्रान् पूजयेत् ॥ इति जातकर्मप्रयोगः ॥ अथ षष्ठीपू-
जा ॥ निर्णयसिंधौ मार्कंडेयः ॥ रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं
जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्यु-
र्दशम्यां चैव सूतके ॥ बलिः ॥ व्यासः ॥ सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ॥ तासां यागनिमि- ३२
त्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्र-

रा

87/1957

जन्मनि ॥ अपरार्के ब्राह्मे कृत्यान्तरम्लोरा नरकाद्या वा तथा चैव पंचमी ॥ क्रीडनार्थं च बालानां षष्ठी
चैव शिशुरक्षणी ॥ स्कंदे तु पूजनीया वै वेश्या ब्राह्मणैर्द्विजातिभिः ॥ राकानुमतिः सिनीवाली कुहूरिति च
तस्मात् ॥ कन्यारूपं ॥ पिता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोः सर्वारिष्टशांत्यायुरारोग्यसिद्ध्य-
र्थं गणेशजन्मदाजीवंतिकाराकादीनां पूजनं करिष्य इति संकल्प्य कलशं संस्थाप्य
तत्र पूर्णपात्रे वस्त्रे परिगणेशं जन्मदा जीवंतिकां स्कंद राका ममनुमति सिनीवाली कुहू
वा तथा च प्रतिमास्वावाह्य खड्गे शिशुरक्षणीं कुड्ये लिखितां षष्ठीं चावाह्य षोडशोपचारैः सं
पूज्य माषतोलका दिबलिं दत्वा प्रार्थयेत् ॥ गौरीपुत्रो यथा स्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ॥ तथा ममाप्य-
यं बालः षष्ठिके रक्ष्यतां नमः इति ॥ इति षष्ठीपूजा ॥ अथ दत्तकपुत्रविधिः ॥ आत्मपारिहोमस्य पुत्र-
प्रतिग्रहतान्नत्र चरुश्रपणयोरनधिकारात् त्रयोदशकः पुत्रो न भवत्येवेति रुद्रधरादयः ॥ वि-
प्रद्वारा होमादिकारयेदिति वर्धमानहरिनाथादयो गौडाः ॥ संबंधतत्त्वे प्रयोगपारिजाते

स्मृ.कौ०
३३

शौनकः। अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च। वाससी कुंडले दत्वा उष्णीषं चांगुलीयकं। बंधनत्वे
न संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः। अन्वाधानादि तंत्रं कृत्वा आज्योत्पवनांतकं। दातुः समक्षं गत्वा तु पु
त्रं देहीति याचयेत्। देवस्य त्वेति मंत्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च। अंगादंगेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशु
मूर्धनि। गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः। यस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्न इत्येकया। सोमो
ददद्रित्येताभिः प्रत्यृचं च समिल्लया। स्विष्टकृदादि होमं च कृत्वा शेषं समापयेत्। मिताक्षरादौ
वसिष्ठेन तु आहुतिभिरग्नेन होमवत्कः स च विप्रद्वारा कारणीयः। विशेषस्तु मत्कृते निर्णय
सिंधौ ज्ञेयः। स च दत्तकः पंचवर्षमध्ये ग्राह्यो नोर्ध्वं। ऊर्ध्वं तु पंचमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृपेति
कालिकापुराणे। ऊर्ध्वं तु स्वदाने त्वौरेव दानं विक्रयं चैव हीनं च तनये याः स्मृतास्तुवः। दाराः पुत्रा
श्च सर्वस्वमात्मनेव तु योजयेदिति हेमाद्रौ व्यासोक्तेः। अनुपात्वत्ष्का॥ स्वकुटुंबाविरोधिन देय
दारसुतादृते इति। तत्त्वदानानि तु पुत्रपरमिसन्यत्र विस्तरः। इति दत्तकपुत्रविधिः। अथ सूतिकास्ना ३३

२

89/1915

नं। ज्योतिषे। करेंदुभाग्यानिलवासवांत्यमैत्रेंदवाश्विध्रुवनेकिपुमं। तिथौ च रिक्ते शुभमामनं
ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनींद्राः। अथ नामकर्म। मदनरत्ने बृहस्पतिः। द्वादशे दशमे वापि जन्मतो
पि त्रयोदशे। षोडशे विंशतो चैव द्वात्रिंशे वर्षतः क्रमात्। नारदीपेस्तकांते नामकर्म विधेयं स्वकु
लोचितं। नाम पूर्वं तु बालस्य मंगलं सुसमाक्षरैः। तत्रैव गार्ग्यः। मासनाम गुरोर्नाम दद्यात्कु
लस्य वै पिता। कृष्णोऽनंतोऽच्युतश्चक्री वैकुंठोऽथ जनार्दनः। उपेंद्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा ह
रिः। योगीशः पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्। अत्र मार्गशीर्षादिः क्रमः। केशवादिर्वा इति म
दनरत्ने। नाक्षत्रमपि नाम कार्यं। कुलदेवतानाम नक्षत्रसंबंधि पिता नाम कुर्यादिति तत्रैव शंखोक्तेः
परिशिष्टेऽपि। नरक्षरादिकं नाम यस्मिन् धिष्ण्ये यदक्षरं। मनुः। कृष्णस्य मेष्यसंयुतं। तत्र स्यादे
वां तिद्वादशो वापि पिता देवस्य कालोऽस्मत्तास्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवेनो निवर्हणार्थं नाम व्य
वहारसिद्ध्यर्थं च नामकरणं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचनमातृपूजानांदीश्रा

श्र.प्र.०
३४

इमानिकृत्वाकांस्यादिपात्रेतंडुलपूर्णेहिरण्यागणेशनामततः कुलदेवतानामततोमासनामत
तोनाक्षत्रंततोव्यवहारिकंनिश्चिवदासइत्यादिनिखित्वानामदेवताः संपूज्यशिशोर्दक्षिणकर्णेमु
कनकोमित्रमुकोमीत्यादिनामानिलक्ष्योधृतांजलिः कुलदेवतानामाममुकदासोमकृतःस
र्वानिब्राह्मणनभिवादयेति।आमुष्मात्रवलममुकदासइतिविप्रा।।एवंमासनाम्नानाक्षत्रेणना
म्नाम्याव्यवहारिकेणनाम्नमासादिवाचं।।नतः शतदृशावामान्नानिस्त्वाविप्रेभ्यआशिषोगृह्णीया
त।।इतिनामकर्म।।अथदोलारोहः।।पारिजाततेवृहस्पतिः।।रवट्वारोहणंकर्तव्योदशमेद्वादशेपि
वा।।ज्योतिर्निबंधे।।आदोलाशायनेपुंसोद्वादशेदिवसेः शुभः।।त्रयोदशेतुकन्यायाननक्षत्रवि
चारणा करस्वमेवैष्णवेरेवतीपुष्टितिद्यपिचाश्विनके ध्रुवेषु।।कुर्याच्छिशूनांनृपतेश्चतद्दरादो
लंवेददिनोत्सवंति।।अथकर्णवेधः ज्योतिर्निबंधेगर्गः।।मासेषष्ठेसप्तमेवाष्टमेद्वावेध्योकर्णो
द्वादशेषोडशेपि।।हेमाद्रौव्यासः कार्त्तिकेपौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुनेपिवा।।कर्णवेधंप्रशंसंति

91
1951

शुक्लपक्षेशुभेदिने।।मृचमृगाभाहस्तचित्रापुनर्वसुपुष्यश्रवणधनिष्ठारेवतीषुरिक्तापर्वर्जेतिः
थोकार्यः।।मदनरत्ने।।सौवर्णराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः।।शूद्रस्यचायसीसूचीमध्यमाष्टं
गुलात्मिका।।चंडेश्वरः।।सार्द्धमासद्वयेदद्यात्तांबूलंप्रथमंशिशोः।।अथनिष्क्रमणं।।ज्योतिर्निवं
धेयमः।।तृतीयेवाचतुर्थेवामासिनिष्क्रमणंभवेत्।।मनुः मासेचतुर्थेकर्तव्यंशिशोर्निष्क्रमणंगृ
हात्।।षष्ठेन्नप्राशनंमासियद्वेष्टंमंगलंकुले।।अत्रिश्मृतिर्नतुद्विजोक्तिः।।तेनमृदस्यापीतिमे
धातिथिः।।मदनरत्नेवृहस्पतिः।।अन्नप्राशनकालेवाकुर्यान्निष्क्रमणक्रिया।।विष्णुधर्मोत्तरे
दिगीशानांदिशांनत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्विज।।पूजनंवासुदेवस्यगगनस्यचकारयेत्। बहिर्निष्क्रा
त्रायदेहाम्बंरवपुण्याहनिः स्वनैः पिताददद्याकालोस्मत्वास्यशिशोबीजगर्नममुकं वेनोनिबर्ह
णं।।धारावलायुर्वर्चोभिवृद्ध्यर्थंनिष्क्रमणंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजापुण्याहवाचनमातृपूजा
नांदीश्राद्धानिकृत्वाप्रतिमास्वः क्षतैः पूर्वंभादिदशादिकपालेचंद्रसूर्यवासुदेवगगनानांनाममंत्रावाह

सं०
३५

नादित्यं जोत्स्नां शंखवत्पूर्णमंगलसंवेष्टितं चंद्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा पठेत्॥ ब्रह्मार्कैर्यो दिगीशा
नां दिशां च गगनस्य च॥ निक्षेपार्थमिमं दद्मि ते मे रक्षंतु सर्वदा॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथा
पि वा॥ रक्षंतु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः॥ ततो विप्रान् करोतु स्वस्तिवचनं ब्रह्मलोकाद्याशीः षंढधुः
॥ अथोपवेशनं॥ नयोगपारिजाते॥ पंचमे च तथा मासि निर्मोलमुपवेशयेत्॥ तत्र सौवीर
हाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ वराहं पूजयेद्देवं पृथ्वीं चैव तथा द्विज॥ पिता देशकालौ
संकीर्त्य कुमारस्य सर्वारिष्टशांत्यायुरारोग्यक्षेमार्थमुपवेशनं करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजापु
ण्याहवाचनं च कृत्वा पीठे प्रतिमायां पूजयेत्॥ वराहं पृथ्वीं च नाम्ना षोडशोपचारैः संपूज्य तदग्रे
च समभायामैः पूजां कृत्वा तन्मध्ये नमो वन्हे करोतु स्वस्तिते ब्रह्मलोको वाद्यघोषेण शिशुमुपवेशयेत्
मंत्रः रक्षेतां त्वा नमस्कार रक्षां कृत्वा पठेत् रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे॥ आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिप
स्व हरिप्रिये॥ अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपंथिनः॥ जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दह स्वाचिरेण ता

93
1951

न्॥ वरेण्याशेषभूतानां माता त्वमसि काधुमे॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता॥ चराचरा
णां भूतानां प्रतिष्ठानाय्मयाह्यसि॥ कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामिति॥ अत्रैव कादिसंबं
धे नंत्रिपाल्लन्नप्राशनदिने एव निष्क्रमणमुपवेशनं च कुर्वंति॥ अथान्नप्राशनं॥ मदनरत्ने नारदः षष्
ष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु पंचमे मासि वाका यनेकात्र माशानं शुभं॥ लौगाक्षिः षष्ठेन्नप्रा
शनं जातेषु दंतेषु वा॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ ब्राह्मणं शंकरं विष्णुं चंद्रार्कौ च दिगीश्वरान्॥ तु वदिग्रासुमपूज्य
कृत्वा वह्नौ तथा चंद्रं देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्संगगतस्य च॥ अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकांचनं
॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा॥ सर्वत्र मंगलं विशेषश्च मस्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः॥ पि
ता देशकालौ संकीर्त्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुर्वर्चोभिवृद्ध्यर्थमन्नप्राशनं
करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचनमातृपूजानांदीश्राद्धानि कृत्वा नांदीश्राद्धं प्रतिमा
सुतेऽलंकृतं पुंजे शुभासने उपविश्य मातिवेक्षे चरुं कृत्वा आज्यदधिमधुघृत मंत्रेया यमे वा प्राशयित्वा भूजं

श्र.द्र.०
३६

चरत्वारम्नहे मम त्री माजनाद्यो ये निधा यवास्तः स्पृशेन्मात्मजीविके तिपरी क्षयेत् ॥ इ सन्नप्राशनं ॥
अथायुष्य पूजा ॥ गौड व्यवहारनिर्णये ॥ नवांवरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषं ॥ मार्कंडेयं नरो भक्त्या पू
जयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिं ॥ प्रह्लादं च हनूमंतं विभीषणमथा
र्चयेत् ॥ स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः ॥ षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥ तिथि
नक्षत्रे तन्नाम्ना तिलहोमोप्युक्तः ॥ आदिपुराणे ॥ सर्वेषां जन्महि वसे स्नातैर्मंगलवारिभिः ॥ गुरु
देवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः ॥ प्रतिसंवत्सरे कु
र्यात् [illegible] महोत्सवः ॥ कृत्यचिंतामणौ गुडदध्यतिलान्नं दद्यात् [illegible] चवं धयेत् ॥
गुग्गुलुनिंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकं ॥ संपूज्य मानुविघ्नेशो महर्षिं प्रार्थयेद्धि ह जन्मतिथि
[illegible] कोमाह्या नंदुके कृत्यतत्त्वार्णवे स्कान्दे युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया रवेरुद्र
[illegible] संतेन तत्र तिथियुग्मते ति ॥ पिता सबालो संगच्छत्वा नवचन्द्रधरो देश [illegible]

दीर्घायुरारोग्यपार्थं वर्षवृद्धिदिदिनकृत्यं करिष्य इत्युक्त्वा प्रतिमासस्वक्षत्रसुजेषु वा गणेशं सूर्यं मार्कं
डेयं व्यासं परशुरामं अश्वत्थामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनूमंतं विभीषणं षष्ठीं स्वनक्षत्रं पितरौ प्र
जापतिं गुरूनग्निं च संपूज्य पृष्ठे तन्नाम्नाति लहोमं च कृत्वा गुग्गुलुनिंबसर्षपदूर्वारोचनागुडा
न्नापाटलज्ञी हस्ते बध्वा मार्कंडेयं प्रार्थयेत् चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने रूपवा
न्वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥ मार्कंडेय नमस्तेस्तु सप्तकल्पान्तजीविने ॥ आयुरारोग्य
सिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ॥ चिरंजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवरो द्विज ॥ कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां
चिरजीविनं ॥ मार्कंडेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ पिता
लेनमिति वरेत ॥ ततो गुडतिलयुतं दुग्धमात्राय सतिलगुडसंमिश्रं जलमुद्धमितं यपः ॥ मार्कंडेया
द्दे [illegible] पिबाम्यायुर्विवृद्धये इति पीत्वा ततो गुरून्देवान्विप्रान् पूज्याः ॥ गौडनिर्णये तत्त्वे स्कान्दे ॥ खंडनं नखर
केशानां मैथुनाध्वगमौ तथा ॥ आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥ नवे वकृतानंतकुजयो

95/1953

श्र.क०
३७

वरियस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥ जन्मनक्षत्रयोगसंप्राप्तो विप्रलस्य पदे पदे ॥ कृतांतः शनिः जन्मनक्षत्रयोगे
न दोषः तस्य सर्वौषधिस्नानं गुरुदेवाग्निपूजनं ॥ विशेषां निर्णयसिंधौ संक्षेपः ॥ अथ यद्वेमाद्रौ व
र्धापने विशेषः ॥ भविष्ये युधिष्ठिर उवाच ॥ हे देव देव महाभाग बालानां हितकाम्यया वर्धापनवि
धिं ब्रूहि राज्ञामपि विशेषतः ॥ श्रीकृष्ण उ० ॥ प्रयागे व्यासेन दृष्टः सनत्कुमारः प्राह मासि प्रविष्टे प्रथ
मे बालवर्धापने बुधैः ॥ राज्ञां वा तन्मुनिश्रेष्ठ समं तेन विधीयते ॥ कुमुदा माधवी गौरी रुद्राणी पा
र्वती उमा ॥ काली सरस्वती चैव सावित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ सती संध्या तपा मेधा पुष्टि तुष्टि समन्विता
॥ न परिलयरित्राणा जीवंतीनाम षोडश ॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन स्वर्णमयेवि लिख्य तु रजनीपिष्टे
नो वापि लिखेद्वा कुंकुमेन तु ॥ गंधपुष्पैः सुगंधैश्च दीपवस्त्रनिवेदनैः ॥ पूजनीयास्तु संस्थाप्य कुमु
दाद्याः स्वरूपकृष्टयकृ नामभिः स्तपनीयास्ताः पूजयित्वा तु बालकं ॥ नृपतिं तु मुने वा यस्य बीजं कार ३
येत् ॥ पूजयेन्मातृपितरौ बालवर्धापने सति ॥ पुरोधाः पूजयेद्भक्त्या राजवर्धापनविधौ कुमुदाद्याः

97/1951

समुद्रिस्य पवेशापात्राणि कल्पयेत् ॥ एकैकस्या धनाढ्यस्तु दद्यात्षोडश षोडश ॥ तदर्धानि तदर्धा
नि चैकैकमथापि वा ॥ बहुपक्वान्नयुक्तानि बहुपुष्पफलानि तु ॥ सुवासिनीभ्यो विप्राणां दद्यादग्
निपुरः सरं ॥ प्रीयतां कुमुदाद्या मे बालकायुर्विवर्द्धनाः ॥ बलेन यशसा तुष्ट्या बालं मे वर्धयंतु वै ॥
अपक्वं तु सदा रोगं पक्वं सौख्यं सौभाग्यमेव च ॥ श्रीश्च ते इति च मंत्रेण ह्यर्घ्यं तस्यैः प्रदापयेत् ॥ वस्त्रं तांबू
लपुष्पादि दिने तस्मिन्प्रकल्पयेत् ॥ सुवासिनीनां देयं तु कुमुदा प्रीयतामिति ॥ तत्रैव संस्कारे ॥ एवं वर्धा
पनं वत्सरांते वै जन्मवासरे ॥ कृते तेषु च मासेषु बालानां बलवृद्धये ॥ न बालरोगाः प्रभवंति बालन
स्कंदरोगा न तु शाकिनीभ्यः ॥ नयेन्नवेत्रे व जलाग्नि हिंस्रौ बालश्च पुष्टः सविशेषतश्च ॥ संप्राप्य रा
ज्यं नृपतिः समांते कुर्यात् हि मंत्रांति महोत्सवं च ॥ तथास्तया पूज्य विनायकं च दुर्गां च चित्रकृत्या कुमुदा
दिदेवीः ॥ पः पूजयेत्सक्ति पुरःसरं हि सहेमपूर्णे विजयैश्चियुक्तः ॥ गोपथब्राह्मणे तु राज्ञा नमस्मि वर्द्
धिष्यन्ना युषा वर्चसा तेजसा यशसा विजयेन ॥ पवित्रे मंगले रम्ये सुक्षेत्रे करैरर्चयित्वा मां हि ॥

श्रू०
३८

ऽहविर्निरूप्य लोकपालेभ्यश्च अर्पयेन्महं इंद्रो यमस्तोऽज मे। त्रिलोकपालांश्चेष्टा राजा नमस्कारम्गुरू
पादर्वंचमिंद्रं त्रातारमिंद्रं चर्दपइति त्रिभिः रक्षां कृत्वा सुगुरुणा मन्त्रास्त्वते इति रोचनेनालंकुर्यात्मजा
ये नं तुमिति मन्त्रं मंपातवेतं कृत्वा धात्राजेयमित्युक्तमभिवर्द्धस्वेति। इति कमलाकरस्तरस्त्रौ। शूद्रधर्म
कमलाकरेऽप्येवं॥ अथ चौलं॥ हस्त स्वाति॥ पापग्रहाणां चारार्दो विप्राणां श्रुनं दरखौ क्षत्रिया
णां भ्रमास्तनौ विट्शूद्राणां ज्ञानौ श्रुतं। अत्र कालनिर्णयः॥ सर्वोमातुर्गर्भे रिजोदर्शने चैनकार्यमि
त्याहिरण्यश्रुविशेषो द्विजतुल्यो मन्त्रे तेनिर्णयसिंधोऽज्ञेयः॥ शूद्रस्य विशेषमात्रं तूच्यते। प्रथमे द्वि
नीये तृतीये पंचमे वाष्टे यथाकुलधर्मं चौलकाले पितादेशकालौ संकीर्त्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भ
र्षनाशद्वारा बलायुर्वर्चोभिवृध्यर्थं चौलकर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजा पुण्याहवाचन मातृ
का वसोर्धारा नांदीश्राद्धानि कृत्वाग्निस्थापनं अग्निमुखपर्यंते पंकाशिरं केशपंक्तिं वा संरक्ष्य सर्वं वापयेत् ३८
नेयथाचारं कार्यं। ततो नीराजनादि कार्यं। इति चौलं। अथ विद्यारंभः॥ मदनरत्ने नृसिंहः॥ [illegible]

99
1951

स्त्रीकृति कुर्याद्विद्यामि पंचमहायने। उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत्॥ अथ धनुर्विद्यादीपिकायां
॥ अश्विनीतिपुष्यमार्कस्वातिचित्रामृगपित्रधनुर्हरिवसुमूलेष्विंदुभागेषु शनिशशिबुधवारे
विष्णुबोधिविपोषेसु समयतिथियोगे चापविद्याप्रशस्ते। नत्वहरिं लक्ष्मीसरस्वती च पूजयित्वा कार्यं
॥ सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन। चापमाममरेरक्ष साकंशरवरैरिह। ध्रुतंकुर्वन्नरक्षार्थं
संहारायहरेण च। त्रयी मूर्तिं गतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहमिति मंत्रेण संपूज्य नत्वा बाणं प्राच्यामु
त्क्षिप्यानेपजयेत्। अथ छुरिकाबंधनं ज्योतिर्निबंधे। छुरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राकरस्महात्
विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे प्यनस्तगे। जीवे शुक्रे च सत्पुत्रे चेंदुताराबलान्विते। मौंजीबंधभ्रय
तिथिषु कुजवर्जितवासरे। संग्रहे। शूद्राणां राजपुत्राणां मौंज्यभावे विनाबंधनं। मौंजीबंधनतिथ्या
दौ कार्यं नो मददिने विना। विष्णुधर्मे पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीं। स्वविद्यासूत्रकारांश्च
स्वांच विद्यां विशेषतः। एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्धृतं। दक्षिणानि द्विजेन्द्राणां कर्तव्यं वा त्वप

श्रू.सं० जनोमंत्रस्तुसर्वमुधानांमध्यमंनिर्मितास्त्रिपिनाकिना।अजासुधादिनि।कृष्णकृत्वामुष्टिमहंस्थु
३९ मांचंडिकायाःप्रदत्तास्मिसर्वदुष्टनिबर्हिणी।तथाविस्तारितावासिदेवानांप्रतिपादिता।सर्वेस्व
रागस्तास्मिसर्वाखिलनिबर्हिणी।भुरेकेरक्षमांनिस्त्रंत्रांतिंयछवमोस्तुते।इतिसंपूज्यनतांद
क्षिणेकटिभागेवध्नीयात्।अपराकेतुदृश्यातातपः।शिशोरस्युक्षणंभोक्तंबालस्याचमनंस्मृ
तं।रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके।प्राक्चूडाकरणात्बालंमागन्त्रश्राद्धानाछिस्तुः
॥कुमारासतुविज्ञेयोयावत्मौंजीनिबध्यते।बालस्यापञ्चमाद्वर्षाद्धार्यशौचमादिशेदि
सौहिमत्कृतेनिर्णयसिंधौज्ञेयं।अथविवाहः।तत्रसापिंड्यशूद्राणांद्विजवरेचसर्वत्रावय
वानुरश्रेमसद्भावादिनिविज्ञानेश्वरः।तद्वमयानिर्णयसिंधावुक्तमितिनात्रोच्यते।तत्रब्राह्मा
र्षदैवप्राजापत्यगांधर्वासुरराक्षसपैशाचाअष्टौविवाहाः।तान्नाहयाज्ञवल्क्यः।ब्राह्मोविवाहआ ३९
हूयदीयतेशक्त्यलंकृता।यज्ञस्थऋत्विजेदैवआदायार्षस्तुगोद्वयं।इत्युक्त्वाचरतांधर्मंसहकीय

तेर्थिने।सकामःपावयेत्तज्जः।षट्षट्वंश्यान्सहात्मना।आसुरोद्रविणादानात्गांधर्वःसमयान्मि
थः।राक्षसोयुद्धहरणात्पैशाचःकन्यकाछलात्।इतिएषुशूद्रस्यप्राजापत्योमुख्यः।आसुरगांधर्वौ
मध्यमौ।राक्षसपैशाचौकनिष्ठौ।तथाहमनुः।आसुरंवैश्यशूद्रयोः।षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्य
चतुरोवरान्।विट्शूद्रयोस्तुतानेवविद्याद्धर्म्यानराक्षसान्।चतुरासुरगांधर्वराक्षसपैशा
चान्।तान्चतुरोराक्षसवर्जान्।कल्पतरौब्राह्मविवाहमुक्त्वाब्राह्मणानांसतामेषधर्मइत्युक्ते
ब्राह्मदैवौविप्रस्यैव।अन्येत्रयाणांतुल्याः।हेमाद्रौपाणीनतिः।राक्षसोवैश्यस्यपैशाचःशूद्र
स्यसर्वेषामार्षःप्रमाणं।प्रचेताः।पैशाचोऽसंस्कृतेषुस्तातानांप्रतिलोमजानांचेतिविशेषा
मेधातिथ्योकल्पतरौज्ञेयः।तत्रगांधर्वराक्षसपैशाचान्विनासर्वत्रोदकपूर्वदानंनियतं।स्मृ
ष्टः।नोदकेननवाचाचकन्यायाःपतिरुच्यते।पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वंसप्तमेपदे।गांधर्वादिषु
पित्रादिकार्यमेव।गांधर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसश्चयः।पूर्वंपरिग्रहस्तेषुपश्चाद्धोमोविधी

101/1951

श्रु॰ क॰

४०

यने॥ इत्यपरार्के वसिष्ठोक्तेः॥ अत एव होमाद्यभावे न्यस्मे दानं मात्रं तु तत्पैवं वसिष्ठ बौधायनौ बला
दपहृता कन्या पूर्वं मद्भिर्न संस्कृता॥ अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा॥ इदं राक्षसपैशाचप
र॥ तयोरेव बलादपहारात्॥ अकृस्यनमोमंत्राएवमनुरपि पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारल
क्षणं॥ तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥ अत्र पाणिग्रहणं सवर्णविषयमानं॥ पाणिग्राह्यः
सवर्णास्विति सविशेषेण याज्ञवल्क्योक्तेः॥ उदकपूर्वं कन्यादानस्य गृह्ये विकल्पः॥ तदुक्तं स्मृति
कौमुद्यां॥ ब्राह्मे॥ युक्तं तु पाणिग्रहणं सर्ववर्णेषु सर्वत्रः॥ जलपूर्वं तु विप्राणामन्येषामपि काम्य
येति॥ अन्ये त्वेतेन ब्राह्मो पि भवति अजलपूर्व कन्या मुदकपूर्वं दद्यादेष ब्राह्मो विवाह इत्याश्वला
यनेन ब्राह्मेण एव जलपूर्वतोक्तेः॥ अन्येषां षानियमः॥ सिंधौ तेयाः स्मृतिकौमुद्यां ब्राह्मे इष्टिं विना
प्रकीर्तिता शचीयोगं च योजनं॥ नांदीमुखेभ्यः श्राद्धं च पितृभ्यः श्राद्धं च पितृभ्यः कार्यमिति द्वयेवा राहसं
हितायां॥ गृह्ये स्थितां वै पुरतः तपसी माद्भ्यः मंधाममयेषु कन्या॥ सगोत्र धर्षः प्रतिरूपं दिनुपा ४०

103/1951

णिग्रहे पाणिग्रहे वा समुपागते ति॥ अथ प्रयोगः॥ कृत्स्न स्पष्टकापरिणयने मंत्ररहितक्रियामात्रं का
र्यमिति हरिहरभाष्ये॥ उक्तं तेन कांता थैव मोच्यते॥ तत्र विवाहोक्तमुहूर्ते कन्यायाः पिता भ्राता न्यो
वा बंधुर्वरगृहं गत्वा चम्यदेशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाण विवाहांग त्वेन वाग्दानं करिष्ये इति सं
कल्प्य गणेशं च वरुणं च संपूज्य वरस्य पादप्रक्षालनं गंधवस्त्राद्यैः पूजां कृत्वा पूगीफलं नालिके
रकुंकुमादि रंजितं वस्त्रं चादाय अमुकप्रपौत्राय अमुकपौत्राय अमुकपुत्राय अमुकदासाय वराय अमु
कप्रपौत्रीं पौत्रीं च अमुकनाम्नीं कन्यां ज्योतिर्विदुक्ते मुहूर्ते दास्ये इत्युक्त्वा अव्यंगे पतिते ऽक्लीवे दश
दोषविवर्जिते॥ तत्काल उपस्थिते कन्यां पिता तु संप्रदास्यतीति॥ पितृ तु अहं दास्याम्यु संज्ञा
प्युमिति वृद्धेत्तल्लो तेल्ला नामरोगिणी चापगः॥ केचित्तु कन्यागृहे गत्वा वरं संपूज्य॥ अव्यंगे उप
तिते ऽक्लीवे दशदोषविवर्जिते॥ एतां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरु संनिधौ इति कन्यापिता वरबंधु
हस्ते दत्वा वाचा दत्ता त्वया कन्या वरार्थं स्वीकृता मया कन्या वलोकन विधौ निश्चितं त्वं सुखी भवे

स्मृ. ५०
४१

ति कन्यापिता। आचार्य इत्यादिना कन्या वरार्थं स्वीकृता मया कन्या कृतो वृणविधो इत्युक्तेन वरपिता वदे
दित्युक्तः। ततः परस्परमर्चनं विप्रपूजादिकार्यं ततः। लोकाचारात् हरिद्रावंदनादि विवाहोक्ते मुहूर्ते
कार्यं। इति वाग्दानं। ततः पूर्वदिने विवाहदिने वा प्रातः कन्यावरयोः पिता संगं कृत्वा गृहदेविनाय
कस्थान्याहितलवादेशाकाजोमकन्या मुखस्य विवाहांगतया गणेशपूजा पुण्याहवाचनमा
तृपूजा वसोर्धारां तथा नांदीमुखश्राद्धानि करिष्ये इत्युक्त्वा स्वं पूर्ववत् कृत्वा तंदुलपूर्ण
कुंभद्वये ऽविघ्नार्थं वंशपात्रे श्यामवासुनंदिनी नलिनी मैत्री उमा पशुवर्द्धनी शचीमंगल
तो चेमा इति संनिधोः संस्थाप्य चतुर्थदिने मंडपदेवताः पूजयेत्। अन्नसूत्रेण कंकणं बध्वा
कन्यायाः सप्तभिः पंचभिर्वा कितिपं चसप्तसोपानां वेदीं कुर्यात्। चतुर्हस्तां वेदीं तिहरिहरः
वरस्य सीमांतपूजां कृत्वा गृहागतं वरं सम्मानेनोपवेशयेत् ततश्चाचार्यो वेदीमध्ये हस्तमात्रं मंडलं ४१
परि समुद्धुगोमये नोपलिप्य यज्ञियकाष्ठेन प्रागग्राल्लिखेत् उल्लेखनं कृत्वा त्रिर्मार्द्य मध्यमासु भस्मा

105
1951

ति श्रायवरस्य प्राङ्मुखस्य मधुपर्कपूजां कुर्यात्। यथा कन्यापिता समनं दत्वा तस्य पश्चात् त्रिष्टं तेवर
मादस्य धुनवा नाम्नां मर्चयिष्यामो भवंतमिति। अर्चयेतिवरः। ततो विष्टरो ऽसमन्नेत्रि ह्यक्ते दाता
प्रसंड्मुखस्तिष्टन्प्रतिगृह्णतामिति। कूर्चपंचविंशतिकुशमयं चदद्यात्। तं वर आसनस्य पश्चा
त्तिष्टन्नां महीन्यावि ष्टरायन मङ्ना सने दत्वोपविशेत् ततो ऽन्येन त्रिः पाद्यमित्युक्ते गंधद्रव्याक्षता
युतं पाद्यंस्थात्रं प्रतिगृह्णतामिति निवेदिते ऽन्यवरभ्यादेशोस्ययंततो दक्षिणमिति पादौ प्रक्षालयेत्
ततो दत्तात्रेविस्य मस्ये नेत्रिर्निवेदितमाद्यापवरपादाधो दद्यात्। ततो गंधपुष्पाक्षतकुशतिलसर्ष
पदधिदूर्वायुतमर्घ्यमाद्यान्येनार्घ इति त्रिरुक्ते दाता प्रतिगृह्यतामिति दद्यात्। वरस्तमंजोन
मद्गृह्य जलिनादायाशिरस्यभिवाद्यान्त्मो क्षिपेत्। ततो ऽन्येनाचमनीयमिति त्रिरुक्ते दत्तं प्रतिगृह्य
सकृदाचामेत् ततो ऽन्येन मधुपर्क इत्युक्ते दत्तं कांस्यस्थ तेनैवापिहितं दधिमधुघृतं वा
वरोदातृहस्तस्थमुद्घाट्य सवित्रेनमदन्तमीक्ष्य सवित्रेनमइतिप्रतिगृह्य वामे धाय मधुपर्कपिधन।।

मध्यमनामिकयालोड्यानामिकांगुष्ठाभ्यां बहिः क्षिप्त्वा पुनरेवं द्विः कृत्वा नाम्नामेव त्रिः प्राश्नीयात्
॥मधुपर्काय नम इति वाऽथ अंगुष्ठानामिकयाद्वितीयमंगुष्ठमध्यमाभ्यां तृतीयमिति तस्मात्त्रिको मुखं
संततः शेषमसंचरे निनीयाद्भिराचम्य वाचे नमः मुखे॥ प्राणाय नमः नसोः चक्षुभ्यां चक्षुषेः॥
श्रोत्राभ्यां कर्णयोः बलायेति बाह्वोः ओजस इत्यूर्वोः अंगेभ्यः इत्यंगेषु॥ ततोऽन्येन त्रिगोरिति
प्रतिगृह्य रूपालंभमात्रेव कृत्वा हुत्वेत्यादित्यस्य स्तोत्रं वै नमः॥ प्रमार्च्य कस्य च पात्राहतस्यैः
श्रुत्वा कुजतत्त्रणान्मुत्तुरन्तु देवैर्विसर्जनात्॥ ततो दानावस्त्रालंकारगंधस्रगाद्यैर्वरं पूजयेत् ततः मु
लग्नेंतः पटं धृत्वा मुखं निरीक्षेत् अथ तु ज्यसमये पाणिग्रहणमिच्छंति तत्रांतःपटमपसा
र्य वरो वधूमुखमीक्षेत। कन्यापि हस्तवस्त्रचतुष्टयमध्ये दृष्ट्वा युष्मती संवासः परिधत्ते तं आधु
मादद्यात्॥ सा च वाससीनम इत्यूत्वा परिदध्यात्॥ ततो दात्र वधूमीक्षस्वेति प्रेषितो वधूमीक्षेत
॥ततः कन्यादानमिति हरिहरः॥ अन्ये तु कन्यादानोत्तरं वस्त्राच्छादनमाहुः॥ ततः करोतु स्वस्तिनेत्रादेः

107
1956

द्धे रक्षनारीपणांने कन्यापितोदङ्मुखः स्वदक्षिणे पत्नीमुपवेश्य कुशपाणिराचम्य देशकालौ संकी
र्त्य॥ मम समस्तपितृणां निरतिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये
अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या ब्राह्मणपक्षे द्वादशावरान् द्वादश परान् प्राजाप
त्यपक्षे अष्टाववरानष्टौ परान् पुरुषान् पवित्रीकर्तुमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मवि
वाहविधिना प्राजापत्यविधिना वालंकृतकन्यादानमहं करिष्ये इत्युक्त्वा पठेत्॥ कन्यां कनकसंप
न्नां कन्यकाभरणैर्युतां॥ दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया॥ विश्वंभरः सर्वभूतः साक्षि
ण्यः सर्वदेवताः॥ इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय चेति॥ ततः कांस्यपात्रे वस्त्रस्था परि
धृते स्वस्य स्यवरहस्तेऽसुमोक्षितमस्तु शिवा आपः संतु सौमनस्यमस्तु इत्युक्त्वा कन्यातारयतु
पुण्यं वर्धतां अरिष्टं शान्तिरस्तु तुष्टिरस्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु पु
ण्याहमिति विप्राः स्वस्ति भवंतः ऋद्धिं भवंतः श्रीरस्त्विति भवंतः॥ अमुकदासोऽहं मम समस्तपि

र्पणामिन्माहिलक्ष्मीनारायणप्रीतये इमं तेभ्यो भार्गवदुत्रा काश्यपगोत्रस्य अमुकदासस्य प्रपौत्रा
य विष्णुदासस्य पौत्राय शिवदासस्य पुत्राय काश्यपगोत्राय देवदत्तदासाय वराय काश्यपगो
त्रां चैत्रदासस्य प्रपौत्रीं मैत्रदासस्य पौत्रीं जन्नदासस्य मम पुत्रीममुकां प्रेष्यां नीरुत्रीं वा कन्यां प्र
जापतिदैवत्याय यथाशक्त्यलंकृतामित्युक्त्वा पुनरेवं ब्रूयात् वर्षज्ञानूत्पोतिष्ठोमातिरात्रफलसम
मफलप्राप्तिकामः प्रजोत्पादनार्थं सह धर्मचरणार्थं प्रजापतिप्रीतये सहधर्मं चरतेत्यक्त्वानन्तु मम
इमं प्रदद्दे इति कुशाक्षतपुतं जलं कन्याहस्तं च वरहस्ते क्षिपेत् ॥ मया दिदं तेति मातापितृवृद्धैतिके
चित् सगोत्रोच्चारणं नेति केचित् वरः प्रतिगृह्णामि स्वस्तीत्युक्त्वानुवंदेत् ॥ गौरीं कन्यामिमां मनिर्वय
यात्राक्रिविन्दषितां ॥ गोत्राय चैव दासाय तुभ्यं दत्तां समाश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि
पार्श्वयोः ॥ कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयां ॥ मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्टकं तुभ्यं
दास मया दत्ता पुत्रपौत्रविवर्धिनी इति पठेत् ततः कन्यादानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं गोमिथुनं च दद्यि ४३

व

109
1951

णं सम्प्रददे इति दद्यात् ॥ ततः शाक्तौ संप्रांतास्त्रकांस्यपात्रं गवाम्बुदासीदासादि दद्यात् कन्यावाध
वाश्चर्योतकं दद्युः ॥ कुरस्नमित्रार यो पिदद्युरिति केचित् होमानेतो ॥ केचिदाहुः ॥ ततः चतुर्वासं चवा
रवावधूवरौ सूत्रेण वेष्टयेत् परितनमधो मार्गेण धम्लनं चोपरि निःकाश्यपत्रिगुणं पीतं च हस्ताधस्तनं
वरहस्तोपरितनं च वधूहस्ते कंकणं बध्नीयात् ॥ येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः तेन त्वा
म पिबध्नामि रक्षे मा चल मा चलेति ततः वधूवरान्योन्यं माहूताशीर्पणं ॥ वध्वाहस्ते वरेण च
कार्यं मंत्रास्तु गायत्र्या मध्ययनमः ॥ पञ्चायनमः ॥ श्रियै धर्माय ॥ प्रजायै ॥ पशुभ्य इति ॥ ततः प्राङ्मुखाय उप
वेशयेत् वस्त्रैकन्यायै दद्यात् सा च वासो धेहि नम इति परिदध्यात् ॥ ततो वा रोमांगं स्पंतंतुनानेन म
न्त्रेण जीवनहेतुना कंठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदां शतमिति सो मा गणतं तु वधूगले बध्नीयात् ॥ त
तो विश्वेदेवा पूर्मानभिश्रुधान्त्योनम इत्विधर्मीसेत् अत्र ब्राको सुन संस्त्रेण कंकणं ॥ ततो वेद्यां
प्राङ्मुखो तेजनीवीरण कटेपश्चाद्ग्रेरुपविशपदृश्शिरोऐ शान्यां वा मंगलं कुंभं स्कंधे गृहीत्वा क

मू.कृ.०
४४

श्चिन्निष्टिहोमसप्तमं प्रहृत्य अग्नेरुत्तरपलीचासनं कृते निधायात्र वरः कन्यानामक्ष्येदिताच्चारः ततो वधू
पित्रा परस्परं समीक्षितव्यमिति सूक्तेनान्योन्यं समीक्ष्य अघोरचक्षुरपतिघ्नी शिवा चसुमनाः सु
वर्चाः पुत्रसूर्देवकामा च सुखदा नवेति । वरो देवतं सोमगंधर्वाग्निपूषमो नम इति च श्रूद्राणां गृह्य
सूत्राद्यथनानावाक्त्वाद् ऋहोमागकृआपस्तानाभावात्सुस्पृष्क्षिणां कन्यानां वा विवाहे होम एव नास्तीति
मदनपालः । अन्ये तु मध्याने धिकारतिद्दोस्य पजीष्टिवंहगे पिञ्चवर्णापरे शास्त्रिनास्तानसंभवात
होममाहुः यथा गुरुर्दक्षिणेन ब्रह्मासनं दत्वा तत्सुपवेश्य मन्त्रमये पात्रे जलपूर्णं कुशाग्नि
धायोत्तरतः कुशानुनिधायाग्निं दर्भैः पूर्वादि परिस्तीर्य सारनं कुर्यात् । त्रीणि तृणानि द्विपवि
त्रे प्रोक्षणी माज्यस्थाली चरुस्थालीं संमार्गकुशाः । उपयमनकुशाः तिलाः समिधः स्रुवस्रु
जौ तंदुलाः लाजाः शूर्पं संस्थापयत्रे अग्न्युत्तरपाश्चात्तुदुहं चर्मगादौ क्षिणेन निततनः श्रारे ग्रामा च्छि ४४
च्छिन्नौ प्रोक्षणीः संस्कृत्य पवित्राभ्यामुत्पूय तत्रेते निधाय दक्षिणेन सव्येन कृत्वा रिंगनं कृत्वा पात्रा

11/1951

णि प्रोक्ष्य निधायाज्यं स्थाल्यां निरुप्याग्नेर्दक्षिणे धिश्रि सोल्मुकेन लजैः सह पर्यग्निकृत्वाग्न
दं प्रतप्य कुशैः संमृज्य प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य पुनः प्रतप्य दक्षिणे निधायाज्यमुत्पूयोत्पूयावेक्ष्याग्नि
कं निरस्य पुनः प्रोक्षणी रूपावेक्ष्योपयमनकुशानादायोत्थाय तिलाः समिधो माधाय प्रोक्षणी
भिः पर्युक्ष्य वरेणान्वारब्धो गुरुर्दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणा दक्षिणे हस्ते वा रब्धः स्रुवेण जुहुयात
। प्रजापतये नमः इन्द्राय नम इत्याघारौ । इदं प्रजापतये न ममेत्यादि करः सर्वत्र त्यागं कुर्यात्
। अग्नये नमः सोमाय इत्याज्यभागौ । अग्नये वायवे । सूर्याय । अग्नीवरुणाभ्यां । द्विः । अग्नये
वरुण सवितृ विष्णु विश्वेदेव मरुत्स्वर्केभ्यो नमः वरुणायादित्यायादितये प्रजापतये नमः इति नव आ त
नस्विष्टकृते अग्नये नमः त्व वै चतुर्जुहुयात् नवा ततः कन्या जलाद्युपस्तीर्य विधाः । ज्ञातान् अस्थानीवान्यः शामीप
लाजान् शूर्पीहंज जलिनाद्भिः क्षिपति । ततो निष्ठायां तिष्ठती । अग्नये नम इति त्रिर्जुहुयात् । मंत्रो व
रस्पेवा न नोर्वरीव ध्या दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठमुत्तानमुत्तानेन हस्तेन गृह्णीयात् । तत्र मंत्रः । भगायमा

स्मृ.द०
४५

सवित्रे स्वाहा नमः॥ चित्र सोमप्रगुणो पुंक्लावीरसजीवसूर्त्वकुलेमहीये सम्राज्ञी॥ मश्विश्रानुगतास्वदेति
॥ ततो गृहीतामेव वधूमुत्तरतो ग्नेर्दक्षिणेन पदा ईश्मानमारोहयति॥ कन्यायै नमः इति॥ ततः सरस्वत्यै
नमः इति॥ वताभ्यां गायां मंति॥ ततोऽग्रये नमः इत्यग्निं परिक्रम्य पुनर्दिर्लाजादि पूरिकर्मा तूष्णीं त्वा च
तुर्थं स्रुवपुटेन वधू जाता सर्वलाजान्कन्यांजलावावपति॥ तान्नगाय नमः इति जुहोति॥ ततो
पि चतुर्थं परिक्रम्य पवित्रपत्रस्तात्वा रथ्यकः प्रजापतये नमः इति कृत्वोत्तरतः उदक संस्थाप्य
मतंदुल पुंजान्कृत्वा वधूं विष्णवे नमः इति दक्षिणेन पदा वरसमप्रपदानि क्रामयति इषे नमः॥ वि
ष्णवे नमः॥ सर्वत्र ऊर्जे॥ रायस्पोषाय॥ मायोभवाय॥ प्रजाभ्यो॥ ऋतुभ्यो॥ सखिभ्यो नमः इ
त्येते सप्तके चिता॥ ततः सप्तमे पदे गुरुर्द्दयो॥ शिरसी सन्निधाय पूर्वकुंभोदकेन वरस्त्वा स्नापयन्
नेरन्त्र पि चेत॥ वरेण सूर्यमुदीक्षस्वेत्युक्ता सूर्याय नमः इति सूर्यं पश्येत॥ मम व्रते वधि त्वाम्प्रोनमः इ
ति दक्षिणांसोपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभ्य उत्तरतो वधूमुपवेश्य वधवे नमः इमा इमं त्वेना: ४५

113/19351

सीमंते सिंदूरं दत्वा प्रोवरो वा वधूमुत्थाप्य गोश्वपुरुषेभ्यो नमः इत्यानडुहे रक्तचर्मणि वधूमुपवेश्य
ग्नये स्विष्टकृते नमः इति कृत्वा संस्रवप्राशनं॥ प्रणीताप्रवित्राभ्यां मार्जनं॥ त्र्यायुषं॥ रेग्ग्रोक्षेपः॥ ब्रह्मचार्पा
युगोद्दानं॥ प्रणीताविमोकः॥ ब्रह्मणे पूर्णपात्रं॥ विभिस्त्रामान्त्र संकल्पः दिने विवाहे रात्रौ ध्रुवमु
दीक्षस्वेति वरप्रेषिता वधूर्ध्रुवाय नमः इति पश्येत॥ ततो वधूवरौ त्रिरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा क्षा
रालवणादिनौ ब्रह्मचारिणौ वर्तं कुर्वाणौ वधूः ऊपिनोरंयता स्यातां॥ तैलाक्षत चंदनादि यथा
चारं कुर्यात्॥ चतुर्थ्यामपररात्रे पंचम संस्कारान्कृत्वा विवाहाग्निं संस्थाप्य ब्रह्मोपवेशनादि स
मिदाधानां प्राग्वत्कुर्यात्॥ तत्राज्यं निरुप्य स्थाल्यां तूष्णीं चरुं निरूप्य तथैव प्रोक्ष्य त्रिः प्रक्षाल्य पा
ग्नो वहन्सा समिधा माधाय प्रयुर्पसादि राज्यभागांते ग्नये प्रायश्चित्ताय नमः॥ एवं वायवे सूर्या
य चंद्राय गंधर्वाय॥ हुत्वा कृतं ते प्रजापतये नमः इति चरुं हुत्वा दिरं कुंभात् स्थलपाना दापाग्निवा
युसूर्यचंद्रनक्षत्रगंधर्वप्रजापतिभ्यो नमः इति वधूशिरसि दत्वा मप्रभाग्नतनुस्वादिष्टानवेस्यु

श्र.सं.
४६

त्रस्तोमेभ्य ऋत्तोषंमाणेभ्यो नमः॥ अस्थिभ्यो मांसेभ्यो ऽलचेन मइति वधूं प्राशयित्वा ताम्राचम
प्याज्येनाप्ययेत्स्विष्टकृतेन मइति कृत्वा अग्न्यादि प्रजापत्यन्ता नवाकृतयः प्राशनार्थं भिन्नपात्रे संस्रवः
॥ संस्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिर्गुरवे दक्षिणा ब्रह्मणे पूर्णपात्रमाम्नात्रदानं चेति॥ स्मृति
कौमुद्यां तु अत्र स्यकोपि होमो नेत्युक्तं तत्र। सामतापि हि तेनैकमणतामत्रा कृतिव्रते रित्यस्य अ
देष्यविशेषात्॥ ततो वरस्य तस्य क्षीपाणं पूजनं वरमात्रे वंशपात्रदानं च कार्यं कन्यापित्रेति
केचित् षोडशोलघुअर्घयुतवंशपात्रे उमामहेश्वरौ संपूज्य समर्पयेत्। गौरि गिरिशतु मुमादेवी
मूर्ते त्रो गिरिजापतिः॥ अतस्तां पूजयिष्यामि गौरि एणी सर्वकामदा॥ सवस्त्रां च सदीपां च शूर्पे
षोडशभिर्युतां। वरमात्रे प्रदास्यामि कन्यादानस्य सिद्धये इत्युक्त्वा ह। तस्य कन्यादानस्य संपू
र्णफलमवाप्स्यामि इदं वंशपात्रं वरमात्रे संप्रददे न मम इत्युक्त्वा पवेत्। एवं वंशो वंशकरः श्रेष्ठो वंशो वं
शादि वर्द्धनः॥ अनेन वंशदानेन तुष्टो ऋद्धिं करोतु मे। वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातमस्तु वांछना ४६

115
1951

तांस्तु तमं दानमतः शांतिं प्रयच्छ मे इति॥ इदं केचिन्न कुर्वन्ति॥ ततः कन्यापिता अष्टवर्षाणि कन्या
पुत्रवत्पालिता मया। इदानीं तु मया तुभ्यं दत्ता स्नेहेन पाल्यतामिति वरांके वधूमुपवेशयेत्। त
तो वरो यानेन वधूसह गृहं गत्वा तत्राग्निं संपूज्य स्थापितानां मातृणां मंडपदेवतानां च पू
जां कृत्वा विसृज्य वस्त्रग्रंथिकंकणमोक्षं कृत्वा विप्रान्पूजयेत्। वधूगृहप्रवेशो मंडपोद्वासनेका
लोन्य अविशेषो मत्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः एते संस्काराः सशूद्राणां॥ एवं च स्मार्तमाह्निकाद्य
पि तेषां नियतं। असच्छूद्राणां तु विवाहमात्रं॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टसूनुरामकृष्णभट्टसू
नुकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मतत्त्वे शूद्रसंस्काराः। अथ शूद्रस्याह्निकमुच्यते। तत्र विष्णुः॥ ब्रा
ह्मे मुहूर्ते उत्थायेति। विष्णुधर्मे चायनाद्युत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनं। कीर्त्तनात्तस्य पापानि
नाशमायान्त्यशेषतः। तेन च स्मृपितरो विष्टदेवं चैनं त्वा। प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशांत्यै नारा
यणं गरुडवाहनमंजनाभं। ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रं॥ प्रातर्न

मू.प्र.

५७

मामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविंदयुगलं परमस्य पुंसः॥ नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पा-
रायणप्रवणविप्रपरायणस्य॥ प्रातर्नजामि भजतामभयंकरं तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै
ह्रस्तो यो ग्राहवक्त्रपतितं घ्रिगजेंद्रघोरशोकप्रणाशमकरोद्धृतशंखचक्रः॥ श्लोकत्रयमिदं पु-
ण्यं प्रातः प्रातः पठेत्तु यः॥ लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः॥ प्रातः स्मरामि शिवमेक-
मनेकमाद्यमित्यादि यथावासनं पठित्वा॥ पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः॥ पुण्य-
श्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दन इत्युक्त्वा भूमिं नमस्कृत्य अंतर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य
वृतसा॥ वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहित इत्यं-
गिरसोक्तविधिना॥ दिवासंध्यासु उदङ्मुखः॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः॥ ग्रामास
दृशातं गच्छेन्नाराच्च चतुर्गुणमिति याज्ञवल्क्यपराशराभ्युक्ते देशे मूत्रपुरीषे कृत्वा॥ अपरस्य च वि-
षमूत्रं काष्ठलोष्ठतृणादिनेति भरद्वाजोक्ते लोष्टादिना वामेन गुदं प्रमज्य गृहीतशिश्नश्चोत्थाय ५८

117/1951

मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः॥ गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतंद्रित इति याज्ञवल्क्योक्तेः॥ शौचं कुर्यात्॥ त
त्रमलेन्नानातपः॥ एका लिंगे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः॥ मूत्रे शौचं समाख्यातं शुक्रे तद्द्विगु-
णं भवेत्॥ पुरीषे तु दक्षयमौ द्वे लिंगे मृत्तिके देये गुदे पंच करे दश॥ उभयोः सप्त दातव्या मृदः शौ-
चे पपादिकृ॥ द्वादश॥ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिंगे द्वे परिकीर्तिते॥ एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्च-
तुर्दश॥ एको वामा॥ तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कर्तुर्वै नखशोधने॥ तिस्रस्तु पादयोर्ज्ञेयाः शौचकाम-
स्य सर्वदा॥ विष्णुपुराणे॥ एका लिंगे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा॥ उभयोः सप्त दातव्या मृदः शौचो-
पपादकाः॥ अत्र न्यूनाधिकत्वं वाऽस्यां गृहिपस्यादिपरतया वा व्यवस्था॥ मूत्रे मसरिमाणमृ-
दद्दक्षः॥ लिंगे तु मज्जमारख्याता त्रिपर्वपूर्वैतेपया॥ गुदे तु मनुः॥ आर्द्रामलकमात्रा तु प्रथमा मृत्ति-
का स्मृता॥ द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता॥ आदिपुराणे॥ [illegible] यावदर्हमानेन शौचं च मोक्षम-
नीषिभिः॥ उक्तशौचे न गंधानपगमे तु देवलः॥ यावत्साधितिमन्येत तावच्छौचं विधीयते॥ दक्षः॥ यदिवा

श्रु.कं० हितं शौचं नरः कुर्यान्निशि सम्मतो । तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि वृद्धपराशरः ॥ उपविश्य तु विण्मूत्रं
४८ कर्तुं यस्तु न विन्दति स कुर्यादर्धशौचं तु स्वस्य शौचं स्य स बुद्धिमान् । बालस्यानुपनीतस्य गंधलेपक्षयाव
हा । स्मृ.दे विवाहात्प्राग्गेवं विवाहान्नावतु द्वादशवर्षी धषोडशवर्षी ध्रुवा सर्वे धर्मा नियताः । नन्वा
कु ॥ एतच्छुव ब्याघ्रः ॥ भोजने गुदस्नावे हृदस्यात्तिः भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित्स्रवते गुदं उर्ध्वं कृत्वा
तु शौचं तु ततः पश्चादुपस्पृशेत् । ततः कृत्वोपवासं च पंचगव्येन शुध्यति । हस्तौ प्रक्षाल्य शौचं कृत्वा गंड
षान्तरमुपवसेद्विसंध्यां । विप्रस्यैतु फलक्षणं ॥ इति कमलाकरकृते शूद्रधर्मतत्त्वे शौचविधिः ॥ अथा
चमनं । स्मृ चौंदे शौपाङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य पातजानुकरं गोकर्णवद्धिहस्तं कृत्वा तालुगाभिः शुद्ध
भिरफेनाभिरद्भिः सद्भिर्दाचामेत् त्रिर्वीतिः स्मृतिकौमुद्यां अंगुष्ठमात्रस्य हेतिगोडाः । ततोंगुष्ठमू
लेनाष्ठौ द्विरुन्मृज्यांगुष्ठतर्जनीभ्यां नासिके अंगुष्ठमध्यमाभ्यां चक्षुषी । अंगुष्ठानामिकाभ्यां श्रोत्रे
अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं पाणितलेन हृदयं सर्वैः शिरो बाहू च स्पृशेत् । अथ दन्तधावनं । परः तु नग

119/1951

पलाशार्कपुनर्नवकरंजाम्रजातीबिल्वप्रियंगुमयं कंटकिक्षीरवृक्षे द्वादशांगुलकं विप्रे काष्ठमा
हुर्मनीषिणः ॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरंगुलमिति मदनपारिजाते विष्णुः । कनिष्ठि
काग्रस्थूलं सपर्वार्द्धकृतं कूर्चं दंतधावनं प्रक्षाल्य भक्षयेत् आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां
च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते इति मंत्रेण प्राङ्मुखो भक्षयित्वा दंतान् संशोधयेत् तथैव जिह्वा छेदं कृत्वा
पाच्यामुदीच्यां वा त्यजेत् । षोडश द्वादश वा गंडूषान्कुर्यात् । एतत्प्रतिपन्नवमीषष्ठीमावास्यापौर्णमासीच
तुर्दशीपष्ठमीसंक्रमश्राद्धव्रतरविदिनेषु च कार्यं । तत्र द्वादशगंडूषा । ततः केशप्रसाधनं कृत्वाचा
यात् । छंदोगपरिशिष्टे । यथाह नित्यात्मार्तनिःसंस्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत्तद
मंत्रवत् । स्मृतिकौमुद्यां योगियाज्ञवल्क्यः । मलिनांगो मयश्चनो मुष्णाणि सुरश्रीणि च । आहरेत्स्ना
नकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः । गत्वोदकांतं प्रक्षाल्य संस्थाप्य तत्र पृथक् क्षितौ । त्रिधा कृत्वा मृ
दं तां तु गोमयं च विचक्षणः । अधमोत्तममध्यानामंगानां क्षालनं तु वै । अंगैः पृथक् पृथक् कुर्यात्

स्मृ.८०
४९

क्षालने मरसंकरः॥ अङ्घ्रिमर्दितस्य चरणे प्रक्षाल्याचम्य वैष्णवीं विभः॥ अङ्घ्रिमर्दितस्यगात्रे कमण्डल
वने जपेत्॥ एकया च त्रिरो वसितव्यं स्नाने न च स्थीपरिनाभिवस्त्र जंघे च चरणे च त्रिसलिलैः
॥ प्रक्षाल्य हस्तौ चाचम्य नमस्कृत्य जलं तु तत्॥ अमलं किंचेदं तु मंत्रेण नमस्ये समयतां जलं॥ अमृतो द्विजानां
स्नानं त्रिविधिना स्नानमुक्तं त्वं॥ ब्रह्मक्षत्रविशां त्वेव मंत्रवत् स्नानमिष्यते॥ तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सन
स्कारकं मतं॥ अनेन शूद्राणां कातीय एवा मंत्रः स्नानविधिरपि पिलश्रीरत्नेन तु पाद्याक्तं स्नानं सर्व
वर्णसाधारणमुक्तं यथा॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्॥ तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मू
लमंत्रेण मंत्रवित्॥ नमो नारायणायेति मूलमंत्र उदाहृतः॥ दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः
प्रयतः शुचिः॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः॥ प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्ष
णः॥ विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता॥ पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणा
न्तिकात्॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्॥ दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जा

121/1951

ह्नवि॥ नंदिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च॥ दक्षा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवामिता॥ वि
द्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी॥ क्षेम्या च जाह्नवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी॥ एतानि पु
ण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत्॥ भवेत्संनिहिता तत्र गंगा त्रिपथगामिनी॥ विष्णुना यं
पुनर्वाय्यः॥ सप्तवारान्जपेन्नकरसंपुटयोजितं॥ आरुक्मूलमंत्रेण तत्त्वार्थः॥ मूर्ध्नि कुर्याज्ज
लं पश्चात्त्रिचतुः पंचसप्तवा॥ स्नानं कुर्यान्मृदा पश्चादामंत्र्य च विधानतः॥ अश्वक्रांते रथक्रां
ते विष्णुक्रांते वसुंधरे॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं॥ उद्धृतासि वराहेण कृ
ष्णेन शतबाहुना॥ नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते॥ इति॥ एतत्सर्वोक्तवचनेन शूद्रस्य विधि
प्योक्तेरत्र न दर्भावासौराणमंत्रपाठे शूद्रस्यानधिकाराद्विचिंत्यं तत्वेपि सर्वेषां सर्वोक्तेनाम्मस
मुत्थापयेदिति तत्त्व॥ नृसिंहपुराणे॥ नद्यां तु वसुचलायात्मति स्नातास्थितो द्विजः॥ तडागादिषु॥
तोयेषु नोयेषु प्रसक्तं स्नानमाचरेत्॥ कातीयानानाचाममपि सर्वमुखमाह्नानं॥ तत्रैव ब्रह्माण्डपु॥

श्रा॰ कौ॰
५०

रागो॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः॥ कुर्यात् क्षत्रियः त्रिपुंड्रकं॥ अर्द्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु॥ इत्युक्तं जला
दृशिरः कंठ बाहु हृदयेन्वा निरष्ट पार्श्वद्वयेषु तिलकं कृत्वा कुशासनोपविष्टः॥ नमो नम इति
त्रिर्जपित॥ अथ तर्पणं॥ व्यासः॥ एकैकमंजलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः॥ अर्हंति पितरस्त्री
स्त्री न्स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिं॥ मातृवर्गं ज जित्र यमेकैकस्य॥ विष्णुपुराणे तु त्रिरपः प्रीणना
र्थाय देवानामपि निर्वपेदिति देवेत्रय उक्ताः॥ पाद्मे॥ देवान्ब्रह्म ऋषीन्सर्वांस्तर्पयेताक्ष
तोदकैः॥ तर्पयेत पितॄन्भक्त्या सतिलोदकचंदनैः॥ शांखः॥ सौवर्णेन राजतेनौदुंबरेण
खड्गपात्रेण शंकुना वा प्युदकं पितृतीर्थे स्त्रानं दद्यात् योगियाज्ञवल्क्यः॥ तिलानाम
लाभे तु सुवर्णरजतान्वितं॥ तदभावे निषिंचेत्तु दर्भैर्मंत्रेण वाप्यथ॥ दर्भ्यतिति समुद्रा
भेदप्यतामितस्यापि वा॥ विधिज्ञो निक्षिपेत्रायं देवादीनामशेषतः॥ सव्यं जानु ५०
तलो न्वा च समन्विलं दक्षिणामुख इति ते नौ वोक्तं देवेष्वार्द्र क्षिणे जानुपातः [illegible]

123
1951

यथा होहस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांजलिं॥ गोश्रृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्॥ तारक्षः अपो प्यु
तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः॥ पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशोपथो यथाक्रमं॥ मरत्स्या दिजातेयो
ग्याज्ञवल्क्यः॥ ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं॥ देवान्छंदांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान्॥ अप्सरा
गणांश्चैव गंधर्वान्नागांश्च पर्वतानयांस्तथा॥ संवत्सरं सावयवं देवीश्चाप्सरसस्तथा॥ तथा देवानुगान्नागान्साग
रान्पर्वतान्नदीः॥ सरितो थ मनुष्यांश्च यक्षान्रक्षांसि चैव हि॥ पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूं
स्तथा॥ वनस्पतीनोषधीश्च भूतग्रामं चतुर्विधं॥ विष्णुः॥ ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतंद्रितः॥ प्राजा
पत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक्॥ कार्ष्णाजिनिः॥ सनकः सनंदनश्चैव तृतीयश्च सनातनः॥ कपिलश्चा
सुरिश्चैव वोढुः पंचशिखस्तथा॥ पाद्मस्यानंतरे मरीचिमत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं॥ प्राचेतसं व
सिष्ठं च भृगुं नारदमेव च॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ अपसव्यं ततः कृत्वा जानुं कृत्वा च पितॄन् दिङ्मुखः॥ पितॄन्दि
व्यानदिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत्॥ दिव्याधरो ध्रुवस्वस्यपरयोवसवः अजैकपाद्दयोरुग्रोर्इं धाताद य

आरिसाश्वमत्येकं समुद्दिताया। स एव। कम्बलेनलंसोमंयममर्षमणेनतया। अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च
तथा बर्हिषदोपिवा। यद्दिष्मा ज्ञोवपित्र्कारणतानिद्या न्नरापिरन्न। तर्पणेयद्यप्यनेकेप्रकाराः स्मृ
तिकौमुद्यां पाखारांभुक्ताखलथापिकात्यायनमतसंवादाच्छन्दोगा वाजसनेयिन इतिगौडोक्तद्रष्टसं
वाद। क्वानादौद्दर्शनाद्वयोगयाज्ञवल्क्योक्तएवायंप्रकारः। स्मृत्यर्णामितितत्वं। एवंवेभ्रष्टे वाद्य
पिकातीयमेव। अथप्रयोगः। मृत्सोमयकुशतिलपुष्पाक्षतान्नादायनद्यादौगत्वापाणिपादौप्र
क्षाल्यानामिकास्वामेककुशपत्रात्मकेपवित्रेधृत्वाकुशोपग्रहः। ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षिमांस
शोणितभोजने। तिष्ठदेवि शिखाबन्धे चामुण्डे ह्यपराजिते। इतिमन्त्रेण शिखां बध्वाचम्य देश
कालौस्मृत्वा मम सर्वपापक्षयपूर्वक श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःस्नानमहं करिष्ये। तीर्थं तुसा
गरत्वनतिर्थोपदंडहस्तासुरांतक। जगत्स्रष्टुर्जगन्मर्दिन्नमामितां सुरेश्वर। तीर्थाद
[illegible]महाकायकल्पांतदहनोपमं। भैरवायनमस्तुभ्यमनुज्ञांदातुमर्हसि। इतिसंप्रार्थ्य। वरुणाय

125
1415

नम इतिजलं जमाजमते नैवावमर्षनमीक्ष्योमपापं यात्विति जलिं बहिः क्षिप्त्वा मुक्ततीर्थायनमस्कं
जलिं दत्वा मृदमादाय कटि बस्तु रुजंघापादकरान्त्रिर्विलिप्य प्रक्षाल्यैकं जलेपरस्थजेपाद्दस्त्वाच
म्यनम इतिनत्वाचम्य नम इतिनत्वाचम्यविष्णवे नम इतिसर्वांगंमृदालिप्यासूर्याभिमुखो[illegible]दश वा
तिमज्ज्यान्योनमइत्युन्मज्ज्यनिमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य तथैवरुद्रायनमः शिराममयेनालिप्यत्वाचम्यकु
शोम्मार्जयेत्। वरुणायनमइत्यष्टवारं परमात्मनेनमः। अग्नये। वायवे। सूर्याय। सवित्रे। यज्ञायन
मइति निमज्ज्यास्मैनमइतिद्वाविंशतिवारं। यद्वाग्नयेनमइतित्रिर्जातवेदसेसवित्रे चिन्तयामिष्टोनमइ
तिसवित्रेनमइतितैः पुनः प्लावयित्वा नमइतित्रिः परमात्मनेनमइतिवाघमर्षणं कृत्वास्नात्वा विष्णवेन
मइतिस्मृत्वाब्रह्मादिदेवास्तर्पयंतां नमइतिवा देवतार्थं त्रिः सव्येनदेवानृषीनीकृष्य दैपायनादि
कृष्णयस्तर्पयंतामितिदेवो वाक्षिरसी। नपमसव्येन सोमपित्र्यमदादीन्नरस्तर्पयंतामितिजलित्रयं त्रिर्द
त्वाधौतेवाससी परिधाय मृदाकरौ प्रक्षाल्याचम्य वरेण पत्राकारमर्द्धचंद्रं वर्तुलं वातिलकंकु

[illegible]

स्मृ.चू.
५२

त्वामुद्दिश्य त्वा ऽर्घ्यं त्वा वा नमो ब्रह्मणे विष्णवे सवित्रे मित्राय वरुणाय रश्मिभ्यो दिग्देवताभ्यो नम इति मंत्रे
कं जले पुष्पांजलिरित्याचार्यचूडामणिः ॥ ततः उदितं सूर्यं रक्तचंदनाक्षतपुष्पैर हृद्ललेमइ जलेन प्र
क्षिप्य जले पुष्पांजलिरित्याचार्यचूडामणिः ततः उदितं सूर्यं रक्तचंदनाक्षतपुष्पजलेनार्चयित्वा हुत
मर्घ्यं नमो विवस्वते ब्रह्मण्ये भास्वते विष्णुतेजसे । नमः सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने इत्यंजलित्र
यं दद्यादिति कल्पतरौ । ततः सूर्यमंडलस्थाय परमात्मने नम इति पुनरर्घ्यं दत्वा ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यो न
म इति वा विष्णुशिवनामानि वा यथाशक्त्यावर्त्य नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थिति
नाशहेतवे । त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिंचिनारायणशंकरात्मने इति नमस्कुर्यात् ॥ एवं
स्नानं प्रातर्मध्याह्ने च कार्यं । अशक्तो मध्याह्ने गृहे उष्णोदकेन स्नानेप्येवं । आतुरादिना स्नाना
शक्तौ देहमार्जनं तत्स्नानं शिरःस्नानं वा आर्द्रवस्त्रेणांगमार्जनं वा कार्यं । अशिरस्कं स्नानं स्ना
नाशक्तौ तु कर्मिणां । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः विद्वत्सरस्वती माघ स्नानं सारस

127/1951

ते विष्णु । विप्रवाक्येन मर्ष्यो । मानसं वा स्नानं कार्यं । यथा ध्यायेद्धरिं सशंखं वासुदेवं चतुर्भुजं शंख
चक्रगदापद्मवनमालाविराजितं तत्पादोदकजां धारां निपतंतीं स्वमूर्द्धनि । चिंतयेद्ब्रह्मरंध्रेण प्र
विशंतीं स्वकां तनुं तया संक्षालयेत्सर्वमंतर्देहगतं मलं । तथा अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां ग
तोपि वा यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिरिति । ततः कांस्यपात्रे आज्ये निजबिंबमवलोक्य ।
आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतं । आज्यं सुराणामाहारः आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । कुंभ
धेनुषु संभूतं सर्वक्रतुषु संस्थितं । देवानामाज्यमाहारमतः शांतिं प्रयच्छ मे इति विप्राय स्वदक्षिणां
दद्यात् । एतद्विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टं । ततो मध्याह्ने पूर्ववत्स्नात्वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् । तत्र पञ्चलक्षणा
नीतिहासान्पुराणानि विकल्पानीति श्रुतेर्वेदा यद्वा पुराणानि सेतिहासानि वा ज्ञेया । जपयज्ञप्रसिद्ध्य
र्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुराणन्यायस्यादिपाठविधानेपि शूद्रस्य पारा
शरोक्तेः श्रवणस्यैव कर्मांगत्वात्पुराणश्रवणमेव ब्रह्मयज्ञ इति केचित् । तन्न । नमस्कारेण मंत्रेण

स्नू.प्र० ५३ यंचयज्ञान्नहापयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेर्नमस्कारेणतस्यबाधात्। तत्रयोनमसास्वध्वरइतिश्रु
तेर्यज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंनवतीतिवचनाच्चनमोनमोनमइतिस्मृत्युक्तोमुख्यामुक्तं। तत्रंतु
वेदादीनामर्थबोधेस्वल्पसंस्यवग्रहणान्नमःश्रुतेश्चतदृतत्वेनाप्युपपत्तेर्नमोंतऋग्वेदादिशब्दैःका
र्यमिति। तद्यथा। दर्भासनेउपविश्यपाणिभ्यांपरमेष्ठिरर्षीस्तर्पयंब्रह्मयज्ञंकरिष्येइतिसंकल्प्योप
स्थंकृत्वादर्भाग्रैर्ब्रह्मांजलिंकृत्वानमोनमोनमइतिजपेत्। ओंऋग्वेदायनमः। एवंयजुर्वेदा
यसामवेदायाथर्ववेदायायशिक्षायै। कल्पाय। व्याकरणाय। निरुक्ताय। ज्योतिषाय। छंदो
विचित्यै। अध्यात्मविद्यायै। इतिहासपुराणेभ्यः तर्कविद्यायै। पूर्वमीमांसायै। उत्तरमीमां
सायै नमइतिजपित्वादेवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच। नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेव
नमोनमइतित्रिर्जपित्वा। इतिविद्यातपोनिरयोनिर्विघ्नसुरौइति। वाग्यतेनार्चितोदेवः प्रीयतां
...नाहमिदंसुकृतोरकंस्पृशेत्। अथतर्पणं। तत्रब्रह्मणेनमइतिनमोंतैर्मंत्रैःकार्यं। तस्मा ५३

129/1951

...दःत्रयोक्तेरितिकेचित्। अन्येतुतर्पणतामिमोंकारपूर्वमितिकात्यायनसूत्रस्यतर्पणतोशास्त्रमन्त्र
गोमानानावान्नंदंतोरिस्माकम्। आसनेदक्षिणंजानुनाच्यऋजुदर्भक्षिणेहस्तदक्षयेनदेवतीर्थेन
र्पयेत्। तत्रमदनपारिजातेयोगयाज्ञवल्क्यकात्यायनसूत्रानुसारेणोक्तं। यथा। ब्रह्मातृप्यतां
विष्णुस्तृप्यतु। रुद्रः प्रजापतिर्देवाःछंदांसिवेदाः ऋषयःपुराणाचार्याःगंधर्वाः इतराचार्याः संव
त्सरःसावयवः देव्यः अप्सरसः देवानुगाः। नागाः सागराः। पर्वताः सरितः मनुष्याःयक्षाःरक्षां
सिपिशाचाःसुपर्णाः भूतानि। पशवः वनस्पतयः ओषधयः भूतग्रामश्चतुर्विधः आचार्यचू
डामणौतुप्रजापत्यंतंदेवायक्षास्तथानागागंधर्वाप्सरसोसुराः। क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्चतरवोजंभ
काःखगाः। विद्याधराजलाधाराह्यपैवाकाशगामिनः। निराहाराश्चयेजीवाःपापधर्मेरता
श्चये। तेषामाप्यायनायैतद्दीयतेसलिलंमयेतिमात्स्योक्तेनतर्पणमुक्तं। अर्थर्षयः निवीतिना
त्वादिगण्यमध्येनप्रजापतितीर्थेनतिलाक्षतमिश्रोदकांजलीमंत्रावस्यादद्यात्। सनकः सनंदनः

स्मृ.र० ५४

सनातनः कपिलः। आसुरिः। वोढुः पंचशिखः। आचार्यचूडामणौ तु मरीचिमत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यं पु
लहं क्रतुं ऋषिं सनत्कुमारं च सनंदनमेव चेति नामनिरुक्तं। अथ पितृतर्पणं। दक्षिणामुखः सव्यं
जान्वाच्य प्राचीनावीती पितृतीर्थेन द्विगुणदर्भैस्तिलमिश्रं सलिलमंजलीन् दद्यात्। वसवस्त्वप्य
तां ते त्रयस्त्रिंशत्तिलोदकं। नमः इत्याचार्यचूडामणिः। सोमपाः। हविष्मतः। उष्मपाः। सुकालिनः। बर्हि
षदः। आज्यपाः। यमः धर्मराजः। मृत्युः अन्तकः। वैवस्वतः। कालः सर्वभूतक्षयः। औदुंबरः दध्नः
नीलः। परमेष्ठी। वृकोदरः। चित्रगुप्तः। जीवपितृकोप्येतत् तर्पणं सर्वान् तर्पयेत्। ततः स्वपितृतर्पणे पि
तृभ्यो नमः इत्यावाह्य काश्यपगोत्रः अस्मत्पिता अमुकशर्मा तृप्यतां त्रिः। एवं पितामहः। प्रपितामहः
पितृभ्यो नमः इति षट् त्रिर्मधुवाते न चांजलिं प्रसिंचेत्। अस्मन्माता काश्यपगोत्रा अमुकदेवी तृप्य
तु एवं पितामही प्रपितामही। एपितृभ्यो नमः। आवाह्य। मातामहः प्रमातामहः। वृद्धप्रमाताम
हः। एवं मातामही प्रमातामही। वृद्धप्रमातामही। एवं सर्वान् यस्तुत्रः कन्यापितृभ्यः मातुलः स ५४

13/1451

सा। तत्पत्न्यः पितृष्वसा। मातृष्वसा। स्वभगिनी। सापत्नमातृकेति तिस्रः। श्वशुरः। गुरुः सखा।
मित्रं भृत्यः। यद्वा। आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमातामहा
दयः। अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनां। आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदक
मिति। यत्तु मद्दत्तं पारिजाते हारितः। वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विसृज्य बर्हिषि। विधिज्ञ
स्तर्पणं कुर्यान्न तु पात्रे कदाचनेति। तदनुष्ठितोदकस्य च तर्पणपरं उद्धृतेनु स एव। पात्राद्वा
जलमाहाय स्वयं पात्रान्तरे क्षिपेत्। जलपूर्णेथवा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषि। योगयाज्ञवल्क्यः
पुष्पहस्तेन सिंचेत्तु तिलानां मिश्रयेज्जले। अतोन्यथा तु सव्येन तिलास्तोह्यविचक्षणे एतच्च
गृहे पुत्रवता न कार्यं। सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा। भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलत
र्पणमिति मरीचिस्मृतेः। ततः ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पी
डनोदकमिति तीरे पस्थले वस्त्रं पीडयेत्। आचार्यचूडामणौ तु ये बांधवाबांधवा ये जन्मनि बांधवाः ते

श्रू.५०
५५

तृप्तिमखिलां यांतु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः। नमो नम इति श्राद्धपीडनमुक्तं। ततः मत्स्येन विष्णुपुराणो
क्तं तर्पयेत्। देवासुरास्तथा नागा यक्षगंधर्वराक्षसाः। पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्मांडास्तरवः खगाः
जलेचरा भूमिलया वाय्वाधाराश्च जंतवः। तृप्तिमेतेन यांत्वाशु मद्दत्तेनांबुनाखिलाः। नरकेषु समस्तेषु
यातनासु च ये स्थिताः। तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया। ये बांधवा बांधवा वा येन्यजन्मनि बांधवाः
ते सर्वे तृप्तिमायांतु मया दत्तेस्तिलोदकैरिति। मत्स्ये तु। आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगत्तृप्यतु। इत्येकांजलि
मतो ब्रह्मणे नमः। विष्णवे। रुद्राय। सवित्रे। मित्राय। वरुणाय नम इति जले पुष्पं दत्त्वा पुनः ब्र
ह्मणे नमः। अग्नये। पृथिव्यै। ओषधिभ्यः। वाचे। वाचस्पतये। विष्णवे। महद्भ्यः। अद्भ्यः। अपांपतये।
वरुणाय नम इति तर्पणं कृत्वा मुखं संमृज्य देवेभ्यो नम इति विसर्जयेत्।। इति कमलाकरभट्ट
कृते शूद्रधर्मे शूद्रस्य स्नानतर्पणादि। अथ देवपूजा। सा च बिंबे स्थिरादिजीर्णलिंगार्चास्थापित
पार्थिवलिंगादौ समंत्रसहिता कार्या। ब्राह्मणस्थापितस्फटिकद्विजस्थापितलिंगार्चादौ तु स्पर्शरहिता

दूरतः कार्या। स्वयंप्रतिष्ठिते लिंगे मंत्रविक्रियया विधि। तदाप्तन्न तिस्त्रः शूद्रस्यापि योषिदपि न संस्पृशेदिति
नारदीयात्। एतच्च माधवोक्तं। सा च नाम्ना कार्या। एवं स्त्रियापि। विष्णोस्तु पूजनं कार्यं प्रतिबुध्यानं चा
न्यथेति मदनपारिजाते विधवाधर्मे स्कांदोक्तेः। तत्रैव पाद्मे। आदित्यगणनाथं च देवीं रुद्रं च यथाक्रमं।।
नारायणं विशुद्धाख्यमंते च कुलदेवतां। निगमः। ब्रह्माणं विष्णुं वा सूर्यमग्निं गणाधिपं। दुर्गां सरस्वतीं ल
क्ष्मीं गौरीं चाभिसेवेत। मत्स्यमनुः। जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मंत्रसाधनं देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपत
नानि षडिति। तद्विहितेन्वयपरं मात्स्ये सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा शैली दारुमयी वापि
लोहसंघमयी तथा लोहसंघः पंचधातुरसाः रीतिका धातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा शुभदा
रुमयी वापि देवार्चा प्रशस्यते। अंगुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु। गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका
शस्यते बुधैः। भागवते। वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति त्रिविधो मखः। शिवार्चने। चंद्रिकायां पाद्मे। वैदिको
मिश्रितो वापि विप्रादीनां विधीयते। तांत्रिको विप्र नक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः। तत्रोपचाराः अनेकवि

133/1951

शू.५०
५६

धारणवमनेदैः परद्यादिर्ज्ञेउक्ता। आचारचिंतामणौ। सपर्यात्रिविधाः प्रोक्तास्तामसिकाममाश्रयेत्
गंधादिकानिवेद्यांता पूजा पंचोपचारका। दशोपचाराः। अर्घपाद्यमाचमनं मधुपर्कस्नानानि च
गंधादि च कं चेति उपचारा दशोदिताः। अथ षोडशोपचाराः। आसनं स्वागतं चार्घः पाद्यमाचमनं तथा
।। अथाष्टादशोपचाराः। आसनावाहने चार्घ्यपाद्यमाचमनं तथा। स्नानं वस्त्रोपवीतं च भूषणा
नि च सर्वशः। गंधपुष्पे तथा धूपदीपं नैवेद्यमेव च। माल्यानुलेपने चैव नमस्कारविसर्जने।।
अथ षड्त्रिंशोपचाराः। आसनाभ्यंजने तद्वदुद्वर्तनविरूक्षणे। सन्मार्जनं सर्पिरादिस्नापनं वा
हनं ततः। पाद्यार्घ्याचमनीयं च स्नानीयं मधुपर्ककौ। पुनराचमनीयं च वस्त्रं यज्ञोपवीतकं। अलंका
रो गंध पुष्पे धूपदीपौ तथैव च। तांबूलानि च नैवेद्यं पुष्पमाला लेपैव च। अनुलेपनं च शय्या
चामरव्यजनं तथा। आदर्शदर्शनं चैव नमस्कारो थ नर्तनं। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रद
क्षिणं। दंतकाष्ठप्रदानं च ततो देवविसर्जनं। उपचारा इमे ज्ञेयाः षड्त्रिंशास्तु रपूजने। अन्ये च तु षष्ठु

135/1951

पचाराः। ते च काम्यपूजायां। एते विकल्पाय यथाविभवं। पूजा च देवतार्चनं कार्या। मार्जनार्चनबलि
कर्मभोजनानि देवतार्थे नेति हारीतोक्तेः। ब्राह्मे ब्रह्मा गलयं विप्रे मोवैव अर्वं च प्रदीयते। रुद्रागलग्न
मग्नो तु दहेत्सर्वं च तत्क्षणात्। शिष्टेभ्यस्तु यदेवेभ्यो हन्तेरीनेषु निक्षिपेत्। मरनपारिजाते गारुडे धा
त्रीफलेन येत्सु एवं जपेत्या। समुपोषणे। स्वर्गे च सल्लभेन्मर्त्यस्तुलसीपूजमेन तत्। नरसिंहपुराणे ना
गपुष्पं बिल्वपत्रं चंपकं तगरं तथा। करवीरं तथा श्वेतं पाटलाशोकपुष्पकं। वनमालाप्यशोकं च
सेवंतीकुब्जमालती। त्रिसंध्यं च तथा श्वेतं कुंदं च शतपत्रकं। मल्लिका चैव जाती च सर्वपुष्पाधि
शिष्यते। पत्राण्यपि तत्रैव। अपामार्गं भृंगराजं शमीपत्रं च खादिरं। दूर्वा च कुशपत्रं च दमनं म
रुवकं तथा। ततः श्रेष्ठं बिल्वपत्रं ततश्च तुलसी वरा। पल्लवान्यपि चैषां तु। शास्तानवाविधौ हरेः
अगस्तिरक्षसं भूतौ। कुसुमैरसितैः सितैः। ये चान्यपि षड्पतिरेवशांतैः मासं वै स्थवं परं। तथा तुलसी
मालया विष्णुः केतक्या वापि पूजितः। समाः सहस्रं सुप्रीतो भवते मधुसूदनः। शिवे च जपी नितत्रैव।।

मू.रु.
५७

जपाबंधूकसिंदूरं गयात्रैसंधिके द्युमे। नरंतीकेतकीयूथीमालतीकुटजानि वा। धुस्तूरं च कुमारं च भ्र
मरेणापि नार्पयेत्। बर्बरीमंजरीपत्राणि तथा चकुमुदादयः। विष्णुरहस्ये। जलेपर्युषितं त्याज्यं पत्राणि
कुसुमानि च। तुलस्यगस्त्यबिल्वानि गंगावारि न दुष्यति। विशेषस्तु मत्कृते निर्णयसिंधौ पूर्वं क्रमसाक
रे च ज्ञेयः। अथ तीर्थमहिमा। स्कांदे। शालग्रामोद्भवो देवो देवी द्वारवती भवा। उभयोः स्नानतो यत्र
स्कंदत्या निवर्तते हेमाद्रौ लक्षणकांडे स्कांदे। शिलाग्राह्यं चंदनं पत्रं नैवेद्यं सुमनांतजं। शालग्रामशिलासंग
तीर्थकोटिशताधिकं। पाद्मे स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः। गंगागोदावरीरेवा नद्यो मुक्ति
दास्तु याः। तावसंति हरस्वेच्छ शालग्रामशिलाजले। गौतमीवरीयसंवादे येषां धौतानि ग्रामाणि हरेः पादो
दकेन वै। अंबरीष गृहते षां दासोहं चरणे सदा। हरेः स्नानावशेषं तु जलं यस्योदरे स्थिते। अंबरीष प्रण
म्याघैः पादपांशुः प्रगृह्यतां। गर्जति तावदस्मानि तीर्थानि भुवनत्रये यावन्न प्राप्यते तीर्थं शालग्रामाभिषे
चनं। जन्मप्रभृति पापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छसि शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यतां। नृसिंहपुराणे

137
1951

गंगाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि पुण्यानि यानि कुरुजांगलयामुनानि। कालेन तीर्थसलिलानि पुनंति पा
पं पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः। ब्रह्मचारी सव्रती च वानप्रस्थी च सन्यासी शुचिः। विष्णुपादोदकं यस्य
मुखे शिरसि विग्रहे। स्मृत्यंतरे। देहः शुध्यति चाप्यात्मा पीत्वा पादोदकं हरेः। नित्ये नैमित्तिके काम्ये पी
त्वा भुक्त्वा न दुष्यति। व्रतादौ विष्णुपादोदकं पीत्वानंतरं भुक्त्वा न दुष्यति हस्तेति पाद्मे नित्ये काम्ये च एका
दश्यां व्रतादौ नैमित्तिके सांवत्सरिके श्राद्धे पादोदकं पीत्वा तत्कर्महत्वान दुष्यतीत्यर्थः। ननु जलस्या
पि नरश्रेष्ठ प्राशनात्क्षयजायते। नित्यक्रियानिवर्तेत काम्ये नैमित्तिके। सहेति कालिकापुराणात्।।
अभुक्ते भुक्तवते यस्मिन्निषेधात् कथं कर्मार्हत इति चेन्न सामान्यस्य विशेषेण बाधात्। रागप्राप्त
निषेधाच्च। तच्च पूजांते पेयं तदंगत्वात्। ये तु उपवासदिने प्राक् कर्मणः अन्नं पिबंति ते भ्रांताः।
अशितानशिता ह्यापो जन्मनेवहि पारयेदिति दर्शनाच्चेति विष्णुवाजपेयिनः। गारुडपुराणे
जलं न येषां तुलसीविमिश्रं पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवं। नित्यं त्रिसंध्यं बुधनेन गात्रे स्वर्गं कुतो धि

स्मृ०कौ०
५८

र्मबहिःकृतानराः। आह्निकप्रदीपे मृतके सूतके वापि आशौचे नैव विद्यते तेषां पादोदकं मूर्ध्नि
प्राशनं ये च कुर्वते। अंतकालेपि यस्येह दीयते पादयोर्जलं। सोपि सद्गतिमाप्नोति पापाचारो ब
हिष्कृतः। भुक्त्वापीत्वा विशुद्धः स्यात्पीत्वा पादोदकं हरेः। स्कांदे त्रिविक्रमवचनं। दृष्टिपूतं तु पत्रोयं वि
ष्णुनाप्रत्तविष्णुना। तद्वै पापहरं पुत्र किं पुनः पादयोर्जलं। विष्णुरहस्ये। विष्णुपादोदकं पीत्वा य
स्तु रक्षति शंकया। यस्याचमति संमोह्य ब्रह्महत्या सविंशति। गारुडे। पादोदकं पिबेन्नित्यं नै
वेद्यं भक्षयेद्धरेः। शेषं च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनं। शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु
मस्तके। प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते। शालग्रामशिलातोयं पिबेद्यो मकरेण तु
वै। [illegible] प्रोक्तं स्नानादिकं समाचरेत्। विष्णोः पादोदकं पीत्वा कोटिजन्माघनाशनं त
देवाष्टगुणं पापं भूमौ बिंदुनिपातनात्। भक्तिचेन्नारदीये। आयसे च तथा कांस्ये काष्ठे वालाबुके तथा
। उद्धृत्य पादसलिलं मद्यतुल्यं विनिर्दिशेत्। श्रीविष्णोः पादसलिलं करेण त्वा मुखे क्षिपेत् अद ५८

139
1951

त्वा पिबते तोयं रौरवे नरके वसेत्। अरत्नाविष्णुकेनाद्रिमस इति तीर्थग्रहणमंत्रो हलायुधे। अ
कालमृत्युहरणं सर्वव्याधिनिवारणं। विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहमिति हेमाद्रौ को मा
धवीये च स्कांदे। एकादश्यामुपोष्याथ यो श्नाति द्वादशीदिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिवि
नाशनं। यत्तु श्रीदत्तीये। आचारादर्शे सात्वतेप्यस्तु तद्देयं विष्णवे यन्निवेदितमिति व्यासस्मवि
ष्याशि। तदन्येन निवेदितविषयं। अनिवेद्यं न भोक्तव्यं विष्णवे यत्तु कदाचनेति हरत्नारदी
ये। नत्तद्दृश्ये न निवेद्यं वमोक्तव्यमित्यपरार्कप्रत्यपेनामिषुत्सरुत्वान्नलक्ष्यं यंतीति वन्हिवेदन
समानकेदंकेन लक्षणीक्ते। पुराणनिवेदिते सत्वाभावाद्देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यत्नेन परिवर्जयेदि
ति निषेधात्सद्व्याद्देवलकं चैव सर्वा भांजलमा विशेषादिति निषेधान्न स्थ्नां पुष्पंदिवाकीर्तिं देव
द्रव्योपजीविनं मृत्वासाजलमाक्रियघ्यते प्राश्यविष्णुध्यंतु इति स्मृतेश्च। विष्णोः षीमत्कृते आचा
रादीपेज्ञेयः। अन्यभूद्रव्यं विष्णवे दीवः। शंखः। पंचयज्ञविधानं तु गृहीनिस्संनद्वापयेत् ममः

स्मृ.कौ.
५९

ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पंचयज्ञाः प्रकीर्तिताः । स च लौकिकेग्नौ
कार्यः । अत एव तत्र तत्रैव स्थपतीहि लौकिके इत्युक्तं । ये तु लौकिकाग्न्यभावे पि गृहस्थस्य तु मन्वतीमाहु
स्तिमन्त्रा एव । विज्ञानेश्वरापरार्कमेधातिथयो प्येवमाहुः । गृह्याग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्य
शः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते इति मनूक्तेः । असंभवे शातातपः लौकिके वै
दिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पंचसूनापनुत्तये । स च पक्वेनापि कार्यः । स्थ
पती । एवं तु अन्नपानत्राप्यामस्याहितिकेचित् । पक्वमुच्छिष्टमुच्यते इत्युक्तेः स्वाकर्षकत्वमेने
वेति स्मार्तगौडाः । तत्र वैश्वदेवे मन्त्राद्येनेनानाप्रकारा उक्ताः । तेषु मनूक्तो निरग्निद्विजपरः ।
तस्य कात्यायनोक्तेः गृह्याग्निं विना नाधिकार इति स्मृतिकौमुदीकारः । तत्र निरग्नेः शाकल
मंत्रैर्होमा इत्युक्ते । तदाह मदनपारिजाते वसिष्ठः । अनग्निः कस्तु यातिमसोत्रेणाहुतिभिः स्व
यं हुत्वा शाकलमंत्रैस्तु शेषान्भूतबलिं हरेत् । शाकलमंत्राः देवकृतस्येनस इति षट् । भूतस्यापि ५९

141
195

प्रागुक्ते रीत्या कात्यायनकर्माङ्गे तु वैश्वदेवान्नाद्धोमः । न तु मनूक्तः । स्मृतस्यास्मृतिश्रवणाभावेन तत्कर्मण्यन
धिकारात् तदुक्तो वैश्वदेवस्तैः कार्यः । यथा मार्कंडेयपुराणे ततः संपूजयेद्वह्निं दद्याद्वै वाहुतीः क्र
मात् । प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः । तृतीयां चैव गृह्याभ्यः कश्यपाय तथापरां । ततो
नुमतये दद्याद्दद्याद्गृहबलिं ततः । पर्जन्यायाद्भ्यो धरित्र्यै दद्यान्मणिके त्रयं वायवे प्रतिदिश
प्रतिदिशं प्राच्यादितः क्रमात् । ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमं । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्व
भूतेभ्य एव च । उषसे भूतपतये दद्याद्वोत्तरतस्ततः । स्वधा नम इत्युक्त्वा पितृभ्यश्चापि दक्षिणे । कृ
त्वापसव्यं पश्चात्मै तन्त्रेव नेजनं । ततस्तोयमुपादाय तेषां वा नाक्षिपेद्भुवीति । विष्णुपुराणे प्येवं होम
मुक्त्वा बलीन्विशेषतउक्तः । तच्छेषमणिके पृथ्वी पर्जन्यायाम्बुधः क्षिपेत्ततः । द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्र
ह्मणः क्षिपेत् । इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे । प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्धुतशेषात्मकं बलिं । प्रागु
त्तरे च दिग्भागे धन्वन्तरिबलिं विदुः । वायव्ये वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशां । ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय

स्मृ.दं.
६०

मानवे चक्षिपेद्बलिं। विश्वेदेवान्विश्वन्तां स्ततो विश्वपतीन्पितॄन्। पक्ष्मारांच समुद्दिश्य बलिहृत्वा
न्तरेश्वर कानीयसत्रेपी दमेव बलिं हरणं किं चिन्मुने तेनभूतेपीदमेव। नत्वस्वाहाकारेण नमस्कारेण
त्रैः श्रूतो विधीयते इति नारदोक्तेर्होमे स्वाहा श्राद्धे बलौ नमश्चाद्यः इति स्मृतिकौमुद्यां तत्र नमस्कार
णमंत्रेणोस्येतद्विरोधात् तत्र बलिदानं गृहदेशेषु कार्यं अग्नेः पश्चाद्वा। अथ प्रयोगः। दर्भहस्तः
स्वाचम्य तत्कालीनपाणिनायमवाद्देशकालौ स्मृत्वा पंचसूनापनुत्तये परमेश्वरप्रीत्यर्थं वैश्वदेवं क
रिष्ये इति संकल्प्य कुंडे हस्तस्थंडिले वा संमृज्योपलिप्योल्लिख्याभ्युक्ष्य नाभिकाम्यामहमुद्धृतासु
म्रेणौ किंकाग्निं संस्थाप्य पावकाग्नये नमः। मुखं यः सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक्तथा। पितॄणां च न
मस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने इति संपूज्य पर्युक्ष्याग्रहान्नेन तंडुलैराज्यप्लुतैः फलैर्वाकौर्वा कु
र्यात्। तद्द्रव्यमग्नौ निधाय वामाभ्युक्ष्य हस्तेन घृतप्लुतं जुहुयात्। आहुतिपरिमाणं पर्वपरिका
उक्षितकमात्रा वा। यथा। अग्नये नमः। इदमग्नये न ममेति त्यागः। एवमग्रेपि। वायवे सूर्याय ६०

143/1951

वमग्रेपि। वायवे सूर्याय प्रजापतये। अग्नये स्विष्टकृते। इति शाकल्यहोमः। अथ पौराणः। ब्रह्मणे प्र
जापतये। गृह्याभ्यः कश्यपाय। अनुमतये। विश्वेभ्यो देवेभ्यः। अग्नये स्विष्टकृते इति। ततः पर्युक्ष्य
विभूतिं धृत्वा नमस्कुर्यात्। विज्ञानेश्वरमते देवताभ्यः पितृभ्य एव च नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव न
मो नम इत्येतेन सह होमः। नम इत्येव मंत्रेण होम इत्येके। मदनपारिजाते परिशिष्टे शाकं वा यदि
वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलं संकल्पयेद्यदाहारं तेनाग्नौ जुहुयादपि। व्यासः। जुहुयात्सर्पिषाभ्य
क्तं तैलक्षारविवर्जितं। दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेंभसापि वा। चतुर्विंशतिमते। अलाभे
येन केनापि फलशाकोदकादिभिः। पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्रुवेण तु हस्तेनाग्न्यादिभिः कु
र्याद्भिरंजलिनाजले इति देवयज्ञः। अथ भूतयज्ञः। मध्ये पर्जन्याय। अद्भ्यः। पृथिव्यै। द्वारश्री
ख्योः धात्रे नमः। इदं धात्रे। एवमग्रेपि। विधात्रे नमः। प्रतिदिशं वायवे। प्रतिदिशं दिग्भ्यः। इंद्राय धर्म
राजाय वरुणाय इंदवे। ईशान्यां धन्वंतरये वायवे ब्रह्मणे अंतरिक्षाय सूर्याय। उत्तरे विश्वेभ्यो।

श्रा०कृ०
६१

देवेभ्यो नमः ॥ विश्वेभ्यो नक्तानां पतये नमः ॥ ताः ॥ इमा१ ८ ॥ धन्वंतरये १ प्राच्यै दिशे ॥ ५ ॥
क्षिणे प्राचीनावीती पितृभ्यः स्वधा नमः ॥ इदं पितृभ्यः ज ॥ विधात्रे ॥ ६ ॥ वायवे ॥ १३ ॥ उदीच्यै ॥
लस्य स्पर्शः अपंक्तीयः पक्षः पौराणस्तु ॥ स्वधा प्रोन्नेत्य स्पो ॥ २२ सूर्याय ॥ १० ॥ इंद्राय ॥ ४ ॥
के ॥ यात्रप्रक्षाल्य वायमेय स्वेनेत्रे इति निनयेत् ॥ इंद्राय ॥ २७ ॥ विश्वपतये ॥ ४९ ॥ ॥ ॥
ह्मणे ॥ अथवा देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यनेनैव वक्ष्ये सह अंतरिक्षाय ॥ ५ ॥ धात्रे ॥ १७ ॥
हुत्वानेनैव पितृयज्ञ इत्येके ॥ आचार्यचूडामणौ तु नुं ॥ इंद्र० २६ ॥ प्रजापतये ॥ २१ ॥ ब्रह्मणे ॥
॥ हेति विश्लेणोक्तेन नमो नम इति सव्यं जुहुयात् ॥ एवं ॥ दक्षिणाः ॥ १८ ॥ वायवे ॥ २ ॥ विश्वेभ्यो देवे
समस्ताः समस्ताश्च ॥ ततो देवहुत स्वेन सीवे यजनु ॥ अपराश्चिमे ॥ ७ ॥ वायवे ॥ २४ ॥ यक्ष्मणे ॥
हेति विश्लेणोक्तेन नमो नम इति सव्यं होमः ॥ तत्र ॥ ३३ ॥ विश्वेभ्यो देवे ॥ २ ॥ ... ॥ १५ ॥ धर्मरा०
रेणवैदिकवाधात् अन्यद्वा एवं वषट् ॥ ततो ॥ १२ ॥ प्रतीच्यै ॥ ९ ॥ पर्जन्याय ॥ स्वधाभि०
यस्वि हुते च ॥ नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ सर्वेभ्यो नक्ते ॥ ८ ॥ वायवे ॥ ... ॥ १६ ॥ वरुणाय ॥ ६१

145/1951

चंडालादिभ्यो वायसेभ्यश्च
भ्यो नमः ॥ नमः पितृभ्यो नम इति दक्षिणे ॥ ऐशान्येय स्मे ... पौराणे रेकः ॥ ... शेषमादाय गृहं गणोभ्यो ... सौम्या नोत्रपाम श्वबलि
दक्षिणे धर्मराज ॥ चित्रगुप्ताभ्यां ... इत्युक्तं ॥ ततः ... वेतावहिंसकौ ॥ श्वा स्वानम इति दत्वा पुनराह
॥ वैवस्वतकुले जातौ ॥ ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि ... ॥ वायसाः प्रतिगृह्णंतु ... पिंडं ... पिते ... का
य ऐंद्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा ॥ वायसाः ... विष्णुपुराणोक्ते मंत्रैर्बलीन्नरद्यात् ॥ ... देवा
बलिं दत्वा ... इत्युक्त्वा पुनराह ... विष्णुपुराणे ... पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्ये
मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः ... कर्मनिबद्धबद्धाः
भिवंति मयाप्रदत्तं ... ॥ पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या बुभुक्षिताः कर्म ... ॥ येषां न माता न पि
प्रयांतु ते तृप्तिमिदं मयान्नं ते सो ... सुखिनो भवंतु ... पिपीलिकादिभ्यः ॥ येषां ... मुदिता भवंतु ॥ इ
तानबंधुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥ तत्र ... ते यांतु तृप्तिं मुदिता भवंतु ॥ ... तस्मात् ... तानि
दत्तमनायबंधुभ्यः ॥ भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहं च विष्णुर्न यतो ... ॥

कायस्ततमन्त्रेमयच्छामिनवायतेषां। इदं नतेभ्यः। चतुर्दशोमस्तगणोयएवत अस्थितोयेखिलस्त
तसंघाः॥ तृप्त्यर्थमन्त्रेणमयाविसृष्टं तेषामिदं तेमुदिताभवंतु। इदं नतगणाहिभ्यः इत्युच्चार्यन
रोदद्यात्त्रिः श्रद्धासमन्वितः। सुविस्ततोपकाराय गच्छेत्सर्वाश्रयोयतः। श्वचंडालविहंगानां सुवि
दद्यात्ततोनरः॥ येचान्येपतिताः केचिदपुत्राःपुत्रिमानवाः। सतोगोदोहमात्रंचै कालं तिष्ठे
तेगृहांगणेइति। ततः हस्त्यादिपतितपापरोगिश्वपचादिभ्यो दद्यात्। तिनागदेवाग्नि
केदारेहरिनाथ्येच तदेतद्देवसूरेर्वद्विजानां यद्यपिसायंप्रातःकृतं तथापिश्राद्धगणादिचैवन
तुसाये। पञ्चयज्ञमात्रोक्तेः वैश्वदेवविधानावात् तदाहमूढनपारिजातेजमदग्निः वैश्वदे
वतयाश्राद्धे कुर्याद्बलिहर्तितया। मरुतः पंचयज्ञान्स्तुर्दिवे वेतालहधर्मवित् तेनरात्रौवेश्व
देवपुत्रयज्ञोपिनात्र नान्नश्राद्धे सेतिसंक्षेपः। अथनित्यश्राद्धं तनस्यवक्कुकार्यतवा श्राद्धंवाप्रियमः
मातृस्त्रीबलिरथापिवेतिच्छंदोगपरिशिष्टात्। मनुः। एकमप्याशयेद्विप्रंपणामप्यन्वहंगृही

147
1951

प्रचेताः। नामंत्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने। नपिंडदानं नसुरा नित्ये कुर्याद्द्विजोत्तमः
॥व्यासः। नावाहनं स्वधाकारः पिंडाग्नौकरणादिकं। ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव
च। नित्यश्राद्धे पुरुषजेयं दक्षिणापिंडवर्जितं। दक्षिणायां विकल्पः। किंचिद्दत्वा विसर्जयेदिति
प्रचेतसोक्तेः। अथप्रयोगः॥ आचम्य देशकालौ संस्मृत्य नित्यश्राद्धं करिष्ये। अमुकगोत्रास्मत्पि
तृपितामहप्रपितामहानां काश्यपगोत्राणाममुकशर्मणां। एवं मातामहप्रमातामहवृद्ध
प्रमातामहानां सपत्नीकानां स्थाने क्षणः क्रियतामिति क्षणं दत्वा पितरः सोमस्तेन मातामहाश्च इ
दंवः पाद्यमिति पाद्यं दत्वाचम्योद्धनुरेवं कुशासने उपविश्य पितरो मातामहाश्च एष वो गंधः
इमानि पुष्पाणि। धूपो दीपश्चाच्छादनं चेति दत्वा पूर्णतां वाच्य पित्रादिगुणं मातामहानुकल्प
प्रोक्ष्य पात्रं माल्यसतिलान्विकामं च अङ्गुष्ठं दत्वा पितरो मातामहाश्च इदं वः श्रा
मान्नं त्रिगुणं द्विगुणं वा सोपस्करं येयंनःश्राद्धधरो विप्रः अक्षय्यरूपमिदं पितृभ्यः काश्यप

स्मृ.च.
६३

प गोत्रेभ्यो मुकशर्मभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यस्तथा मातामहादिभ्यश्चेदमन्नं स्वधा संपद्यतां न
मः दत्तमक्षय्यमस्तु प्रसादार्पणमस्तु मधु स्वदतुम्का सुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपः सौमनस्य अक्ष
तं दीर्घमायुः पितरः स्वस्तीति ब्रूत पितृणां पदस्थं सदक्षय्यमस्तु दक्षिणां दद्यात् स्वधा ॥ एतावत्
शक्तौ पित्र्यबलिनैवेति संक्षेपश्राद्धसिद्धिः ॥ इति नित्यश्राद्धं ॥ अथ मनुष्ययज्ञः ॥ हारीतः सर्वो
ऽप्यदृष्टवता गृहेणानागच्छंतिपरस्पैव ब्राह्मणो विद्वानाद्दरमस्मेतितमभ्युपतिष्ठमानदेवतां आ
प्नवंति ॥ बृहस्पतिः प्रीयंते सांगते नाग्निरासनेन शयनेन च ॥ पितरः पादशौचेन भोजनेन प्र
जापतिः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ आम्नानी नोतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ मान्यावेतौ गृहस्थस्य
ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमांतमनुव्रजेत् ॥ यमः ॥ नश्छेदोच्चेचुरणं
देशोनाम कुल्य श्रुतं ऽत्र ध्वनो मागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितं ॥ विष्णुपुराणे ॥ दिवातिथौ तु वि
मुखे गते यत्पातकं नृप तदेवाष्टगुणं पुंसः सूर्योढे विमुखे गते ॥ स्वयंस्रस्तु सर्वे ॥ ततोऽतिथिं

149
1951

प्रतीक्ष्य पार्श्वे भक्षादात्मम पर्ज्या मान्नं निवेद्य श्वभ्यो विद्धि श्वपच वायसेन काकादिमनुष्येभ्यो हंतनम
मे स्तु इत्यादि दद्यात् ॥ इदं नित्यश्राद्धात्मागिति हरिहरः ॥ विष्णुपुराणे ॥ दशेवाय द्विवादे ष्यो मूर्द्ध
पंडित एव वा ॥ संप्राप्तो वैश्वदेवांते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ततो गोग्रासः ॥ मदनपारिजाते कृ
ष्यशृंगः ॥ गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ॥ गवां कंडूयनं स्नानं ग्रासमाह्निकमेव च
॥ मंत्रस्तु ॥ सौरभेयाः सर्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ॥ प्रतिगृह्णंतु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्य
मातरः ॥ सुरभि त्वं जगन्माता देवि विष्णुपदे स्थिता ॥ ग्रासं गृहाण मद्दत्तं गोमातस्त्रातुमर्हसीति
॥ श्रीदत्तीयेपि विष्णु वरणोदकेन संयुक्तं प्रदद्याद्गवाह्निकं ॥ कपिलाशतदानस्य फलं तेवि
द्यान्नसंशयः ॥ गवाह्निकमहोरात्रपर्याप्तं गोभक्ष्यं ॥ मंत्रस्तु पंचभूते तेन्नेशिवे पुण्ये पवित्रे स
र्वसंभवे ॥ प्रतीच्छेमं मया दत्तं सौरभेयि नमोस्तु ते ॥ अथ भोजनं वाजपेय गार्हिण्यातुरस्य
लिखांधवादीनसंभोज्य याणि पादं प्रक्षाल्य द्विराचम्य ॥ अश्वो देशोरहस्तिचतुरस्रं त्रिकोणं

स्मृ.कौ.
६४

च वर्तुलं वार्धचंद्रकं कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मंडलमिति व्यासोक्तमर्द्धचंद्रं ॥ स्मृत्या
सुखं णं मतमिति शंखोक्तमसुखं णं वा हत्वा ॥ पंचाशत्पलिकं कांस्यपात्रं धिकं भोजनाय वै
॥ सहस्थेत्तु सदा कार्यं मन्नावेदे मरूप्ययोरिति ॥ हेमाद्रौ वृत्रिपोक्तं कांस्यादिपात्रे परिवित्रि
ष्ट मन्नं प्राङ्मुखो यमि होमो नीघृताक्तं प्रोक्ष्य ॥ धर्मराजाय नमः चित्राय नमः चित्रगुप्ताय
नमः प्रेतेभ्यो नमः इति बलिं दक्षिणतो दत्वा जलं हृत्वा जलं प्रात्रपदेवता [illegible] मासुष्टेनत्व।
हंसी नमः इत्येवं वा पंचग्रासा यान्नं प्राणत्रय या सुखं भुंजीयात। आदिपुराणे। नोच्छिष्टो ग्राहये
दाज्यं जग्ध्वा शिष्टं न संसृजेत्। पुनरत्रं भोजनं तु अनिःशेषं कुर्यात्। प्राज्ञः कथंचन अ
मत्र दधः क्षीरज्य क्षौद्रसक्तुभ्य एव च। इदं मनुः। नैकः स्तेन च जलं स्नेहेनाव कीर्तितम्विदुरि
मादि द्विजवर्ज्जं ज्ञेयं देवलः। भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमन्नमुच्छिष्टभागधेये
भ्यः सोदकं निर्दपेत् भुवि। भोजनान्ते पुनर्जलं प्राणत्रयपेशोषमिंचेत्। मंत्रस्तु। रौरवे पुण्यपन्निलयेपद्मा

सुदनिवासिनां। अर्थिनामुदकं निसमक्षय्यमुदकं निसमक्षय्यमुपतिष्ठतु। ततो मुखं पाणि
पादं प्रक्षाल्याद्भिराचम्य जानुनी स्पृष्ट्वा पुनराचमेत्। अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरय
त्वशेषं। सुखं ममैतत्परिणाम संभवं। यच्छत्वरोगी मम चास्तु देहः। अगस्तिं कुंभकर्णं च शनिं च व
डवानलं। आहार परिणामार्थं स्मरामि च वृकोदरमिति अद्यरं संस्मरेत्पाणीं बूलं प्रात्रपुराणम्
वर्णादिनोद्दः शेषं नपेत्। ततो रात्रौ रविपर्वसंक्रमव्यतीपातवैधृतिश्राद्धस्वरूर्वादिनभिन्नरात्रौ द्वि
तीयवारं तुल्का यामोत्तरं अगस्त्ययेनमः माधवाय। मुचुकुंदाय। कपिलाय। आस्तीकायनम
इति नत्वा प्राच्यां दक्षिणतो वा शिरः कृत्वा स्वपेत्। तत्र त्रिस्थियाकृता वाद्यादिन चतुर्थ्येकादश्यात्र
योदश्याव र्षषोडशादिनमध्ये चतुर्थी षष्ठ्यष्टमी चतुर्दशी पर्वद्वय श्राद्धतस्तूर्वदिनभिन्नाःपारा
त्रौत्रानिर्विभौमवर्ज्यं तरणीकृत्तिका मघा पूर्वाचित्रा श्लेषा ज्येष्ठा मूल पूर्वाषाढा पूर्वाभाद्रपद
त्रिजन्मसंक्रमपातवैधृतिवर्जं संगं हत्वा मंत्रा त्रिगुणं शोधं स्नानं च कुर्यात्। एतत्सर्वमागुक्तं।

स्मृ० ६५

अनंतोस्मा नवकं कृत्वा समुपेत्। इत्थमाह्निकं सत्यमहं कुर्यात्। इति श्रीकमलाकरभट्टकृते स्मृ-
धर्मे स्मार्ताह्निकं॥ अथ स्मार्तस्य पार्वणश्राद्धप्रयोगः स चोपदेश ब्राह्मणवत्सादि नियतश्राद्ध-
पाकार्थ इति मदनपालः। तन्न। अनियतस्य धर्मत्वायोगात्। तेन स्मार्तानां जसनेयिन इति त्रि-
उग्रं येदृक्षोक्के हरिहरस्म ष्यादिमेवाद्याश्चिष्टाचाराच्चमाधं हिनत्राद्यो चते कृत्वापूर्वेद्यु
निरामिषं सकृद्भुक्त्वा मेरोषिपरेद्युः प्रातर्वा द्विजगृहं गत्वा मंडलेन समुपवेश्य पाद्येन दक्षिणं जा-
न्वाच्य स्मार्तः प्रणति पूर्वकामिति वचनात् प्रणम्य देशकालौ स्मृत्वा स्मृः करिष्यमाणपार्वण-
श्राद्धे पित्रादित्रयमातामहादित्रयविश्वेदेवार्थत्वामहं तानि मंत्रये पाद्य क्षण दत्वा सवृभिः
प्रसादः कार्यं इति फलतं तांबूलं वारलेबेकं द्वौ वा विप्रोमित्मंत्र्य तथा मातामहत्रितो सो ति ताते नो के
...कोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः नवितव्यं भवद्भिश्च मया चश्राद्धकर्मणि। सर्वे हि ६५
...मवीयान्संविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः॥ भवद्भिर्भवितव्यं नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि

153/1951

तिजपेच्छृणुयाद्वा॥ ततस्तथैवापसव्येन वामं जान्वाच्य स्मार्तः करिष्यमाणश्राद्धे पितृस्थाने
त्वामहं निमंत्रये। एवं पितामहस्थाने प्रपितामहस्थाने च। एवं मातामहादिस्थानेत्रयं तिष-
द्धात् वैश्वदेविकेचत्वार इति दर्शः। तत्र वैश्वदेव पक्षे द्वौ। एकोद्दिष्टे वैतंत्रेण। पित्रादावेकोमातामहा-
हादौ चैक इति त्रयोवा। यद्वा पक्षमेकः। देवे चैक इति द्वौ। तदा मातृपोडशा विमर्शं। पितृपद
पितृशोमातृमधंनववरैदैवसेमातामहाश्रंतद्वारद्वादैवतं श्राद्धमुक्तमिति। तथा पितृश्राद्धाचाराद्यु-
वस्था। षड्दैवतमेवतु बऊ संमतं। सर्वथा विप्राल्लाभेदर्भवटुं निधाय श्राद्धं कुर्यादिति मत्स्योक्तेः एवं
कृत्वा तद्द्रामा केत्रिंशा पदं द्वार भोवासिपेत। सर्वत्रामंत्रितो सौति मत्स्योक्तेः क्रोधनैरितिजप
श्च ततः परेद्युः प्रातः स्थानोपलेपनं कृत्वा सेचं कृत्वा ततः श्राद्धसामग्रीं संपाद्यादिनस्यपंचमु-
हूर्तानंतरं द्विजान्नाहूय पुत्रे ष्वामनिषिद्धदिने श्मश्रुकर्मकारयित्वा नीयजलंतैलामजकोद्-
र्तनानि प्रेषयित्वा मध्याह्ने स्नानागतान्प्रांजलिरित्यरागतं रद्वासुस्वागतमिति तै रुक्ते

श्रा.क्रि०
६६

द्विराचम्य। देशकालौ स्मृत्वा। अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां काश्यपगोत्राणाम् अमुकशर्माणां
वसुरुद्रादित्यरूपाणां पार्वणश्राद्धं सदैवं सपिंडं पार्वणविधिनामेन हविषा अद्य करिष्ये इति सं
कल्प्य गोमूत्रगोमयाभ्यां द्वारे भूमौ देशमात्रम् उत्तरदक्षिणप्लवं चतुरस्रं च मंडलं कृत्वा। तत्र कु
शान् दैवे पूर्वाग्रान् पित्र्ये तिलान् प्रक्षिपेदिति मदनपालः। तत्र तु अस्मात् प्राङ्मुखासनमिति वचना
द् उदङ्मुखं पाके त्वोत्तरे उदङ्मुखः। सव्येन पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवाः स्वागतमिति ते नोक्ते।
गंधपुष्पैः सव्यं स्वरूपायेति वचनाद् आदौ सव्यं ततो दक्षिणमिति पादौ संपूज्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञ
का विश्वेदेवा इदं वः पाद्यम् अर्घ्यं च नम इति पादयोर्जलं दत्वा एवं देवद्वितीयेऽपि। पित्र्य
विधिं कृत्वा अपसव्येन अस्मत्पितः काश्यपगोत्र अमुकशर्मन् वसुरूप इदं ते पाद्यम् अर्घ्यं नमः। एवं पि ६६
तामहे प्रपितामहे च रुद्ररूपादित्यरूपेति शेषं। एवं मातामहादित्रये च [illegible]
[illegible] उदङ्मुखे देवे प्राङ्मुखो देवेभ्यो नमः। इदमासनम् आस्यतामिति वामेनासनं [illegible]

155
1951

विश्वान् पूर्ववत् पित्र्ये अपसव्येनोदङ्मुखात्। ततः मातामहानां श्राद्धं एवमाने च पा
दशौचेन तथाचैव। विकिरे पिंडदाने च द्विराचमनमिष्यते। ततः सव्येन कर्मपात्रं अर्घ्यं गंधपुष्प
कुशान् निक्षिप्य तज्जलेन। अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा। यः स्मरेत् पुंडरीकाक्षं स
बाह्याभ्यंतरः शुचिः। पुंडरीकाक्षाय नमः। श्राद्धीयद्रव्यं प्रोक्ष्य। तिला रक्षंत्वसुरान् दर्भा रक्षंतु
राक्षसान्। पंक्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेद् अतिथिः सर्वरक्षकः। इति तिलान् विकीर्य प्रतिदिक्षु [illegible]
त। आमात्राद्यानां पवित्रतां [illegible]। सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगाः कालंजरे गिरौ चक्रवाकाः
सरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः प्रस्थिता दीर्घमध्वानं
यूयं तेभ्योऽवसीदथ अमूर्तानां च मूर्तानां पितॄणां दीप्ततेजसां। नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां
योगचक्षुषां श्राद्धं [illegible] गां ध्यात्वा ध्यात्वा देवजनार्दनं वस्वादींश्च पितॄन् ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्र
वर्तयेदिति जपेत्। ततो नीवीबंधं अपसव्येन च देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वा

श्र॰ सं॰
६१

हायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमइतित्रिर्जप्त्वादेवश्राद्धकालोयमन्वाकाश्यपगोत्राणामस्मासित्पिता
महप्रपितामहानाममुकदासानां। तथाकाश्यपगोत्राणामस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमा
तामहानाममुकदासानांसदैवमुपक्रांतपार्वणश्राद्धमहंकरिष्ये। कुरुष्वेतितैरुक्तेदक्षिणंजा
न्वाच्य। पित्रादित्रयमातामहादित्रयस्यसंबंधिनःपुरूरवार्द्रवसंज्ञकाविश्वेदेवाःस्मामनेनेत्येनम
इत्यनुज्ञामागम्यकुशपत्रद्वयमासनेदद्यादितिदोदयपद्धतौ। षष्ठीतुपुत्रका। दैवेक्षणःक्रियतामिति
कुशान्दत्वातथेतितैरुक्ते। प्राप्नोतुभवान्प्राप्नवानीतिविप्रः। एवंद्वितीयेपिदैवे। ततोपसव्ये
नवामजान्वाच्यकाश्यपगोत्रासितरमुकदासवसुरूपस्यमासनंतेस्वधानमःइतिवामेनसति
लदर्भयुक्तकुशानदत्वापित्र्येक्षणःक्रियतामित्यादिप्रागवत्। एवंपितामहादीन्मातामहादींश्च
॥सव्येनविश्वान्देवानावाहयिष्येइतिपृष्ट्वाआवाहयेत्यनुज्ञातःदैवद्विजकरमं[illegible]
॥विश्वेदेवासआगंतुमहाभागाविश्वेदेवामहाबलाः। येपत्रविहिताःश्राद्धेसावधानाभवंतुतेइतिम

157
1951

त्वापुरूरवार्द्रवसंज्ञकविश्वेदेवाः। आगच्छंतुसुखा। पादयदिस्मृतंतिलान्किरेदितिकर्कःयवैर
न्ववकीर्येतिस्मृतेयवानित्यन्ये। ततोहस्तोरकं। एवंप्रतिपदार्यं ततोपसव्येनकाश्यपगोत्रान
स्मत्पितरमुकदासकाश्यपगोत्रवसुरूपआगच्छ। एवंपितामहरुद्ररूप। प्रपितामहादित्यरूप
॥एवंमातामहेषु। ततःदैवासव्येनएकपात्रेद्विकुशपत्रेकृत्वादेवतीर्थेनदेवेभ्योनमइतिजलं
॥नमइतियवान्गंधपुष्पेचाक्षिपेत्। ततोपसव्येनपित्र्येषट्सुराजतताम्ररखड्गपत्रा
दिमयपात्रेष्वेकैकस्मिन्द्वेद्वेदक्षिणाग्रेपवित्रेकृत्वापितृभ्योनमइतिजलं। तिलेभ्योनमइतिति
लान्। गंधपुष्पाणिचक्षिप्त्वातानिपात्राणिसंपन्नानीत्युक्त्वासुसंपन्नानीत्युक्ते। सव्येनदैवकु
शपवित्रेधृत्वादक्षहस्तस्थेनपात्रेणपित्रादित्रयमातामहादित्रयसंबंधिपुरूरवार्द्रवविश्वेदे
वाएषवोर्घोनमःइदंवोअर्घ्यंनमइतिवादत्वास्वधानमइति। स्ववकरत्तिमंत्रैर्वृद्धितोयेदत्तमपात्रेपु
वित्रादिकृत्वा। दैवेर्घःस्थानमसीत्युत्तरतोन्युब्जंकुर्यात्। केचिद्दत्तदैवेनेच्छंति। न्युब्जतामेतिदै

श्रा०प० ६८

द्रं। ततोपसव्येन पित्र्यकरे दक्षिणाग्रं पवित्रं दत्वा व। इयपगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन् एष तेऽर्घः
स्वधा नमः इति पितृतीर्थेन दत्वा ऽस्येयो नम इति संस्र। वाननुमंत्र्य। तत्र १ वित्रारिध्य वैवं पितामह
प्रपितामहाभ्यां मातामहादिभ्यश्च दद्यात्। ततः प्रथ। मपात्रे संस्रवानेकीकृत्य पितृपात्रमेकं कृत्वा
दक्षिणे पितृभ्यः स्थानमसीति सुब्जं कृत्वा दक्षिणं। नचालयेत्। ततः सव्येन जलं दत्वा विश्वे
देवा एष गंधो वो नमः इमानि पुष्पाणि वो नमः। एष धूप दीपाच्छादनयज्ञोपवीतालंकारं तां
बूलानि दत्वा जलं दत्वा पसव्येन काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन् एष ते [illegible] पुष्प
धूप दीपाच्छादनालंकारान् दैवं पितामहप्रपितामहा। [illegible]दद्यात्। एवं मातामह [illegible] नम
र्णतां वाचयित्वा द्विजाग्रे तु वंसम्य पलाशादिपत्रावलीर्निर्माय गोरस [illegible]
[illegible] मान्नादिसंस्कृत्य अग्नौ करिष्य इति पृ। कृतधर्मिस्पृष्टा कुलेषु [illegible] ।।६८
[illegible] प्रमुखे स्मर्तव्या यावि हीन धर्मेण द्विराज्ञाय अग्नये कव्यवाहनाय नमः इति कु [illegible]

सर्वो हताश्रमेति मत्वा पुनराहाय सोमाय पितृमते न। मः। इदं सोमाय पितृमते। अपसव्य पक्षे सो
माकृति पर्वः अस्माकृति ह न्नरा। इति कृत्वा कृत शेषं। पिंडार्थमवशेष्य पितामहादि मातामहा
दिपात्रेषु तच्छेषं दद्यात्। ततो दैवे न्यस्य मंत्रं त्वा पात्रे। एव भिद्यार्थ दैवपूर्वमामं चतुर्गुणं द्विगुणं
समं वा दत्वा प्रोक्ष्य दैवे दक्षिणं जानुं वाच्योपवीती। दक्षिणेन ताननस्य नीचामं पात्रमालभ्य वि
श्वेभ्यो नम इति विष्णो हव्यं रक्षस्वेति वा द्विजांगुष्ठं नि। वेश्य पित्र्ये पसव्येन पात्रमालभ्य गुष्ठं न्यस्य
तिलानवकीर्यो स्वकं सत् स्थाने वं प्रतिपात्रे कृत्वा भा। जनं दैवपात्रं धृत्वा दक्षिणे कुशाय जलान्यस्य
पित्रादि त्रय मातामहादि त्रय श्राद्ध संबंधि पुरूरवा। र्द्रव संज्ञका विश्वेदेवाः इदं वः स्वामान्नं स प
रिकरं गयेयं भूः अन्नदाधरा गोत्राः आमं च ब्रह्मगस्ता। ताम्रस्य रूप्यनामं मनः कल्पितं सुवर्णपात्र
स्थमक्षय्यं वरद्वाया स्यो पुरूरवा र्द्रव संज्ञकेभ्यो। विश्वेभ्यो देवेभ्यः अक्षय्य तृप्त्यर्थं संप्रददे स्वाहा
नमम इदं मामं सोपस्कर ममतः पेण संपद्यतां हव्यं न मः। कव्यं विश्वेभ्यरपादे स्वमक्षण्य म

श्रा० ६९

स्तु। गयां गदाधरः प्रीतो भवतु। ततोऽपसव्येन द्विगुणभुग्नकुशान्तिलजलान्यादाय पश्चिमेन पात्रे धृत्वा
वामं जान्वाच्य काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मसे न तत्रैश्चात्रमान्नसपरिकरं गयायां मेरितादि रजतपा
त्रस्थमक्षय्यवटछायायां स्थित्वा काश्यपगोत्रामस्मत्पितरमुकशर्मासापत्नसुरूपाय रमामं मेसोपस्कस
क्षय्यतृप्त्यर्थं मम हृदे स्वधा नमः अमृतरूपेण स्वधा संपद्यतां कुशेन नमः [illegible] सादिप्रभवत॥
एवं पितामह प्रपितामह योर्मातामहादिभ्यश्च दद्यात्। अत्र संस्कृतभमी [illegible] तिविकिरेत्
मम्यादायाग्निदग्धेभ्योनग्निदग्धेभ्यश्च षडुद्दिष्टपिंडेभ्नम इति सोदकमा [illegible] तिलोदकं
दत्वा। मधुमधुतितित्रिर्जपेत्। अथ पिंडदानं अत्र गृहपाकेन पायसेन सक्तुनिर्मे [illegible] मारे
खां कृत्वैव द्वितीयां कृत्वापः स्पृष्ट्वा रेखामध्ये। उल्मुकं निधायोदपात्रेण रेखां [illegible] काश्यप ६९
गोत्रास्मत्पितरमुकशर्मसावनेनिक्ष्व पितामह प्रपितामहयोर्दत्वा द्वितीयरेखायां मातामह
दिभ्यस्तृतीयरेखायां सकृदाच्छिन्नकुशान् दक्षिणाग्रान् रेखायां निक्षिप्य मध्ये सर्वे [illegible] जलेपेत

161
1951

मन्त्रेण करेण चोभसहि पात्रे कृत्वा षट्पिंडान् कृत्वा। पितृतीर्थेन। काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकश
र्मन् एतत्ते अन्नं स्वधा। एष ते पिंडो नम इति वारद्वयं इदं पिण्डं। ततः कुशानं तर्पयि काश्यपगोत्रास्मत्पित
मह सादिनाम्निभ्यो दत्वा लेपभुजः स्योदनम लेषु करमार्जयित्वैवं मातामहादि त्रिभ्यो दत्वा [illegible]
चभ्योऽदत्वा शस्त्रामंत्रेण। णा नाय मम्वसं लायनमः श्री ष्मायनमः सेवं षट्कृत्वा लम्स्कतपसव्येन पि
तृभ्यो नमः इत्यंजलिं बध्वैवं मातामहेभ्यो नमः इति नत्वा। काश्यपगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन् सवनेनि
क्ष्वेति मान्त्र षट्सु पिंडेषु प्रत्यवनेजनं दत्वा। नीवीं विसृज्य पितृभ्यो नमः मातामहेभ्यो नमः इति न
त्वा पितृभ्यो नमः मातामहेभ्यो नमः इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्वा पितृभ्यो नमः इत्यवनेजनशेषं पिंड
पात्रस्थमवनेजनं जलं पितृपिंडेषु प्रदक्षिणं निषिंचेदेवं मातामहेभ्यो नमः। ततो देवताभ्यः पितृभ्यश्च
ति त्रिर्जप्त्वा। पिंडेषु पित्रादिनाम्ना गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलदक्षिणा निवेद्य कर्मपात्रजलेन सु
प्रोक्षितमस्तु। शिवा आपः इति दिरेवं दत्वा सौमनस्यमस्तु पुष्पाणि। अक्षतं चारिष्टं चास्तु। अक्षतान

श्रा.प्र.
७०

॰ अथ सव्येन पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च रेखासु मूर्ध्नि दीर्घमायुरस्तु पुष्टिर्वृद्धिर्यथायुष्यमस्त
तिहतमस्तु। नमो द्विपदचतुष्पदेभ्यः शांतिरस्तु। अस्त्विति द्विजाः। ततः पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो वि
श्वेभ्यो देवेभ्यः। यद्दत्तं नाम्नान्नादितदक्षय्यमस्तु। एवं काश्यपगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकस्यपत्नीमि
त्यादि। एवं पितामहादीनां मातामहादीनां च अस्त्वक्षय्यमिति विप्राः। अघोराः पितरः संतु। एवं माता
महाः। गोत्रं नो वर्द्धतां। दातारो नोऽभिवर्धंतां। संततिश्चाप्यदाच नोमाव्यगमत्। बहुदेयं च नोऽस्तु
अन्नं च नो बहु भवेत्। अतिथींश्च लभेमहि। याचितारश्च नः संतु। मा च याचिष्म कंचन। तथास्त्व
ति विप्राः। ततः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधोच्यतां। स्वधास्त्विति विप्राः। [illegible]
[illegible] नेनोक्ताद्देवसुवर्णं पितृणां रजतं दक्षिणां दत्वा नानागोत्रेभ्यः [illegible]
[illegible] पिंडाननुगम्य वायविश्वेदेवाः प्रीयंतामिति ब्राह्मणोक्त्वा वाचयित्वा [illegible]
[illegible] सव्येन [illegible] वाजे वाजेऽवत [illegible] संपूर्णतां वाचयित्वा कुशेष्वग्निष्वात्ताः पितरः। वि

165/1951

देवैः सह स्वधा स्वमंडलं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य विसर्जयेत्। इति श्रीमेकलाकरतनूद्भवेनो
द्धृतायां पार्वणश्राद्धप्रयोगः। रामकृष्णतनूजेन कमलाकरशर्मणा शूद्रधर्मान्निरूप्याथ न
दाशौचं निरूप्यते। तत्र यद्यप्यस्मत्कृते निर्णयसिंधौ सर्वमुक्तमस्ति तथापि न्यत्र संक्षिप्य सं
क्षेपेण शूद्राणां किंचिदुच्यते। मूलं तु तत्रैव ज्ञेयं। तत्रादौ गर्भस्रावे। आ चतुर्थमासात् स्रा
वः। पंचमषष्ठयोः पातः। सप्तममासादि पूर्णप्रसवः। मनुः। रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्र
स्रावे विशुध्यति इदं चतुर्थपरं। त्रिमासमध्ये रजस्वलातेनैव त्रिरात्रमिदं। मरीचिः। गर्भस्तु
स्रावयेद्यामासः सर्वचिरं तत्त्रमेत्रयः। राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पंचाहमेव च। अष्टाहेन तु शूद्रस्य
शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता। अचिरे त्रिमासमध्ये तन्मे ब्राह्मणे। अस्यार्थः स्मृतिकौमुद्यां गर्भस्रा
वे त्रिमासोर्ध्वं चतुर्थमाससंमं दिनचतुष्टयं सर्ववर्णसमं मासत्रयमध्ये त्रिदिनमपि सर्ववर्णसमं
॥ ब्राह्मणे त्रिमासमध्ये त्रिदिनं तेत्र योदिवसा अधिकाः त्रयः स्य स्वाचन्द्रे रेकत्रोषश्च तेन

शू.द.
७१

त्रिमासमध्येत्रिरात्रंतेविप्रेत्रिदिनंक्षत्रियादौचतुरहादि केचित्तुप्रथमादिमासेष्वपिएकरात्राद्य
नेवरेववयोवित्रिरात्राद्याज्ञः। अन्यथापंचमादिमासेषुवैश्यादौ पंचाहादि। त्रिमासमध्येचपंचाह
हीन्यमोचितीस्यात् स्नावेसपिंडानांस्नानंपातेमातुर्यथामासं। पित्रादीनांत्रिदिनइदंनिर्गु
णानां। सगुणानांत्वेकाहइतिमदनपारिजातः इदंसर्ववर्णसमं। तुल्यवयसिमवेवामतिं[illegible]
पेवचेतिकाशीखंडे। अथप्रसवाशौचं। संवर्त्तः जातेपुत्रेपितुः[illegible]
पुत्रेपदात्कन्यापि। यत्तुहारीतः तायांसूतकेतुमुखंदृष्ट्वाजातस्यजनक[illegible]
नेतुस्पृश्येनवतितक्षणाद्दिति ब्राह्मे केमुलदर्शनेऽन्तरेपुनःस्नानंपरं[illegible]
[illegible]गौडास्तुस्नापयेन्मातु। मार्कंडेयानादस्यरूपतंअन्या[illegible]
[illegible]हिताकृ। अंगिराः। नाशौचंसूतकेपुंसःसंसर्गंचेन्नगच्छ[illegible]
[illegible]मिनविद्यते। मंगलौमेपुंनअपनंासकादिकमितिमाधवः स्मर्तुर्दिता[illegible]

55
195

थ संसर्गेसूतिकायास्तुस्नानमेवविधीयतेइत्यांगिरसोक्तेः एवकाराद्दाजस्यवेनिर्दोषः व्यासः
मध्येदिवसेषुदेशमेचेवसर्वदा। विशेषतेषुचकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि। अत्रविशेषःषष्ठीसप्त
दिचमागुक्तं। प्रयोगपारिजातेतुपुंप्रसवेदशाहः कन्याप्रसवेतुत्र्यहः स्त्रीजन्मनिसपिंडसूतकर
कच्छत्रहागस्तुचि स्त्रीपुत्रिपुरुषेज्ञेयंसपिंडत्वंद्विजोत्तम। इत्यग्निस्मृतेरित्याह गौडास्तुब्रह्मराजो
त्तरंकानीनकन्याविषयंचेतहिमाकृः अथप्रसवाशौचं हारीतः जातमात्रेवाप्रपिंडानांदशाहमा
जच्छेदोर्ध्वमितेऽस्मर्थ्यः। नाड्यांछिन्नायामाशौचमितिस्मृतेनैवोक्तं। नालच्छेदात्पूर्वंमातुर्नास्पृश्यते
तिस्पृश्यत्वे। नालच्छेदात्पूर्वमितौतुहस्तमनुः जीवनजातोयदितितोमतःसूतकमेवतु सूतकंम
कृतंमातु। पित्रादीनांत्रिरात्रंकेचनाबैनिमित्तंस्नानमात्रे। प्राङ्नामकरणात्सद्यःशौचमितित्र्यं
केऽक्तेः नामकरणंचोलंचकालोपलक्षणमितिमेधातिथिहरदत्तगौडाश्रयः नेतिमाधवा
दयः। नामोत्तरंदंतोत्पत्तेःप्राक्तदाहेसतिसपिंडानामहः। दहनेनैवस्नानमात्रं। आरंतजन्म

स्मृ०
७२

नः सद्य इति याज्ञवल्क्योक्तेः। तोर्ध्वं त्रिवर्षादाकूचूडान्नावेहः। अत्राग्निदानेऽस्त्र इति माधवः। त्रि
वर्षात्प्रागूर्ध्वं वा सचूडे त्र्याह एव। अकृतेऽर्धं च चूडेपि त्र्याहः। इदं सपिंडानां। पित्रोस्तु दशाहो ध्रुवम्
ते बाले सर्वत्र त्रिरात्रं बालानामजातदंतानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति कश्यपोक्तेः। वैजेकाहमिसंब
धात् रुंध्यादध्यम्स्त्र्यहमिति मनूक्तेश्चेति मिताक्षरमाधवादयः। मु [illegible] गोरास्ते त्रि
रात्रं शूद्रपरं। द्विजानां तु जातदंते त्र्यहाहः। जातदंते त्रिरात्रं [illegible] रेकाहमि
ष्यते। दंतजाते त्रिरात्रमाच्यरिस्मातां तु निर्गुणो इति कौमार्ति। अने [illegible] शू
द्रजन्मनामिति त्र्यहानुदशोशंखोक्तेः। त्रिरात्रं तु नवे शूद्रेष गमास्ते पित्रि [illegible]
च जातदंते त्र्यह्ने तु पंचाह। यथाह गिराः। शूद्रे त्रिवर्षमूने तु मृते शुद्धिस्तु पंच [illegible]
[illegible] वाहाविधीयते। षड्वर्षात्मतीतायः शूद्रः संपद्येस्त्रियते यदि मासिकं तु [illegible] ७२
[illegible] समाषितं पिनान्तकमायेनिर्गुणोऽश्रद्धेमृते त्रिवर्षोर्ध्वं द्वादशाहः षडृशार्ध्वं मासः। अनु

167/1951

अनूढमार्यः शूद्रस्त्रितिशंखोक्तेः षोडशाद्धेर्ध्वं मासात्रोचेतं सगुणस्य शूद्रपरं। कृतोद्वाहे तु स
र्वत्र षड्वर्षादामपि मासः। यत्तुल्यं वयसि सर्वेषामिति व्याघ्रोक्तेः शूद्रे न्यूनात्रे चेतद्दाक्षिण्य
परं। अन्ये तु शूद्राणामुक्तोमिक्रो व्यवस्थितासूः। तुल्यं वयसि सर्वेषामित्येतद्द्विजेधाह्निशवि
गमनाङ्गिरसोक्ता निनादर्न्याताभि विज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः। षोडशाब्द मध्ये विवा
हानावे त्रिरात्रेन सत्वे मासः। ऊर्ध्वं विवाहाभावेपि मासइस परार्कमदनपारिजातादयः। कन्या
नां तु चोलनात्प्राक् मृतौ स्नानं। अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इत्यापस्तंबोक्तेः। इ
दं त्रिपुरुषमध्ये चोलोत्तरं वाग्दानात्प्रागेकाहः। अविशेषेण वर्णानामवकिंसंस्कारकर्मणः
त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयत इत्यंगिरसात्रिरात्रविषयेऽहोविधानात्। अहस्त्वदत्त
कन्यास्विति स्मृत्युक्तेश्च। इदं त्रिपुरुषमध्ये। अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषा विज्ञायत इति वसिष्ठोक्तेः
गोडास्त्विदं वाग्दानोत्तरं। प्राग्विवाहान्मृतौ भर्तृकुले पितृकुले च सप्तपुरुषावधि त्रिरात्रं। अ

शू॰कौ॰
७३

वा रिपर्वमप्रत्तानु यानेव प्रतिपादिता । असंस्कृतानु माजेयात्रिरात्रमुभयोः स्मृतमितिमरीचु
क्तेः । अथ यासंस्कृते श्वक्रमत्वे विशेषः माधवीये ब्राह्मे । स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातो मृतो
पि वा । अजातदंतो मासे वा मृतः षड्गितैर्बहिः वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेत्तं तु काष्ठवत्
खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते विष्णुः । अनिदग्धे रात्राहे तु पंचनयरिशा छ
ति सद्य एव विशुद्धिः स्यात्तस्मै तेनोदकक्रिया । यमः । ऊनद्विवार्षिकं मेतं घृतान्तं निषेतेद
हिः तेनना अः एवं खननमेव तदूर्ध्वं वर्षत्रयात्पूर्वं चोजानावेरमुदक विकल्पः जातदंतस्य
वा कुर्पुर्नाम्निवा पिकृते समतामनुक्तेः । चूडोत्तरं तत्रिरात्रं त्रिवर्षात्प्राम ये वानियतमेवतः स्त्री
मेवौदकं कर्पात्तस्मौ संस्कारमेव च सर्वेषां कृतचूडानाममन्त्रापात्रिया दयमितिमामाषि
स्मृतेः । अमन्त्राकृतचूडे दहयेति विकल्पः उक्तः चूडोत्तरं दशापिंडाः अपिकार्याः अमेसं
नान्याममोपिंडदयासंस्कृतानां कुशोक्षितिमचेत लोक्ते । दाहवाद समरादर्वाक्यौं डमएममि

तपिंडीकरणं न स्यादेको द्दिष्टमिकारपेद्दिति इह दहनपते देवलोक्तेश्च । दाहशाहिस्पन् दमस्य प
र । मरीचिः । प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितं । एतदसंस्कृतपरमितिविज्ञानेश्वरः त्रिरात्रे दश
पिंडानाह पारस्करः । प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचय
नं तथा त्रीस्तु दद्यात्तृतीये द्विवस्त्रादिक्षालयेत्ततः अस्थिसंचयनं संस्कृते एकनाम्य तत्र त्र्यह देव
पशिक कृते क्रियानिबंधविशेषः गारुडे शिशुराष्ट्रं त जननाद्बालः सद्यावरशिखः कथ्यते स
र्वत्रैणस्वेषु कुमारो मौंजिबंधनात्तथा गर्भेन देह क्रिया नास्ति दुग्धं देयं शिशोर्मृते । परं च पापसं
क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः । एकादशाद्वादशाह वृषोत्सर्गविधिं विना । तथा पत्रमभीयते बालस्य
त्रप्रायः मसीयते किंचित्समानवयसां सकुमारात्रयथाविधौ नक्षत्रभोजनं चस्तातव्यं तथा च सुख
नक्षिकाः तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानत्कानि तत्समे कुमाराणां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनं य
ज्ञोपजीवते बालस्य तस्य हि मायदीयते । तथा । भूमिनिक्षेपणं बालस्याभ्वर्षद्वयमाशिरवः । ततः परंख

169
1954

श्रु०ऽ० गश्रेष्टहेदहाहोय थाविधो अचूडोप्युर्द्धं खननानाकर्पमावर्षद्वयमिति आगपिह तच इस्य त
७४ त्रिरस्पर्धमासिरोत्वमिति। चूडाकर्मणि सजाते विपत्तिस्तुभरा भवेत्। सत तकाले प्रकर्तव्यं भूषस्यो
अर्जनं त्र्यहात्र्यहः प्रकर्तव्यमुदकं तत्र निश्चिते आशानि षोडशापि सुः सपिंडीकरणं वि
ना। इदं पंचवर्षान्तरं। जन्मतः पंचवर्षाणि मुक्तेदत्तमंसंस्कृतं पंचवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि
जायते। वर्षोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः अहन्यहनि संप्रामेकु र्यात्श्राद्धानि षोडशा
।।पायमेन गुडेनैव पिंडं दद्यात् यथाक्रमं। उदकुंभप्रदानं च पद दानानि यानि च भरीपदानादि
यत्किंचित् संचवर्षाधिके सदा कर्तव्यं तु खगश्रेष्ठ ब्रतः र्व्वक्र मेन तु मये। ऋजु मालिकोः मृष्टेः प्रा
चीनावीतिनातथा। वार्षिकं तु नत्र वसेवमपिंडनाभावे पितृलाभावात्। रिक्षो रासीषु। अत्रवोद्
भने मासे विप्रा हो भूद्रजाति वत्। क्रियाः सर्वा भमुद्दिष्टाः सपिंडीकरणं विना उदकं पिंडदानं
मासतन्तुहेविधीयते। अनूढकन्यानां पिंडविकल्प मरणं चेके मन्त्रान्त्सामिति विधानमोक्षे।।

171/1951

अथ यश्रुद्धम्मजानस्या शौचं। तत्र मनुपराशरगौतमाद्येः श्रहोमासेन शुध्यतीति मासमात्रमुक्तं
।याज्ञवल्क्यस्तु त्रिंशाह्निनानि श्रुद्धस्य तदर्धं न्यायवर्तिनः इति पंचयज्ञादिपरस्य श्रुद्रस्य पंचद
शाह मात्रा अंगिरास्तु सर्वेषामेव वर्णीनां सूतके मृतके तथा। दशाहाच्छुद्धिरेते षामिति शिष्य
नातपो अवादिस्याह श्राद्धितत्वे देवलोपि। आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः। निधने मस
वेचैव पश्नं पुनः कर्मणः क्षयं। अत्रसंतो च पुरूषस्य कर्महानो पीडावतो विप्रपरिचर्यापरश्रूद्रस्य दश
रात्रमिति हारलताकारः यत्तु दक्षः। सद्यः शौचं तथैकाहस्त्र्यह अतुर्ह्नस्तथा षड्दशद्वादश
शाहश्च पक्षोमासस्तथैव च। मरणांततया चान्यद्दशापक्षास्तु सूतके इति। अत्रक्रमरणं तस
तेकोशौचिनिं सद्यः शौचादिपक्षपुरुहानं यथायाबराहिपरं अन्यपुरुषयस्य गेहे नायपि पास्यान्तस्य
नित्यश्चाः आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति भास्यो केयं व्यवस्थासपराकादयः। तत्र विवाहे
तरस्य सर्वत्र श्रूद्रे पूर्णाशौचं। विवाहादानविपि निर्गुणानां षडक्षोर्ध्वं मास इति गौडाः। सगुणानां विप्रा

शु॰ कौ॰ ७५ होमावेषोऽत्राशौचं मासऽल्पपरार्वकः। अत्रापस्तंबविषया गुणवत्गुणपरादेशामेदाद्याव
वस्था। द्विजदासीदासीनां तु स्वाम्याशौचमेव। दासीदासमश्वसश्चर्वौ वैयम्यवर्णस्य पोनवेतत
द्वर्णस्य तवैशौचं दासस्यामासस्तु सूतकमित्यंगिरसोक्तेः। शातातपः। तदाश्रितस्य तद्वस्यादि
ति। तद्विजस्याश्रितऽस्यार्थः। अन्येषां कुंडगोलकादीनां स्तदासीनां सतारीनां च प्रतिलोम्याना
मा सम्माशौचं। शूद्राणां तु मधर्मीणः सर्वेषां धंसजस्य मताऽनिमन्नूक्तेः। स्वप्रयद्यं सज्ञातिप्तिवा
रजाः। शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसंस्काराः इति वलेब्राह्मणस्य च्छेद्यादीनां तु नाशौचं॥
केवलं मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषवच्छौचमात्रमिति विज्ञानेश्वरः। तत्र सूतके मातृवर्जमस्पृश्य
त्वं नास्ति सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शनं न निषिध्यते इत्यंगिरसोक्तेः। पितुरपि स्नानोत्तं माताऽस्पृश्या
दशाहं स्नानात्पुनः स्पर्शनं पितुरिति स्मृतेः। शावे तु देवलः। शावाशौचे कालादिदेशे स्पर्शनं तु ७५
त्रिभागतः ऽदश मासे पूर्णाशौचे तु अंगिराः। दशाहाद्दित्रिभागेन तस्य ते संचयनोत्क्रमात स्पर्शः

173/1951

स्पर्शनं तिमश्ले ति वर्णानां तत्वदर्शिनः। ऽदन्तंकनोनिषिद्धं। अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनं विप
क्षोत्तिरैमा कावादिपुराणे कलिवर्ज्येषूक्तेः। सूतिकायास्तु दशाह एव। सूतिकां सर्ववर्णेषु
दशरात्रेण शुध्यति। ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेषु यं विधिरिति प्रचेतसोक्तेः। यत्तु ब्राह्मणी
। ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यपाम सूतास्त्वशुद्धिर्दिनैः। गतेः शूद्रा च संस्तंभापार्श्वयोदशाभिरेवं चेति
। तदसच्छूद्रपरं कर्मार्हतां त्वाह पैठीनसिः। सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि का
रयेन्मासेन स्त्रीजननीं। एतद्विंशतिरात्रमाशौचोत्तरं ज्ञेयं। अन्यथा मासाशौचे सपिंडाना
माशौचमप्येतस्याः कर्मार्हतेस्यानौचित्यात्। दशरात्रपर्यंतं विधिवैषम्याच्च। आपस्तंबः। क्ष
त्रविट्शूद्रजातीनां ये स्तोमस्तकमस्तके। सपिंडे दशरात्रं तु त्रिरात्रं सोदके स्मृतं तेन दशाह
परं केवलाशौचं परं। तथा शावस्य शौचं त्रिद्धीति अद्यमूढ़क दापिनः। सोदकाऽस्यार्थः। अग्नि
पुर्णेरः। सपिंडता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात्।

शू.कौ. जन्मनामस्मृतेरेके तस्यैव गोत्रमुच्यते समानोदकानां तु त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतं प्रयोगपा
७६ रिजाते अङ्गिरःस्मृतौ। स्त्रीजन्मनि सपिण्डस्य सोदकस्य त्र्यहाच्छुचिः। स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं पुंसः सपिं
डत्वं द्विजोत्तमाः। वसिष्ठः। अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते। इदमात्रेयी च मौरसस्यैव
दत्तकाद्येकादशपुत्राणां जनने मरणे बान्धवाः पित्रोस्त्रिरात्रमेव तदुक्तं स्मृतिकौमुद्यामाद्ये
॥ औरसो पुत्रिकापुत्रस्तथैव वा पुत्रिकासुतः विद्यते यत्र तेषां तु विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः दत्तकश्च
स्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च तेषु पक्षस्य एकादशाहपकगोत्रावशापा त्र्यकरास्तुरै आद्यदिहा
सवत्सर्वेषां कुर्वीति निःसंशयः। सूतके मृतके वापि त्र्यहाशौचं स्मृतमात्रिकैः शुद्धित्वेष्वेव एवं
जनकस्यापि बैजिकादविसंबन्धादनुग्रहात् त्र्यहमितिमनुक्तेः। एवं जनकपालकपितृ
मातृमतोरन्तकानां त्र्यहमेव। अपञ्चत्र्यहो विप्रः परः शूद्राणां त्र्यहाद्दशाहः। यत्रोक्तस ७५
विप्राणामाशौचं समप्रदृश्यते। तत्र शूद्रे द्वादशाहः एवं वैश्यपोरि... गोके रि

175
195

ति मदनपालः। यत्र वर्णविशेषानुपादानेन त्रिरात्रं यथा सोदके दत्तकादौ च तत्र वाहदशा
हः शूद्रे। न तु वयोवस्थानिमित्ते तुल्यंवयस्मिन् सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव चेति व्याघ्रपादोक्ते
। रूप्यभृङ्गादिवचनानि शिष्टविगानान्नादर्तव्यानीति विज्ञानेश्वरादयः देशभेदाद्व्यवस्थे
ति मदनपालः। एवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणां दत्तकादीनां च प्रसवे मरणे च पूर्वापरभर्त्रोस्त्रिरा
त्रं तथा च त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णुः। अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च परपूर्वासु भार्यासु
प्रसूतासु मृतासु च। मरीचिः सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः। एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं
यत्र वै पितुः यत्तु याज्ञवल्क्यः। अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च सहैरात्रमाह। तत्सं
पिण्डपरं विदेशापरं वा परपत्नीसुताः दत्तकादयः बृहस्पतिः। अनाश्रितेषु दर्भेषु परपूर्वा
सुतेषु चाप्यतेषामाशौचमाह्नेतु त्रिरात्रेण द्विजोत्तमः। माधवीये हारीतः परपूर्वासु भार्यासु
पुत्रेषु कृतकेषु च भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः। शूद्रे तु दशरात्रं प्रयुक्तं परप

स्मृ.चं. त्रीस्वयंसंगृहीतापरस्त्री। इदंसवर्णासु। हीनवर्णासुतुआत्रेयोव्याचष्ट। आत्रेयो चैतत्त्रिरात्रं स्यात्स
७७ मवर्णेषु निश्चितमिति ब्राह्मोक्तेः। पूर्वापरभर्तृकमपुत्रयोस्त्वाह मरीचिः। मातुरेकाहं द्विपितृ
को भ्रातरावसगोत्रजौ। एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः। ऊढेतु विवाहान्नावृषड्वर्षाद्विज
न्मात्रेषु चमितिकेचित्। तथाचकाश्यपपाणिरसोऽनूढे त्रिवर्षमूनेतुमतेषु द्विस्तु पंचभिः अतऊ
र्ध्वमनेऽनूढे द्वादशाहो विधीयते षड्वर्षातिमतीतो यः शूद्रः संम्रियते यदि मासिकंतुनवंछो
चमित्यंगिरसभाषितं मेधातिथिरपि प्रागष्टमाद्विशुद्धः स्रो कोऽन्ये त्वाषोडशाद्वालइति ये
पि षोडश्ण बाल्यनिवृत्तिमाहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वं मासिक्येव शुद्धिः। ऊर्ध्वंतुषष्ठाद्वर्षेऽसः
शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी इति स्मृतेः। अष्टवर्षस्य मासमस्वस्यन्तत्रोक्तमित्याह। अपरार्के त्वारवृस्त
विवाहात् ... षोडशवर्षीधूर्ध्वं मासमाह। अनूढभार्याः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परं अस्तुसमाहि
गृहे ... सापि बांधवाः शुद्धिं समधिगच्छंतिनात्रकार्याविचारणेति। ... नपारि ७७

जातेतु रातेः। आमौंजीबंधनाद्विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्ग्रहात्। आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्र
दमापहारिहि। तत्रापिवरूद्वयं षोडशावर्षपरमेव। पत्नुमदनो द्वादशोवस्त्रद्वयमाह। तन्निर्मू
ले। अत्र सदृशद्विपरापरनायद्विषयाव्यवस्था। ऊढकन्यानां तु पितृगृहे प्रसवे एकरात्रं
मरणे त्रिरात्रमिति विज्ञानेश्वरापरार्कौ। माधवस्तु प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः। एकरात्रं बंधुवर्ग
स्य दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा। तद्बंधुवर्गस्त्वेकेन शुच्येत्तज्जनकस्त्रिभिरितिब्रा
ह्मोक्तेरित्याह। कल्पतरौ त्वक्षितत्वेचकौर्मे दत्ता नारी पितुर्गेहे प्रधाने सूयते यदि म्रियते वा
तदा तस्याः पिता शुध्येत्रिभिर्दिनैः। पतिगृहे प्रसवे पित्रादीनामाशौचं नास्ति मातापित्रोस्त्रिरात्रम
स्येव अत्तामत्तास्तु योषित्सुसंस्कृतासु च मातापित्रोस्त्रिरात्रंस्यादितरेषांयथाविधीति माधवी
ये काश्यपीजिनिस्मृतेः सोदराणां तु नगिनीमृतौ शुद्धितत्वेकौर्मे आचूडात्सैकरात्रकं आ
प्रदानात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतः परं इदं स्वस्रादिषु पक्षिणीमाह। श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुला

177/1951

स्मृ°
७८

न्यांच मातुले पित्रोः स्वसरि च दत्त्वपक्षिणीं क्षपयेन्निरात्रं। पित्रोर्मतौ तु माधवीये हृद्धमनुः पित्रो
रुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथंन्नवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः। आह नागिन्यो
ः परस्परं पक्षिणी। परस्परे मतो भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी। मवैरिति ब्राह्मणात् षडशीतौ चैवं। त्रि
रात्रस्त्रोकां मेनेषाचार्यमातामहदुहितृसुतमहाध्यायबंधुत्रयानेकामिश्वशुरसुमित्रश्वशुर
नगिनिकानागिनेयमयाणां। मातामहयोश्च पित्रोः स्वसरि च विरतौ मातुले मातुलान्यां चाप्य
सज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ प्रामनायेच नष्टे। शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यमाप
सगोत्रानूचानश्रोत्रियेषु स्वगृहे परमतौ मातुले चैकरात्रं रात्रिसत्रेय्य चारिणामेवत्तु कथम
पि सत्यं [illegible] युक्ते स्नानं वा सोयुतस्मादिदमपि सकलं सर्ववर्णेषु तुल्यं। अत्र मज्जमाधवीये
मिता[illegible]ज्ञेयं। दौहित्रभागिनेययोरनवयोः पक्षिणी। ऊढयोस्त्रिरात्रं। संस्थिते
पक्षिण[illegible]दौहित्रे भगिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः इति वृद्धमनु ७८

179/1951

के। संस्कृते राहने ति गौडाः। तन्नाविशेषवैयर्थ्यात्। यत्रैकमातुलादौ पक्षिणीत्येकाहस्तु के
तत्र सन्निधिविदेशाभ्यां व्यवस्था। श्रोत्रिये स्वगृहे मृते त्रिरात्रं। श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमेयुरि
र्नवेदिति स्मृतेः। एकग्रामस्थे त्वेकाहः। बंधुत्रयमुक्तं मिताक्षरायां। आत्मपितृष्वसुः पुत्रा मा
तुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः। अत्र पक्षिणी गौडास्तु समानोदकानां अहो गोत्रजा
नामहः स्मृतं मातृबंधौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति। जाबालोक्तेर्मातृबंधुष्वेकाहमाहुः
यत्तु माधवीये प्रचेताः। मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरोः। मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रि
रात्रेण विशुध्यतीति तत्स्वगृहमृतौ ज्ञेयं। अन्यत्र तु वृद्धमनुः। पित्रोः स्वसरि तद्वत्पक्षिणीं क्ष
पयेन्निशां। श्वशुरयोः सन्निधौ त्रिरात्रं। असंनिधौ पक्षिणी देशांतरे एकरात्रं। शालके पिस्व
हेत्रा एकाहः। हेशांतरे स्नानं। आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्या
यिशिष्येष्वेकरात्रमिति माधवीये विष्णूक्तेऽहरहस्त्रोप्येवमाह। श्वशुर्यः शालकः गौडाः अप्ये

भ्रू.क.
७९

वं तदुक्तं षडशीत्यां। एवं पित्रोर्भगिन्यो येये पितामहयोस्तथा। ये मातामहयोश्चैव भगिन्यो तत्प्र
जाश्च याः। मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैव प्रजाश्च याः। मातरश्चेति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे स्मृतं
एवं श्वशुरजामातृस्नेहेष्वपि पक्षिः स्मृतं। पितामही च पितामहश्चैत्येकरात्रः [illegible] मनुः
भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते। मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते। शालके
तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति। तन्मात्रादौ देशांतरे शालकसुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयं। विष्णु
ः। असपिंडे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रं प्रधानगृहमृते तु त्रिरात्रमिति माधवः। शुद्धितत्वे तु मनुः
नाशौचितं पुरा दत्तारा [illegible] मृते मासा [illegible] त्रांमांतु पतिते गेह मंते [illegible] चतुष्ट
ः। स्पृष्ट्वा पतितान्स्पृष्ट्वा मतां श्चैव द्विज संहिरे। द्विजे तु पूर्वं भस्मनो बुद्धिर्वा शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनु
पात [illegible] ये उह्हमित्येवं मनुरब्रवीत्। अस्पृश्याः अंत्यः श्वपाक [illegible]
स्तनु [illegible] गेचेश्म विष्णुर्घ्यतिरिनत्रयात्। संवर्तः [illegible] सुतः स्पृशाब्दं

181
1951

पिते [illegible] ज्यमन्न यंत्रां दूंश्च मंत्रेण तथैव च। गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्राय यत्नतः। ब्राह्म
णे मंत्रपूतेश्च हिरण्यकुशवारिभिः। सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयं। क्रियाकर्तुर्मु
मूल्यादानावेपि सूर्योदौ निरन्वये सपिंडे तु मृते सर्वनिरयान्वितः। तदग्नौ च पुराचीनत्वाकुर्यान्तु।
पितृवत्क्रियामिति माधवः। येब्राह्मणोक्तः द्विजो रासाये सगोत्रो वा सगोत्रो वा यो स्त्रि द्यात्स एव
नरः। सोपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्धेत्तु दशमेहनि पुत्रहते तु मनुः। उद्यते राहवे शास्त्रैः क्षत्रध
र्मह तस्य च। सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः पत्नीस्य कर्म सर्वं नरदेवस्यार्थः पुत्र
आहवेपि हतानां च एकरात्रमशौचकमिति तद्युद्धमृतेन कालांतरमृते ज्ञेयं। अम्मसत्रि धोलाने
संनिधावेकाह इति माधवः। यस्तु मारते राजधर्मेषु। अशौचं यो हि हतं स्मरः स्वर्गलोके महीं
यते। न ह्यन्नमुदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकमिति श्राद्धादि निषेधः सपुत्राद्यभावे परः। अत ए
व तत्र कर्मादौ नाश्राद्धमुक्तं। अन्ये तु पतिवदशपिंड निषेधमाहुः शुद्धितत्वे त्रिपुराणे। दंष्ट्रिभिः शृं

शू.कं. ८० गिनिवापिहनास्तेवैश्वानस्करैः। ये साम्पर्येहतायातिराजन्स्वर्गेनसंशयः। सर्वेषामेववर्णा
नां क्षत्रियस्य विशेषतः भयं तु बृहस्पतिः। हिंबादवेविद्युताचरा नागो विप्रपालने। सद्यः शौ
चं मतस्मात्कस्माद्दंचाम्नेमहर्षयः। तत्र शास्त्रं विना तेन वा पराङ्मुखं हते त्रिरात्रं राजवध्ये
ते सद्यः शौचं मम्मत्रत्रिरात्रं तेत्रैव व्याघ्रः। स्तेनाग्निपतेयस्तु तस्मात् शौचं भवेद्द्विधा। आस
माहा त्रिरात्रं स्यादृतारात्रमतः परं। आत्मघाते अहा दूर्ध्वं यदि कश्चित्प्रमीयते। आशौचं प्रा
हुर्तेनत्र सर्ववर्णेषु निसत्राः। आत्मघातक्षते विनाशाब समशौनिर्हारे चतस्रहवासितरश्नाश
नेचरात्रबजातीयपूर्णश्च। तत्र्हवासमात्रे अहः। उभयाभावे एकाहः। न्यतेगृहेण निर्हरिम
[illegible]निर्हरे वा बजातीयं नतियूह एकेद्विगुणं। आपुदि समं। सोसोदक निर्हरिपूर्णं।
श[illegible]नेतः रुधुपारः। अज्ञानाद्रुपवासः। अनाथसवर्णनिर्हरं [illegible]ने चानव
[illegible]एकाहः। वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यतीति [illegible]दपराशरो

183
1957

क्तः। मातुलत्वादिसंबंधे स्नेहे वा त्रिरात्रं। गौतमव्याख्यायां तु हरदत्तः। सूतकाद्विगुणं शवं शाव
द्विगुणमौर्ध्वं। आर्त्तवाद्विगुणास्तितत्तेऽपि शावदाहकः। अनुगमने तु सपिंडे न दोषः। अस
पिंडे तु समवर्णे स्नानं घृतप्राशनं पक्षिणी च। उत्तमे स्नानमात्रं। रोदने तु अकृस्मृ अकृस्मर्त्तविनास
च्चयन्तात्स्वमेकाहः। अर्धं स्जपोतिरिति माधवः। स्मृदितत्वे पारस्करः। अस्थिसंचयनादूर्ध्वमा
सं यावद्द्विजातयः। दिवसेनैव शुध्यंति वाससां क्षालनेन च। सज्यातेर्दिवसेनैव अहा क्षत्रिये वैश्य
योः। सपिंडगनान दोषः। मिताक्षरायां पारस्करस्तु मतस्यबांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनं। वर्जयं
त्तदहोरात्रे दानश्राद्धादिकर्म चेति सर्वत्रैकरात्रमाह। आशौचमन्नमक्षणे ब्राह्मणेनक्षत्रियाव
धित्वा ततः अकृत्स्यस्नानमात्रं। अथ दासाशौचं। तत्र स्वगृहे सुस्वत्रस्य दासस्य स्वसपिंडमृतौ स्ना
नमात्रात्स्वामिकार्ये स्वं त्रपत्वं। नक्तदासस्य अहोर्धं सद्यः स्वत्रपागर्भदासो नक्तदासस्त्वहा
लु चिरितिमिताक्षरायां स्मसंतरात्तामूल्यकर्मकराः शूद्रादासीदासाभ्यां तथैव च चाण्मानेशारीरं संस्कारेग

शु.कौ.
८१

ह कर्मण्यपदूषिता इति स्मरणात् पोक्तेस्य ॥ अत्रैव हस्तादित्रयो हरदासानां स्वाम्याशौचसमसंख्यरि
नोर्द्धस्वस्य मासाद्याशौचे सत्यपि स्वामिकार्ये स्थूरूपता दासांतेवासिनः नकाः शिष्या स्नेक्त्र वासिनः
॥ स्वामितुल्येन शौचेन नश्यंतीम तस्य तके इति हरस्यातिस्मृतेः ॥ स्वस्यादृश्यार्यकार्येमासाद्या
शौचे सर्वेप्यामस्त्येवा ॥ एवं दासस्याप्यप्रसूतौ तु तस्याः स्वामिकार्येपि मासमात्रं दासीदा
सस्वस्वर्वेचैवस्य वर्णस्य पोनवेत ॥ तद्वर्णस्य नवेद्यो चंदास्या मासस्तु सूतकमितंगिरसोक्तेः
॥ षड्रात्रेण वापि ॥ स्वामिशौचेन दासाद्याः स्वरूपामासानुकर्मसुयोग्याः सुर्मासतो दासीसू
तीचेत् मिपयात्र दासास्तु नारदे नोक्ताः ॥ गृहे जातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ॥ अन्ना
काल इतः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः ॥ तवाहमित्युपग
ः हृतः ॥ नकदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ॥ विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पं
ः ॥ वडवाहृतो दासी ॥ तद्गोभाहृत्मोजातश्रत्यर्थः दासाद्रेः ॥ स्वामितन्त्रापि दासो तु विसुः

185/1951

॥ पश्चाभिर्नां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिन्यात्मीयमिति ॥ प्रतिलोम्येन
शास्त्रातिक्रमेण दासस्य करणे पित्राशौचं ॥ वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति या
ज्ञवल्क्योक्तेः ॥ शास्त्रातिक्रमेण दासस्य करणे पित्राशौचं ॥ आनुलोम्येनाशौचमिति विज्ञमूक्तेः ॥ स
पिंडाशौचं रजोदर्शनं च रात्रौ जातं चेत्तदा रात्रिं त्रिभागीकृत्याद्यभागद्वये पूर्वदिनं ॥ अंत्ये तूत्तरं
यद्वा प्रागर्द्धरात्रात् आमावास्यायां दृष्टा पूर्वदिनं अनंतरं तूत्तरमिति पक्षत्रयं मिताक्षरायामुक्तं ॥ अत्र
देशाचारतो व्यवस्था ॥ अथ अतिक्रांताशौचं ॥ तत्राशौचमध्ये ज्ञाते तच्छेषमात्रं मासाधिकं प्रोषितेका
लशेषः स्यादिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ तत्रापि पितुः स्नानं ... आशौचोत्तरं ज्ञाने तु ... वसिष्ठः
॥ मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ॥ अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ इदं दशाहजननाशौ
चे च विषये एवं न तु वयोवस्थानिमित्ते ॥ अतिक्रांते ... युक्तमाधवीये देवलः ॥ आत्रिप
सात्त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी ततः ॥ परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यति ॥ तदनापदि ज्ञेयं ६

देशांतरे चैकदेशे। देशांतरे तु स्नानमात्रं। देशांतरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ। मृते स्नानेन शुध्यंति गर्भ
स्रावे च गोत्रिणः इति पराशराद्युक्तेः। इति विज्ञानेश्वरः। माधवीये विष्णुस्तु अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रि
रात्रं स्व एषण्मासात्पक्षिणी ततः अहः संवत्सरादर्वाग्देशांतरमृतेषु पश्चात्। अत्रापदनपे
क्ष्यापि व्यवस्था। देशांतरं त्वाह बृहस्पतिः महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः। वाचो यत्र वि
भिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते। वाचो देशभाषाः। तन्नैकदेशनयशेष इति द्वावेव पक्षौ वा त्राह स्मे
कत्वात्। मातापित्रोस्तु सर्वत्र पूर्णमेवाशौचं। पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति पारस्करोक्तेः। स्त्रीपुंसयोः परस्परं सपत्न्याश्चै
वमिति [illegible]रे। सपत्नीमातुस्तु त्रिरात्रमाह घः तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रांते तथैव च।
[illegible]ति निर्णयः। तत्र पूर्वाशौचस्य द्वितीयाद्यहः। सुपरिसजातीयेनाशौचेन तन्नं
[illegible]सा तदा पक्षद्वये पूर्वशेषेणैव शुद्धिः। अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्य

187/1951

तीति याज्ञवल्क्योक्तेः। इदं पूर्णाशौचे। अल्पस्याशौचसंपाते तदुत्तरमेवेति गौडाः। हरदत्तो
ऽप्येवं। अन्ये तु तत्रापि पूर्वेणाशुद्धिमाहुः। यदा तु जनने शावं समं न्यूनमधिकं वा तदा परेणैव
कार्यं न पूर्वशेषाच्छुद्धिः। अस्यत्पत्याधिक्यात्। शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी
ति षट्त्रिंशन्मतात्। मरणे सन्निपाते तु गरीयो मरणं भवेदिति कौर्म्याच्च। षडशीतौ तु स्वनाद्वक्त
सूतिः शावशोधिनीति च्छावस्यापि सूतानिवृत्तिरुक्ता। अहाद्विशा बममधे सजातीयविजातीयं वा
दीर्घकालमुत्तरं चेत्तदा न पूर्वेणाशुद्धिरिति परार्कः। शुद्धिविवेके तु शावेन शुध्यते सूतिरिति सवि
शेषाप्यत्रापि पूर्वेण शुद्धिरुक्ता। तन्न। उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्त्वात्। यथा त्रिरात्रे प्रक्रां
ते दशाहं प्रविशेद्यदि। आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यतीति यमोक्तेरिति माधवहरद
त्तमिताक्षरादयः। इदं शावेन शुध्यते सूतिरित्यस्य बाधकं। अन्यथा वचनवैयर्थ्यात्। ते
न सूत्याशौचे त्रिरात्रशेषेऽपि शावपित्राद्यनिमित्तमसमपत्ते भवत्येव। गरीयो मरणं भवेदिति कौर्मा

शू.६०
८३

त। पूर्वशेषमुद्देरपवारमाहच्चा तातपः। रात्रिशेषे घटाचतुष्टयमितशेषे शुचिस्मृता तु अत्ररा
त्रिशाशेतस्माहोरात्रपरः। अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभातेतिसभिरिति शंखलिखितोक्तेः। अथ यद्दिरशा रात्राः
।। सन्निपाते पुराघटद्वारा रात्रमाशौचमन्यनवमादिवसादूर्ध्वं द्विरात्रेण शुद्ध्यात्त्रिरात्रेणेति
बोधायनोक्तेश्चेति पराशरमाधवः। हारलतायां शुद्धितत्वादयो गौडा अप्येवं। रात्रिमात्रावशि
ष्टे इति तु विज्ञानेश्वरादयः। अत्र देशाचारतो व्यवस्था। विशेषो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः। रात्रि
शेषे त्रिरात्रादिसंपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः। पूर्वाशौचात वर्धितेति द्वित्रिदिन मध्येधिकाशौ
चान्तरपाते तु [illegible]तस्माद्भूतत्वादधिकेनैव शुद्धिः। न च वर्द्धितस्य पूर्वशेषत्वं रात्रिशेषे पूर्वशे
ष[illegible]ने मित्रिकाशक्तिन्यायो ज्ञानात्। अपवादाभावे तत्सगर्भादेः अपवादा
[illegible] मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता। पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः
[illegible]। पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति तु यत्पाठार्थः २२२

189/1951

शौचं हित्वा पूर्वमातृमरणे। दशाम्यां रात्रौ वा प्रभाते वा मातृमरणे अहद्वयं योः पक्षिण्यास
मुच्चय इत्येके। तत्र संस्थांतरपत्नीमहारिष्कृतिबाधापत्तेः। अत एवैकादेश्यादत्पारोपकृतसं
ख्याबाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो हारलताधाराये। मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी। परस्मारावि
शेषे म्रियस्व म्रियवांछया। तदाशौचं विधातव्यं मन्त्रोशौचक्रमेण हीति पृथ्वीचंद्रोदये ज
घुहारीतोक्तेः। मातापित्रोर्न चेत्युक्त्यान्यसपिंडाशौचे मनिवृत्तिर्नास्त्येव अकत्वात्तहि नृमारसंग्र
हात्संस्कारीभवेदिति स्मृतेः। नवशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रं। अहाशौचे निर्हृते श्राद्धमा
सौभिति शास्त्रतनयपरार्कोक्तस्मृतेः। मृतस्य मनेतु संपूर्णपुत्रहस्तस्य सद्यःशौचं वा रोहणेत्रास्मे
क्तेस्त्रिरात्रत्वाभर्तुरपि श्राद्धेन पिंडद्वयं। एकचितौ तु सद्यःशौचं। षडशीतौ। पूर्वाशौचेन याशु
द्धिः सूतके मृतके च मा। मृत्तिकामग्निं रहिता प्रेतस्य च सुतानपि। तथाशावामध्ये पुत्रोत्प
त्तौ जातकर्मादिकार्यमेव। मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहहवीस्सर्गादिकार्यमेवेति देव

पाशिकाः। अथ याशौचापवादः। शुद्धितत्त्वे कौर्मे। सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे। डिं-
बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः। उपद्रवे ग्रस्तमरके। परराज्ञोपि। उपसर्गमृते चैव सद्यः
शौचं विधीयते। उपसर्गो मृतमरक इति शूलपाणिः। हारीतः। तथा मुमूर्षोर्दानादौ नाशौचं
चेच्छा पद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते इति याज्ञवल्क्योक्तेः। शुद्धिरत्नाकरे दक्षोपि। स-
स्य काले निवृत्तं सर्वं सूतकं परिकीर्तितं। आपद्गतस्य सूतके पि न सूतकं। प्रचेताः कारवः शिल्पिनो
वैद्या दासी दासास्तथैव च। राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः। कारवः सूपकारा-
द्याः। शिल्पिनः [illegible]धावाद्याः। लघुविष्णुः। व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेर्चने जपे। आरब्धे सूत-
कं न स्या[illegible]त्तु सूतकं। प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः। नांदीमुखं विवाहादौ श्रा-
द्धे [illegible]। पमुविष्णु। नत्र्मितां व्रत इति तस्यप्यारब्धपरे। त्रिंशा श्लोकं सा। न आरब्धे
[illegible]जननाद्युत्पतिशाच्च डम्नीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थे

१९।
१९५।

। अपि च्छेदे न मार तत्र हरिवंशा हि श्रवणोपि नाशौचं। गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य क-
स्यचिदिति श्राद्धोक्तेः। चंद्रिकायां जाबालः। संध्यां पंचमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च तन्मध्ये हा-
पयेत्तेषां दशाहांते पुनः क्रिया। गृहणे ताशौचमध्येपि श्राद्धदानादि कार्यमेव। ताश्चेन्मैवेद्वु-
द्धि पवित्रमुक्तिर्नैरपते इति लैंगोक्तेः। अथ मृतदोषे हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतकौर्मयोः। आपादयेदय आ-
त्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः। विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया। भविष्ये। स्वेच्छया मरणं विप्रा
द्धे गिरौ हिमरीसृपैः। अन्तरान्त्यजविषोद्वंधेरात्मना चैव ताडनैः। पारस्कराश्रिताश्चैव महापातकिन-
स्तथा। स्त्रियश्च व्यभिचारिण्यः आरूढपतितास्तथा। न तेषां स्नानसंस्कारो न श्राद्धं न सपिंडनं श्राद्धे
एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः। तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा। इदं कामतः
अज्ञाने त्विदं स्यत्राशिरण्गोर्था न तन्निरात्रं अज्ञाने एकोपवास इत्यादि निर्णयसिंधौ ज्ञेयं। इदं सर्वां द्विद्युप-
र्वमतिज्ञेयं। अबुद्धिपूर्वमम्माद्धृते तु सर्वं कार्यं। अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौ-

श्र.५०
८५

चं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेत्यंगिरसोक्तेः। प्रमादमरणे त्रिरात्राशौचमिति शुद्धितत्त्वाहृयोगोद्रा
ः दृष्टाहारीतिदाक्षिणात्याः। अस्यापवादो हेमाद्रौ भविष्ये। प्रमादादहिना वापि न कुर्यात्सर्पतो
मृते नागपूजां विना नेत्यर्थः। तत्र प्रमादमृते दुर्मरणनिमित्तं दशाहाशौचं ज्ञातातपेन व्याघ्रेण
निहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत्। सर्पदष्टे नागबलिर्देयः सर्पभक्ष्यकांचनदत्त्वा हिमानतर्पणयु
सिंधौ ज्ञेयं। सर्पदंशेपि व्यासः। सौवर्णं नागं निष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पि
तुरानृण्यमाप्नुयात्। हेमाद्रौ भविष्ये। पंचम्यां पन्नगं हैमं सौवर्णेनैकेन कारयेत् व्रीह्यां पात्रम
[illegible]स्य पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्। प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य तत्त्वतः। एषोऽसर्पमृते नारा
यणबलिं [illegible] तथा वैद्यमरणेपि न दोषः। हृद्रोगेशौचस्मृतेर्मृतः [illegible]
[illegible] घातयेद्यस्तु [illegible] तस्य त्रिरात्रमाशौचं दद्याद्येत् [illegible]
[illegible] माचरेदिति [illegible] परार्केप्रसंगतः योजीवितेन [illegible]

193
1957

[illegible] सोग्मसुहृत्कं [illegible] पात्रांकुर्वन्नामुत्र दुष्यति। तत्र प्रयागनिर्देशेरोगिणामेव
तद्विशेषः [illegible] स्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरादयः। प्रयागे तु रोगिणामपि विशेषतः। [illegible]
त्रापि। अत्रास्ति [illegible] स्वर्गादिमहाफलजिगीषया प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथे
त्यादिपुराणात्। इदं च [illegible] मरणं यद्यपि [illegible] तथापि [illegible] माधवीये त्रा
दिपुराणोक्तेः कलौ निषिद्धं तथापि प्रयागे भवत्येव। येवे तत्र विसृजंति तिष्ठते। [illegible]
च [illegible] नादपि मतिरुत्क्रमणी याते प्रयागमरणे प्रतीतिसारतमात्स्योक्तेः। तत्रापि
मुंचति प्राणान्वटमूलेषु सुंदरि। सर्वलोकानतिक्रम्य ममलोकं स गच्छति इति वाराहोक्तेः। अ
त्र दृष्टाहारादिपूर्णाशौचमिति निबंधाः। युक्तं तु त्रिरात्रं [illegible] दिवोदासोप्येवं। य
श्च [illegible] जलप्रविष्टाना [illegible] संग्रामदेशानरमतानां जातस्नानं च त्रिरा
त्रमिति शुद्धितत्त्वे कात्यायनोक्तेः। आत्मघातिनो दाहाशौचादि निषिधः स तस्यानीमेव वर्षातेनुम

९५ वैंकुर्यात् गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च। ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवोर्ध्वदेहिकमिति
८६ हेमाद्रौ षड्त्रिंशन्मतात् तत्रात्मबधप्रायश्चित्तं नारायणबलिश्चोक्तः। तत्रैव कृत्वा चान्द्रायणं पू
र्वं क्रियाकार्या यथाविधि। नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः। पिंडोदकक्रियाः पश्चा
दर्शोस्यगर्हितं च यत्। एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिंडीकरणं तथा। मदनरत्ने श्राद्धेतु प्रमादादपि
निःशंकस्त्वकस्माद्विधिचोदितः। श्रृंगालैर्ब्राह्मणोऽमरैर्निहतो यत्र कुत्र चित्। तस्य दाहादिकं का
र्यं यस्मान्न पतितस्तु सः। चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रं वा। पवाहसूत्रं पंचदशा कृत्वा तु विधिना दहेत्
[illegible]विधिपूर्वमतानां [illegible]त्रिंशाकृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तं स्मृतिरत्नावल्यां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा चांगयु
[illegible]क। नारायणबलिस्तु मिताक्षरायां मदनरत्ने निर्णयसिंधौ ज्ञेयः। विदेशमरणे
[illegible]दः। तदभावे पालाशवृन्तैः। तदभावे कुशैः। विदेशमरणे स्थीन्यप्राप्ताम
[illegible]मेलाने पाणी निशाकलानुक्रयाशक्त। दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः मन्त्रति

195/1951

स्तकं हेमाद्रौ षड्त्रिंशन्मते। कुर्यादभेमयं प्रेतं कुशैर्लिवितान्वषष्टिभिः। पालाशाभिः समिद्भि
र्वा संख्या चैवं प्रकीर्तिता। मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः। त्रिशतं शिरसे दद्याद्ग्रीवायां तु दशैव तु बाह्वो
श्चैकशतं दद्यादशचैवांगुलीषु च। उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरोदरे। द्वादशार्धं वृषणयो रष्टा
र्द्धं शिश्नएव तु। ऊर्वोश्चैकशतं दद्यात्त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः। पादांगुलीषु दश दद्यादेतत्प्रेतस्य क
ल्पनं। मस्तके नालिकेरं तु अलाबुं तालुके तथा। पंचरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलं। चक्षु
षोस्तु कपर्दौ द्वौ नासिकायां तु कालकं कर्णयोर्ग्रस्य पत्राणि केशो वटप्ररोहकः। नाभ्यंके कमल
नालं तु अत्र स्थाने विनिक्षिपेत्। मृत्तिका तु वसाधातुर्हरितालक गंधकौ। शुक्रे तु पारदं दद्यात्तु
रीषे पित्तलं तथा। संधीषु तिलपिष्टं तु मांसं स्याद्यवपिष्टकं। मधु स्याल्लोहितस्थाने त्वचः स्या
न्मृगत्वचा। स्तनयोर्गुंजकं देयं नासा याव्रातपत्रकं। कमलं नाभिदेशे स्याद्दंताः केच वर्णाश्रिते
लिंगे चरक्तमत्रं तु परिधानं दुकूलकं। गोमूत्रं गोमयं गंधं सर्वौषध्यादिमवेतः। क्रियानिबंधे

शू.नि.
८७

गारुडेश्वेतदृं नेघृतं च मांसमदेयं स्यात्कौपीने चत्रपुसमंते । मौक्तिके त्वनयो मूर्द्धि कुंकुमेन विले
पनं । प्रोषितस्य वार्त्ता श्रवणान्मात्रे तु पितुः पंचदशाहात्प्रवृत्ती क्षातदस्य संवत्सरत्राशात्रीतिमस्
नरत्रेक्ते । तत्र पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः पूर्णाशौचं । गृहीताशौचयोस्त्रिरात्रे । दाहदशा
वर्षमतोऽक्षोत्रं दाहहेतु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतरुः । पर्णशरदाहोत्तरमस्थ्युपलंभे तु
मरणरात्रे श्राद्धे । अथ पर्णनरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति । गते षण्मासेषु तद्देहो यद्युपलभ्यते क्वचि
त् । तदा ईदग्धकाष्टानि तानि निर्मथ्य तं दहेत् । यद्यर्द्धदग्धकाष्टं तु तदीयं नैव लभ्यते तदा तदस्थि
खंडं तु निःक्षिप्य महाजले अथ यमे तदाह कालः । मृतक्षत्राबदाहेन शोधनं । आशौचमध्ये सं
ड्गत्तु निक्षिप्य संस्कारे सति संन वेशोध्यं । तदंते शोध्यमेवाब्दशांते उत्तरायणे श्रेष्ठ । तत्रापि शुक्लपक्षः । मर
[redacted] मघाश्लेषामूलत्रिपादजेष्ठाधनिष्ठादिपंचजन्मदर्शामैकोनविंशतारताः । ।
[redacted] जदिनक्षयवैधृतिव्यतीपातपरिघविष्टिकरणनंदाभद्रात्रयोदश्यो दर्शाश्चतु

107
1951

ईशाः तिथिशुक्राशौ मन्दानिवारगुरुशुक्रास्तपोषमलमासः सर्वथा वर्ज्याः । मन्वादियुगादिसंक्रां
तिदर्शेषु किमपि न शोध्यं । मलंविशोधनं निर्णयसिंधौ ज्ञेयः । इति नारायणसूनुरामकृ
ष्णसूनुकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मतत्वे आशौचनिर्णयः । अथ शूद्रस्यौर्ध्वदेहिक
प्रयोगः । तत्राधिकारिणो निर्णयसिंधौ ज्ञेयाः । सर्वाभावे धर्मपुत्रो वा कार्यः । अपुत्रेण सुतः कार्यो
यादृक्तादृक्प्रयत्नतः । पिंडदानक्रियाहेतोर्धर्मसंस्थापनाय च इति व्यासोक्तेः । हिवीदासीये द
ष्टास्यानस्य मासन्नमर्द्धोन्मीलितलोचनं । न्यसिंस्थपितरं पुत्रो मद्दिशानेस्यापयेत् । नद्दिशिष्ट
गपाद्या दाहस्यमेधशातादपि । भारते मुक्तपक्षे दिवा सन्मौ गंगापंचोत्तरायणे । धन्यास्त्यस्म
रिष्यंति दस्य मध्ये जनार्द्दने । हेमाद्रौ वाराहे । व्यतीपाते च संक्रांतिस्तथैव ग्रहणे रवेः । पुण्यकाला
स्तदा सर्वे यदा मस्तुरुपस्थितः । तत्रैव व्यासः । आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नकोद्धारणाय वै । तदाय दिन शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां । शक्तोऽन्योऽपि कृत तदा दद्यात् ।

श्रू.दा०॥
८८

श्राद्धेपीमृतस्य तु मरणे नरस्ते जातकर्मणः। उत्क्रांत्यादीनि दानानि श्राद्धान्यमृतस्य तु। गो भू तिला
हिरण्याज्यवासो धान्यगुडानि च। रूप्यं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात्। एतानि दश दाना
नि नराणां मृत्युजन्मनोः। कुर्यात् सुरपार्थं तु मृतेपि हि परत्र वै। आसनेत्यपात्रं तिलैः सुवर्णप्र
स्थमात्रं द्विजाय वा। सहिरण्यं च यो दद्याद् बुद्धावित्तानुसारतः। सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गति
मुत्तमां। उत्क्रांति वैतरण्यो च दशदानानि चैव हि। प्रेतेपि कृत्वा तेषां तं शावधर्मेण दाहयेत्। क्रिया
निबंधे गारुडे तल्लोके दानानां स्मृतानि। तुलसी सन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिलां तथा। तिला लोहं
च कांचनं लवणं तथा। सप्तधान्यं क्षितिर्गाव एकैकं पावनं स्मृतं। तिलपात्रं यथाशक्ति शा
प्यादानं [illegible]रिति। परिशिष्टे। म्रियमाणस्य कर्णे तु पुण्यमंत्रान् जपेत्ततः। मुमूर्षोर्म
धुपर्क[illegible]रादे। दद्यात्सुविफलं ह्येते यममार्गानुसारिणं। प्रयाणकाले तु नरो मंत्रेण
[illegible]र्कं तस्य गेहात् स्वमंत्रमुदीरयेत्। गृहाण चेमं मधुपर्कमाद्यं संसारनाश ॥ ८ ॥

199/1951

नकरं त्वमतेन तुभ्यं। नारायणे नरचित्ते न गदवान्विया णां दाहे च शांतिकरणं सुरलोकपूज्यं स्व
नैवे वकुंठे मेऽपयच्छाव मधुपर्ककं। नरस्य मृत्युकाले तु परलोकसुखावहं देवजानीयेप्येवं म
धं नमो गः। पूजादिरासनं त्रमस्कं पित्रादिसातावड शक्त्र हंसा श्रीवृ प्रायश्चित्तं कारयेत्। य
था समपं चत्री नेष्कं वा द्विजपर्षदमुप वेश्य पादाभ्यामृत्स लेपयोनिषिक्त ईदा गोसत्त्वतुर्गुण
वृषस्येमे वर्गो वृषभं स्मे। निधाय सोष्टांग प्रणम्य तैः किं ते कार्यमिति पृष्टे मम जन्मप्रभृति स्यद्य
यावत् ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत कायिक वाचिक मानसिक सांसर्गिक स्पृष्टास्पृष्ट
भुक्ताभुक्तपीतापीत ज्ञानाज्ञान सकलपातकातिपातकोपपातक संकरीकरण पात्रीकरण जाति भ्रं
शाकरस प्रकीर्णपातकानां निरासार्थं मनुष्यहं कृतायां प्रायश्चित्तमुपदिशंतु नवंतः। इत्युक्त्वा सर्वधर्मवि
वेक्तारो गोसारः सकला द्विजाः मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः। मयाकृतं महाघोरं ज्ञातम
ज्ञातं च किल्बिषं। प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ। पूज्यैः कृतः पवित्रोहं भवेयं द्विजसत्तमेरिति
प्रावेशणं प्रार्था। निष्कं तु चतुः सुवर्णं पुत्रादिस्तस्मै स्यात् स्वादिवहेत्। ततः समास्तस्य शाश्त्रानुसारे
ण प्रायश्चित्तमनुचारकार्गिवदेषुः। शास्त्रोध्यांगं धारिना पुस्तकस्य समस्यानामनुवादकस्य च पृज्ञोक्त

श्र[illegible] ५०
८७

त्सकं रत्न मृते नतुल्यं॥ नारायणेन रचितं भगवन्निपाणां शाहे च शांतिकरणं सुमुखात संस्मे
दसि णां पापानुसारेण दद्यात्। गोमूल्यं निबंध पूजाते न पुत्र के निवेद येदिता चारः॥ ततः स
मा न्न मुक मा पश्चित्तेन पूर्वांगरां गयुते नयथाशक्ति मस्या मायहारं चार्णे तंद्र छे नवि षासी
त नु वा दका येत्रि र्वरे युः॥ शौ धम त्व तु मइ द त्युक्का स्त्रीयां नच्चा होगलाच म्पदेश कालो स्म
ला मम न्नन्मम नतो त्पारि निरासा पमितं तमुक्का समोपदिष्ट ममुक मा यश्चित्तं सर्वे त्ररांग
युतम मुक मस्या मा यश्चारा य पाकालं करि ष्ये द त्युक्का यानि कानि च पापानि ब्रह्म हत्या समानि
च केशा नाश्रित्य तिष्ठंति तस्मात्केशान्वपाम्यहमिति कक्षोपस्थवर्जं केशान् मश्रूनखानिवाप
यित्वा मुर्द्धजमिति वंत धावनं कृत्वा महस्नी त्वात्वा प्राप्य प्रैतोंग वेन नस्म त्वा तंत्र करिष्ये कृ या मन
[redacted] त्वान्वे वं गोमयम द्वारि गोमूत्रं गोमय क्षीर दधि सर्पिः कुशोदकैः स्नात्वा धो
[redacted] तकं धत्वा गवा मंगेषु तिष्ठंति भुवनानि चतुर्दश॥ यस्मात्तस्मा च्छिवं मे स्यादिह लो

201
19.51

के पर त्र च॥ सा द्विगो दानं कृत्वा। पापह विष्णु प्रीत्यर्थं चतुरादि युग्मान्मान्नानि दत्वा पंचगव्यं प्रा
श्री पान्नवा। च्चा ज्यहोमस्तु न स्य कृ स्य। स्राज्येन वहि शालाग्नौ जुहुया द्याहृतीः॥ यमि निजा वा
लिना गृह्या ग्निनिपमा वा॥ त्ररू ने म मति निध मा वा वा। तस्मा द्धु दं समा सा द्यास दा धर्म पथे स्थि
तं मा यश्चित्तं म स्रातवं जप होम विवर्जित मिति परा ज्ञारो क्तेस्तु तिन्न विप्र द्वारा होम्मः परा त्ल नत
तस्तद्दिने उपवासी मौनी निशाम ति का द्रव्ती र्थपात्र बाद्ध र शामा न्न गो दान द्वादशात्मना दि
मस्या न्तये प्रायश्चित्तं कृत्वा विष्णु श्रा द्धं तेगो दानानि मास्व कृत्वा पूर्वो क्त दशदानानि दद्यात्
दान मंत्रास्तु मत्स्य तेश नकम ला करे ज्ञे पाः॥ ततो वैतरणी दानं। यथा देशकालो स्मत्वा मम यम
द्वा मर स्थ नद्याः सुखेन्त रणार्थं हरि क्रमानुष्य सर्वं सुखप्राप्त्यर्थं वैतरणी दानं करिष्ये इत्युक्का निरण
प्रमा णका र्पास सितास्त्र रोप रितां म्र पात्रे हेम माहिषा रूढ़ दक्षिणे लोह दंड वाम पात्र धानं यम
सं पूज्य तत्रे क्षु दंड मयी नौ का पट्ट सूत्रेण बद्धा तत्र स्थां कृष्ण धेनुं स वत्सां स्वर्ण शृंग रौप्य खुर कां

श्रा.प्र.
९०

स्पर्शोहं नरकस्यैव स्वर्णयुग्मसमं धान्यछत्रोपानहयुतां संप्रदत्ताधिकां स्मयरहि नेपात्रे दत्वा मं
प्रदत्तं सोऽप्यसुख्याः घृतदुग्धकुंडे हेमतिलसुतं पुच्छं गृहीत्वा दिशाकांतोप्सलाएवांकफलोदकं त्वा
तेऽस्मांस्तस्यागोपोणकार्पासत्रिशिखरहेमयमहेमसंगरौप्यखुरकांस्यदोहनरत्नसवस्त्रयुगम
धान्यछत्रोपानद्युपस्कारयुतामनेकोगामिवामुकगोत्रायमुकशर्मसंप्रदहेनममेसुत्कामं
त्रैपठेत्। यमद्वारे महाघोरे कष्टा वैतरणी नदी। मत्तुं कामो ददाम्येतां तुभ्यं वैतरणी च गां। अधि
वासने यमं त्रस्येको। विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेव पंक्तिपावन। सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी
च गौः। यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी। तां तर्तुं गां ददाम्येतां तुभ्यं वैतरणी मह्यमिति दत्वा दक्षि
[redacted] मिमं ब्रह्मदक्षिणां सर्वसमर्पं निवेद्य। धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे उत्तितीर्
[redacted] नमो नमः इत्यनुगच्छेत्। इति वैतरणी दानं। हिरण्यमयी ये। यस्मात्पिदाता सु
[redacted] रे हि हृषीकेश नमो रक्षं हरे हि जनार्दन। मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुंदः प्रीयतां मम।

मे निष्ठीवने ऐहिकामुष्मिकं यच्च सम्यग्जन्मार्जितं कृतं तत्सर्वं शुद्धिमायातु गामेतां द
दमीमुमोऽनकरणधेनुं आजन्मोपार्जितपापं मनोवाक्कायकर्मभिः तत्सर्वं नाशमायातु गोप्रदा
नेन केशव इति पापधेनुं दद्यात्। ध्याघ्रतुमरिणोमायस्मितं तत्र चंडालदिहतेंतरिक्षमृतेहत्यानिहव
यामालि रजस्वलासूतिकांत्यसर्वम्लेच्छहते च हत्वा ब्राह्मणः ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टं चेद्रव्य
स्त्रकृयादस्पर्शेविद्यमरणे ग्रावेकृमिकीटोद्भवेच्छोन्नपंचदत्रावाहत्यान्यच्चात्रपंवाहवाहहेतु
अंत्यजस्पर्शे हत्वा तस्या वा प्रपाते विषेवानच हत्वान् शृंगि विप्रशस्त्रचोरादिभिरात्मघाते द
ग्रावे पशुपिते हत्वा त्रयं आत्रोच चमरणेष्वेवं मृतं तु मच्छते निर्णयसिंधोजेयं ततः पुण्यस्त्रो
त्रराम कृष्णादिनाम जपं कुर्यात्कारयेद्वा ततः प्राणोत्क्रमणे जाते पुत्रो वपनं कृत्वा स्नात्वान
ववस्त्रैकरे शंपरिधाय यं तरिकरे डामुवरी पंक्तत्वा प्रेत स्यव पनं कृत्वा प्लापयित्वा वासांसाच्छाद्य
पुष्पमालाद्यैरलंकुर्यात् मरनरक्षोगावल प्रथमेहमिकर्तव्यं वपनं चानुमाविनो प्रेत

203/1951

श्रा.प्र.
९१

स्यके शवमस्थ्यादि वा प्रपयित्वा य दाहयेत्। दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। अत्र क्रियानि
बंधे गारुडे षट्पिंडदानम् अन्यत्रोक्तं। तस्मिन्नपि षट्पिंडान्क्रमश्चोक्तो गरुडे। मृतिस्थाने द्वारि चत्वरे
तार्क्ष्यकारणात्। विश्रामे काष्ठचयने तथा संचयने च षट्। तथा। आद्यो देयस्तु षट् पिंडा द-
शाहिकाः। स्थाने चार्धपथे नीते चितायां शवहस्तके। श्मशानवासिनं तेभ्यः पंचसंचयने तथा
॥ अंत्येष्टिपरिशिष्टे। दुर्बलस्याप्यपित्वा तुष्टे चैतास्त्रिसं नते दक्षिणाशिरसं मोबर्हिष्मत्यां नि-
धापयेत्। घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य शुद्धवस्त्रोपवीतिनं। चंदनोक्षितसर्वांगं सुमनोभिर्विभूषयेत्
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु मुखेष्वथापिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः। सप्तच्छिद्र
[illegible] मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेदिति सम्प्रोक्तं। आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्नि
[illegible] न्न स्यार्द्रमर्द्धपथ्युत्सृजेद्भुवि। ऊर्ध्वमासहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः। स ९
[illegible] तिलं पिंडदानवत्। अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दारुचयं महत्। तत्रोत्तानं नि

205
1951

पातयेनं दक्षिणाशिरसं मुखे। एतदग्नेयात्मना सोक्तं उत्तानत्वं सामान्यपरं। शूद्रः पुमानधोमुखः।
स्त्री [illegible] नारोहयेत्। तदुक्तं सुप्रदित्वे हारलतायां चादिपुराणे। सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते श-
वः। अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानपि उत्तानदेहा नारी तु सपिंडैरपि बंधुभिरिति २
दमन्ये ब्राह्मणमुक्तं। इदं निरग्निद्विजपरमपीति गौडाः। स्मृतिकौमुद्यां मदनपालस्तु स्वगृह्यसूत्रवे-
नाख्याहिताग्न्यादिनाथेवहितिनिरग्नेरप्याहिताग्निवद्दाहोक्तेस्तस्य च कात्यायनेनत्रोत्तानं नि-
धापसेनं दक्षिणाशिरसं मुखेऽप्युत्तानत्वोक्तेर्निरग्नेरपि तदेवेत्याह। तत्वनिर्देशोनक्रयमुपदेशास्य
बाधस्तिचिंत्यं। केचित्तु वाचनिकातिरेकात्स्पर्शात्तु स्मृत्वा हुं पत्नीदृतस्य द्विजपरत्वात्
तु न तस्य समाधावाच्छूद्रपरत्वमेवेति न द्विजानामुत्तानत्वमेव स्यादुक्तः। अन्ये तु उक्तदोषाद्द्विजानामुत्तान-
त्वमन्येषामधोमुखत्वमिति स्यादुक्तः। शूद्राणामधोमुखत्वमुदक्शिरस्त्वं चेत्यविवादं। दाहस्तु शूद्र-
स्यामंत्रकः। निषेकादिः श्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिरिति मनुः। मंत्रवर्जितोक्तेरिति मदनपा

श्रा.नि.
८२

नः। मलं तु वैदिकस्यैव निषेधः पौराणस्तु भवत्येव स च प्रयोगे वक्ष्यते अत एव वाराहे चतुर्वर्णे
षु संस्थानमेव भवति पुत्रिके इत्युक्तं मचेताः। न प्ररोहं दहेन्नैव किंचिद्देयं परिसज्जेत् यमः प्रेतदेहं तु
मे गंधैः स्नापितं स्रग्भिर्भूषितं क्रियानिबंधे गारुडे उदधारामविच्छिन्नां भिंचेत्कर्ता प्रदक्षिणं
स्कंधाव सक्तकुंभेन पाहृतः परितस्त्रितः। देवयमोरेकदा मृतौ तु बौधायनः। दग्धं तमेकतंत्रत्वं
संचयनं चैकं उदकपिंडदानादि पृथगेव। अन्वारोहणे चैवं उदकदानं ब्रूते आदौ तु व
ह्नि प्रक्षाल्यात्ते नैवाच्छादितेस्ततः कर्तव्यं तैः सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहं ततः पाषाणदेहेलु
[illegible] भिन्नाच्छूनाय दद्यात्तु प्रेतभूमिगताय च विशेषो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः अथ
[illegible] समये नदेशकालौ स्मृत्वा काश्यपगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकदासप्रेतस्य प्रेतत्व
[illegible] सामर्थ्यमौर्ध्वदैहिकं करिष्ये इत्युक्त्वा मृतिस्थाने दर्भे काश्यपगोत्रामुकदास
[illegible] ते पिंडः मम वनेजनं च एवं उत्थापनपिंडं दत्वा प्रेतवस्त्रे पिंडं बध्वा शिरसि

2076
1951

[illegible] तुष्पथे विश्रान्तौ चितायां चैवं देयाः। ततः शुचिदेशे पंचभूसंस्कारं कृत्वा दसंज्ञका
ग्निं प्रज्वाल्य गंधमाल्यैः संपूज्य प्रेतस्य वपनं कारयित्वा स्नापयित्वा स्नापयित्वा गंधमाल्यैरलंकृत।
मुरस्य समच्छिद्रेषु हेमशकलान् न्यस्याच्छादित्वाज्यं वा क्षिप्त्वा नववस्त्रावेष्टितं घृताक्तं कृत्वा चितौ उ
त्तरशीर्षमधोमुखं पुरुषमुत्तानां स्त्रियं निनाय अमो संस्कार्यलोकाय स्वाहेति तद्धीवाज्या
हुतिं दत्वा शिरःस्थाने अग्निं दद्यात्। मंत्रस्तु वाराहे कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता म
त्युकालवशं प्राप्य नरं पंचत्वमागतं। धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतं। दहेयं सर्वगात्रा
णि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ज्वलमानं महावह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्। चतुर्वर्णेषु संस्था
नमेवं भवति पुत्रिके। चतुर्वर्णो क्रियानुपनीतद्विजपरा। क्रियानिबंधे गारुडे तन्मंत्रः उक्तः
त्वं न तन्न जातस्त्वं नेतस्य लोकपरिपालकः। उक्तः। संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गं नयेति ततः कि
चिच्छेषं दग्ध्वा। तेकुंभमादाय पादतो प्रदक्षिणं त्रिः परिक्रम्य त्रिरुत्तमनाकुंभं भित्वा कुंभं क्षिप्त्वा वे

श्रा ५०
७३

ह्माणा। बालपुरःसरा जजंगता पूर्वधृतं वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः परिधाय वामानामिकया जलमा
लोड्य हृष्टाद्याः स्नात्वा तीरे दर्भे पाषाणं निधाय कृतजुदर्भ तिलपूर्णांजलिं काश्यपगोत्र अमुक
दास प्रेत एष ते तिलांजलिः उपतिष्ठतु। उपतिष्ठतु। उपतिष्ठतामिति वा सर्वे दक्षिणामुखा स
कृत्त्रिर्वा दत्त्वा पुनः स्नायुः मित्रो दानं च कन्यामातुलेय श्वश्रू श्वशुर मातामह ततस्त्रीमातुला
णाउदककरणं कृत्वा कृते। क्लीबनर्त्रगर्भघ्नी पतितैः हरकं न कार्यं तेभ्यो प्युम्येो। एवं [illegible]
शाह शावाहिना निमग्नं दृष्ट्वा त पत्थर मेकं शृङ्गि दिक्कवृद्धि लिक [illegible] द्विवाकायो। ततो बालपुरः
सराजलाहृत्री यथोद्दिष्टं वस्त्रं निष्पीड्य गृहद्वारि स्थित्वा त्रीणि निंबपत्राणि विदश्य चम्य गोमय
[illegible] नाल समारम्भं निपदं निधाय गृहं प्रविशेयुः हृष्टाः शोकापनोदनं कुर्युः। ततो
[illegible] हं अहं वा प्रेताय स्नाहीति जले पिबेदमिति क्षीरं निरत्थाव [illegible] मिति
[illegible] त्रो जेनसमयेन संकल्पयेत्। ततस्त्र हमुपवासः [illegible]

[illegible] सर्वेषां यावदाशौचं प्रथमतृतीयसप्तमदशमेषु वाह्नातीनां सह भोजने न
त्रुहिर्वैवा बहिः प्रेताय दशपोदेय इत्याहिनिर्णयसिंधौ जे यं अयसंचयनं। तत्र प्रथमद्वितीयतृती
य चतुर्थसप्तमनवमेषु शूद्राणां विशेषतो दशमेकि तदुत्तरं तु भौमार्कमंदं तिथियुग्मे कपाद
द्विपाद त्रिपाद द्विपाद त्रिपाद कर्तनक्षत्रवर्जं दिने कार्यं। कर्ता देशकालौ स्मृत्वा स्मत्पितुः काश्यप
गोत्रस्यामुकदास प्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या उत्तमलोकप्राप्त्यर्थमस्थिसंचयनश्राद्धं करिष्ये इत्युक्त्वा
कुशबटुं निधाय। इहलोकं परित्यज्य गतोसि परमां गतिं मनसा वायुरूपेण विप्रेत्वाहं नियोज
ये। अमुक प्रेतेदं त आसनमुपतिष्ठतां। एवमर्घ्यः गंधः पुष्पं धूपो दीपश्चाच्छादनं उपतिष्ठतां
एवं कृत्वा दद्देवताभ्यः प्रेताय नमस्कृत्य मंत्रेणापामार्गानि दत्वा घृतक्षीरोदकैः स्थितिं प्रोक्ष्य
पलाशशाखया चितेरस्थीनि पोड्शांगुष्ठ कनिष्ठाभ्यां शिरसउरसः पादयोरस्थीन्यादाय पंच
गव्येन गंगोदकेन प्रक्षाल्य गंधाद्यर्चितानि क्षौमेणावेष्ट्य नवकुंभे निधाय शरावेण पिधाय

श्रा.द०
१४

नेवृक्षमूलेवाम्भसो निखायमनस्मनद्यांक्षिप्त्वाचितिरेत्रोवेदां कृत्वातत्राक्काराम्पोपत्रच्छत्रप
ताकायुतंकुंभत्रयंसंस्थाप्यक्रव्यादहेवतास्मःप्रेतायतत्रखिम्मश्चनिवेद्यकुंभेषुपिंडान्
दद्यात्। मंत्रस्तु जमःक्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यइह सर्वदा॥ रमशानवासिनो देवाःश्मशानोपरि
कीर्तिताः तेभ्योन्नमुदकंकुंभमक्षकंकुंभमक्षय्यमुपतिष्ठतु मंत्रश्मशानेदेवाःस्युर्भगवंतस्स
नातनाः नेस्मत्सकाशाद्दत्तुवलिमष्टागमक्षयं प्रेतस्यास्यशुभान्लोकान्प्रय[illegible]
तान्। अस्माकमायुरारोग्यंसुखंचददताचिरं। इतिप्रथमंश्मशानवासिभ्योमध्यमंप्रेतायत
द्दक्षिणेतस्मात्तमश्चदत्वालायात्। त्रिषष्ठ्यस्थीनिगंगायांक्षिपेद्वा। तद्विधिस्तु। हेमश्राद्धं
तर्पणं[illegible]स्थीनिपंचगव्येनप्रक्षाल्यहेममुक्तारूप्यप्रवालकान्यस्थिमध्येक्षिप्त्वाती
र्थंगत्वा[illegible]नेनप्रोक्ष्यहिरण्यमधुाज्यतिलैःसंयोज्यमृत्पिंडेनिधायदक्षिणा
[illegible]येतिजलंप्रविश्यसमेप्रीतोस्त्विति क्षिप्त्वाविप्रोभ्योदक्षिणांदत्वा[illegible] ८

५

211
1951

श्राद्धंतर्प[illegible]कुर्यात्। अत्रदशदानगोदानगोदानादिकुर्वंति। इदमधिमासशुक्रास्ता
दौनकार्यं। दशाहमध्येतुनदोषः। अथपाथेयश्राद्धं कारणपुगोत्रम्मामुकदासप्रेतस्यम
नुलोकात्प्रेतलोकंगच्छतः पाथेयसिध्यर्थंपाथेयश्राद्धंकरिष्येइत्युक्त्वाकुशबटोइहलोकं
परित्यज्येतिमागुक्तमंत्रोंतेइदंतेआसनमुपतिष्ठतां। एवमर्घ्योगंधःपुष्पंधूपोदीपआच्छाद
नमामान्नंचोपतिष्ठतामितिसर्वत्रवदेत्। ततःइदंतेपिंडासनं। अवनेजनं। पिंडःअवनेजनं पिंड
प्रजादक्षिणाच। अयमेवसर्वप्रेतश्राद्धानांप्रयोगः एवंनग्नप्रच्छादनेश्राद्धंकुर्यात्। अश्मस्था
दानं अथनवश्राद्धं तच्चविषमदिनेषुप्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमेकादशेषुकार्यं। अ
मुकप्रेतस्यप्रेतत्वविमुक्त्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थमाद्येह्नि विषमश्राद्धंकरिष्ये। अत्रविप्रन्निमं
त्रणेमंत्रोवाराहे। गतोसिदिव्यलोकंत्वंकृतांतविहितात्पथः। मनसावायुनातेनविप्रेत्वांहंनिमं
जये। पूजयिष्यामितेगोमीस्त्वामेवंविप्रंनिमंत्रयेत्। अन्यत्माग्वत्। नवश्राद्धे नवसप्तकिरातः

नवश्राद्धमनुक्रमात्। आद्यंतयोर्वर्णयोस्तु षडिमाऊर्महर्षयः। अयमेतत्पिंडाः ते चामान्ने
नैवेतिहलायुधः। चरुणेत्यन्ये। यच्च पिहेमाद्रौ पारस्करेणाष्टदेत्रिंशत्पक्षकोर्त्तिताइत्युक्तं त
द्यापिमेतस्मः सर्ववर्णेभ्यः पिंडान्दद्याद्दशैवेवेतितेनेवोक्तदशैव। अन्येतुयावद्दशाहोच प्रेतस्यो
दकं पिंडं चदद्युरितिविष्णुक्तेर्त्रिरात्रादिदशाहतिपंचदशरात्रपक्षेषुतत्संख्यया पिंडाइत्याऊः हेमा
द्रौ ब्रह्मतेतुविमाम्येषु दशोपिंडपक्षेत्यपिंडोत्कर्षउक्तः देयस्तुदशमः पिंडोराज्ञांवै [illegible]
नि वैश्यानां वै पंचदशो मासेशूद्रे प्रदीयते। सद्यः शौचे प्रदातव्यान्तत्रैव हि। सद्यः शौचेपदात
व्याः सर्वेपियुगपत्तथा। महाशौचेप्रदातव्या प्रथमेन्येक एव हि। द्वितीयेह्नि चत्वारस्तृ
तीये पंचचैव हि। शातातपः। आशौचस्य च ह्रासेपि पिंडान्दद्याद्दशैव तु। आशौचोत्तरं दृष्टेप
यु[illegible]मः अत्रदेशाकर्तृच्छैकस्य हेयं। प्रथमेह्नि यद्धंतदेवसमाद्दशाहिकं। य
[illegible]सर्वसमापयेदितिक्रियानिबंधेव्यासोक्तेः। आद्ये प्रथमेह्नि पोदद्यात्।

213
1951

[illegible]माहितः। अन्येनवसुचाम्येषुसएव प्रदद्यात्स्मपि। दाहकर्त्रौंवदश्राहं कुर्यादिति
मिताक्षरायां। शुद्धितत्वेवायवीयेपि। असगोत्रः सगोत्रोवायदिस्त्री यदिवापुमान् प्रथमाग्नि
दातायेतस्यपिंडं दद्यात्स एव हि। कर्तृमतो नुतत्रैवहस्यात्। एवं क्रिया मध्ये तात्यां यदि कश्चि
द्विपद्यते। तदधुना क्रियाकार्यासवैर्वा सह कारिभिः। अन्येनशेषः कार्य इतिगौडाः। आदि
तः सर्वमित्यन्ये। आदिपुराणे। उपतिष्ठतामयं पिंडः प्रेतायेति समुच्चरेदिति। अथ प्रयोगः
ऐशान्यां वेदिं कृत्वा तेज सेमन्मयेवा चरुं श्रपयित्वा सक्तुनावातिलमधुघृतयुतं कपित्थमा
मात्रं पिंडं कृत्वा तिथ्याद्युक्त्वाकाश्यपगोत्रस्यामुकप्रेतस्य मरणदिवसादारभ्य यवसंनत्वेप्रथमा
ह्निकदेहपूरकपिंडदानं करिष्ये द्वितीयाह्नाग्रौद्वितीयादिके त्वादितः पाषाणमंत्रेविष्णुस्म
त्यवनेजनमसि नमवनेजनं चकृत्वा मुकप्रेतेत्यादि सधवियवसंनत्वे देहपूरकः प्रथमाह्निक एष
ते पिंड उपतिष्ठते पिंड उपतिष्ठतां। प्रत्यवनेजनं। भृंगराजतुलसीपत्राणि पिंडजलेक्षिपे

श्र.द॰ त्। अंजलिदानं तत्क्रमेण। एवं दशाहं। तत्र संकल्पे विशेषः। चक्षुःश्रोत्रनासामुखावयवनिष्प
९६ त्त्यर्थमिति द्वितीये। गलांसभुजवक्षोनिष्पत्त्यर्थमिति तृतीये। विषमश्राद्धं च। नाभिलिंगगुद
निष्पत्त्यर्थमिति चतुर्थे जानुजंघापादावयवसिद्ध्यर्थमिति षष्ठे मज्जामेदोमांसस्नायुनाडी
रूपावयवसंपत्त्ये इति सप्तमे। विषमश्राद्धं वा। दंतलोमनखावयवसिद्ध्यर्थमिति अष्टमे। वीर्यावय
वसिद्ध्यर्थमिति नवमे। विषमश्राद्धं च। देहपूर्णत्वतृप्तताक्षुद्विपर्ययसिद्ध्यर्थमिति दशमे। दि
न दशमं जलिसंरब्धसोदकुंभाश्च देयाः। अतश्शक्तौ तु पिंडयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयमि
ति ज्ञेयं। अपरार्के व्यासः। आशौचांते द्वितीयेऽह्नि क्षौरं जनन्याश्च गुरौ मते। आपस्तम्बः। अनुभाविनां
च परिवापनं अनुभाविनः कनिष्ठा इति मिताक्षरा रत्नाकरादयः। आशौचमनुभवंतस्तासां सर्वे
षां वपनमिति विज्ञानेश्वरा हरदत्तादयो गौडाः। तद्व्यंजनेऽसमालयं। आजन्मानं रपते द्विजन्मनां दारकर्म
मरणस्य च पुंसां। बंधमोक्षमखदीक्षणेषु अपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु। अपरार्के व्यासः

215/1951

पुत्राः पत्न्यः सपत्नीकं कुर्यादिति तेषां यथाविधि। पिंडदाने विनोऽन्योऽपि कुर्यादित्युक्तं समाहितः। पुत्रा
णां माध्यंदिनीयोः समुच्चयः। दशादिनेऽलवयवपिंडं दत्वा त्रिकोणं वेदिं कृत्वा स्नानं तैलेनाभ्यज्य
जले क्षिप्त्वा प्रेतस्पृष्टवाससी त्यक्त्वा पुत्राः पत्न्यः सर्वे प्रेतान्यवयवसंश्चवपनं कुर्युः। ततः स्ना
त्वा सर्वे त्रिधर्मोदकांजलिं दत्वा सर्षपकल्केन तिलामलकैर्वा स्नात्वा गृहं व्रजेयुः। दशाहम
ध्ये दर्शे तु माधवीये ऋष्यशृंगः। आशौचमंतरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनां। समाप्तिं प्रेततं
त्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः। श्लोकगौतमः। अंतर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्सर्वं समापयेत्। पित्रोस्तु
यावदाशौचं दद्यात्पिंडाननुजलांजलीन्। इमं पित्र्यमत्सुमध्ये दर्शे तदूर्ध्वं दर्शे तु पित्रोः पिंडं संस
माप्यमेव। पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत्। तावदेवोत्तरं तंत्रं पर्यवस्येत्सरमि
ति गालवोक्तेः। अन्येषां तु दशाहमध्येऽपि समाप्य कालादर्शे निर्णयामृते चैवं। मदनरत्नेपारिजा
तयोस्तु गालवीयमापन्नोरसपुत्रादिपरं। पित्रोरहो धर्मपिनाकर्षं इत्युक्तं। तत्रमूलं चिंत्यं।

श्रा.क. ॥ इति श्रीकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मे शूद्रधर्मे शूद्राशौचांतकृत्यं च। अथैकादशाहः। म
९७ नुः। विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधे। वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः॥
शुद्धितत्त्वे देवलः। अद्याहः सु निवृत्ते तु सुस्नाताः कृतमंगलाः। आशौचाद्विप्रमुच्यंते ब्राह्मणा
न्स्वस्ति वाच्य च। इदं सपिंडनोत्तरमिति शिष्टाः। हेमाद्रौ ब्राह्मे। आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेका
दशेऽहनि। कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः। श्राद्धेप्येवं। तदाह पैठीनसिः। एकादशा
ह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतं। चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्। यत्तु मरीचिः
। आशौचांते ततः सम्यक् पिंडदानं समाप्यते। ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिरि
ति तन्नर्षेषां द्वादशाहपरं यत्तु मात्स्ये। एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु। क्षत्रादिः सूत
कांते तु भोजयेद्युजो द्विजानिति। तद्गणश्राद्धपरं रुद्रमुद्दिश्यैकत्र्यंबमेतत्प्रीतिकरं हि
तद्दिने च नास्तीति मदनपारिजातः। कल्पतरुशूलपाणिवाचस्पत्यादयस्तु श्राद्धवचनादथा

217/1951

शौचापगम इति विज्ञानेश्वरः। प्रागुक्तशंखादिवचनान्मेधावानाकरत्ना शूद्रादीनामप्याशौचांत
एवाहुः। अस्मे तु द्विविधवाक्यवशाद्देशाचारतो व्यवस्थामाहुः। सद्यःशौचे दशाहमध्ये तस्यैकादशे
ऽहनि उक्तानां। अहाशौचेपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेऽहनि अतीतविषये सद्यःस्नानादेर्ध्ववादि
ष्यते। हेमाद्रौ बौधायनः एकोद्दिष्टं तु एवं स्यादेकादशेऽहनि वा पुनः। अनत्र धर्मयुग्मेषु कुर्वीताहःसु
शक्तितः। अर्धमासे प वा मासि कृते संवत्सरेपि वा। अथ वृषोत्सर्गः। हेमाद्रौ मात्स्ये कोमैंच
। न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलांजलिं। न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः। एष्टव्या
बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। षड्विंशन्मते। ए
कादशेऽह्नि प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः। प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि। यत्तु हेमाद्रौ भ
विष्ये। चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽह्नि वा। यत्तु विष्णुधर्मे विषुवे द्वितीये चैवमस्ता
हे वा ध्रुवस्य चेति। तत्पूर्वासंभवेत्रेयं प्राप्तो। लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः। श्वेतः

वृ० ९८ सुरविषाणाग्रां सनीलो वृषउच्यते। देवीपुराणे। चतस्रो वत्सिका मध्ये देयस्तं नव लोपिवा। अथप्र
योगः। तत्र पूर्वं विष्णुरूपिमे ततर्पणमुक्तं देवजानीये। तत्र मूलं चिंत्यं। उपवीती देशकालौ स्मृत्वा
काश्यपगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वनिरासार्थं रुद्रलोकप्राप्त्यर्थं वत्सादिलोकप्राप्त्यर्थं वा वृ
षोत्सर्गं करिष्ये इत्युक्त्वा नंदाहि सुमनाश्चैव सुशीला च यशस्विनी। सुरभिः पंचमी प्रोक्ता इति
वृषमातृः पूजयेत्। ततः ऐशान्यां कुंभे रुद्रं संपूज्याग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मासनं कृत्वा प्रणीतापात्रे
द्वयोर्नागयोर्जलक्षीरे प्रणीय पायसं पिष्टं च कृत्वा चरु कृत्वा आज्ये। इहरतिः षट् च आज्यभाग
वतः। परमितिस्मृतेरग्रये स्वाहेति षट्। ततः आद्याराज्यभागौ च। ततः प्रजापतये। इं
द्राय। अग्नये सोमाय चाज्यं हुत्वा अग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय महादे
वाय ईशानाय च पायसं हुत्वा पूष्णे स्वाहेति पिष्टचरुं हुत्वा द्वयोः। स्विष्टकृतं हुत्वा जेनस्रा जापत्यं
ततो नवाहुती हुत्वा उत्सृष्टव्यश्च तत्रो द्वे एकां वा अस्सतरीमलंकुर्यात्। अत्र होमस्य वेदमंत्रैरुक्तेः

219/195

वृ० के होमो नेति मदनपालः॥ अन्ये तु नाम्नाकृः॥ ततो वृषमग्निं चतुः परिक्रम्य रुद्रकुंभोदके
नाभिषिच्य वृषगात्रं गंधमाल्यं कृत्वा अलंकृत्य रुद्ररूपं विभाव्य तस्य दक्षिणे मानं गंधं च
चतुर्मोदं दत्वा रुद्ररूपमेतत्पिबिमे स्पष्टला पामांत्रानि दत्वा वृषोत्सर्गश्राद्धप्रतिष्ठार्थं द
क्षिणां दत्वा वृषपृष्ठे पिंडान्दद्यादिति केचित्। ततो वामांगे त्रिशूलेन दक्षिणे चक्रेण अंकयेत्
न वा। वृषंगाश्चांकयित्वा कुशतिलहेमजलं हेमजलपूतं पुच्छमादाय प्रदेशकालावुक्त्वा काश्य
पगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकप्रेतत्वायोत्सृजामि। युष्मं संपतिं दद्याम्येतेन पतिना संछंदं चरत तेन
श्रीरुद्रः प्रीयतामित्युक्त्वा अपसव्येन सतिलं पुच्छोदकमादायामुकप्रेतः इदं ते वृषवत्सतर्योः पु
च्छोदकमुपतिष्ठतामित्युक्त्वा अपवेत। धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानंदकारकः। अष्टमूर्तेरधिष्ठा
नमतः पाहि सनातन॥ वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः। वृणोमि तमहं भक्त्या मे तं
स्वर्गं नय संततं। अयं हि वो मया दत्तः सर्वासां पतिरुत्तमः। तुभ्यं चैता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनो

शू.५०
९९

रमाः॥ऋषयएवमयादत्तस्तंतारयतु सर्वदा॥ब्राह्मणेभ्यःपूर्णपात्रमाचार्याय सहिरण्यंगोमिथु
नंदत्वाविसर्जयेत्सूर्यार्पणंकुर्यात्॥इतिवृषोत्सर्गः॥ततोनवश्राद्धवत्धरकेवाद्यश्वस्तदेशे
नाष्टेविकेंवाविप्रमिसेवेवमुश्राद्धमेकादशाहमएकस्मैवा१६गणेभ्यःश्राद्धंविषमश्राद्धंचकृत्वाच
म्परेद्याकालेस्मत्वाताकाश्यपगोत्रस्मास्मत्पितुरमुकप्रेतत्वनिरस्तावस्त्रादिरूपप्राप्त्यर्थम्
द्यश्राद्धमेकादशेह्नेकोदिष्टविधिनाकरिष्येइत्युक्ताद्यश्राद्धमुकप्रेतस्थानेक्षणःकर्त्तव्यःत।
थाप्राप्नोतुभवान्प्राप्नवानि।इमेकादशेकंवाविप्रंनिमंत्र्यक्रोधनेःशौचपरैरित्युक्तःरर्भकुंया
निमंत्र्यसर्वंनवश्राद्धंतुपार्वणवत्कार्यं॥तत्रहारिहंत्रमंडलंकृत्वाचम्याम्यर्च्यामुकप्रेतेनत्वं
पाद्यमुपतिष्ठतामित्येवंपाद्यंदत्वाचम्योरदंमुखमुपवेश्यामुकप्रेतामुकगोत्रैषतेगंधःपुष्पा
णिधूपोदीपःश्राच्छादनंवस्त्रालंकारादिवोपतिष्ठतां॥संपूर्णतांवाचयित्वाग्नौकरणंनेतिबृह
वःगृह्यतामुपमतेतवस्ति।तदामुकप्रेतायस्वाहेत्यामेनैकाहुतिः॥ततःसोदकुंभमामान्त्रंसो

221
195

पस्करममुकप्रेतायाद्यश्राद्धेउपतिष्ठतां॥विकिरेनिकस्य॥ततोवेद्यांरेखांकृत्वाउच्छिष्टपिंडे
चुदेपिंडासनं।अवनेजनं।अयंपिंडःप्रत्यवनेजनंपिंडपूजास्तत्र।ततःसुप्रोक्षितादिकृत्वा
गोत्रंनोवर्द्धतामित्युक्ताक्षय्योदकेदत्वादक्षिणांदत्वैकादशाहपक्षेआद्याय प्रेताक्कारवाह
नादिदद्यात्।बृहस्पतिः।प्रेतालंकारवस्त्राहिपितुर्यद्वाहनादिकं।संपूज्यगंधमाल्पेस्तुश्राद्धभो
क्रेतरर्पयेत्।ततोभिरम्यतामितिविसर्जयेत्।शेषंनवश्राद्धवत्।ततश्राद्यमासिकंकुर्या
त्।तत्समभ्नतेत्राणिषोडशश्राद्धानिका॥आद्याश्राद्धिकमपातेके।अत्रपदार्थमुक्तेदेवज्ञानी
येगारुडेएकादशाहेप्रत्कम्पतरक्तिदीपतेसर्वेहारदशाहेविशेषतः॥यद्यनिसंचित्सत्सविरि
शानित्रयोदशा॥याद्दातिमनस्येहर्जीवन्नप्याह्नरेतवेसुखीस्त्वाम्हगमार्गेवैनेतेयसगच्छ
ति॥श्रासनोपानहौच्छत्रंमुद्रिकाचकमंडलुः॥भाजनंभाजनाधारोवृत्त्याष्टविधंपदं॥तथाभा
जनासनस्थानेममुद्रिकाभोजनेनच।श्राजसयक्षेपबीतनपदंसंपूर्णतांव्रजेत्।महिषीरथगोदा

शृ.कृ० १००

नासुखी भवति निश्चितं॥ सर्वोपस्कारयुक्तानि परान्यत्र यो दद्या॥ यो ददाति मनस्येद्रजीवन्न
प्यात्महेतवे॥ स गच्छति परं स्थानं महाकष्टविवर्जितः॥ त्रयोदशपदानीत्थं प्रोक्तान्येकादशेऽहनि
॥ दानयानि पथ्याशक्तितेनासौ प्रीणितो भवेत्॥ अन्नं चैवोदकं चैवोपानहौ चक्रमण्डलुः॥ छत्रं व
स्त्रं तथा यष्टिं लोहदंडं तथाष्टमं॥ अग्नीष्टकां चरीं पंचतिलान्ताम्बूलमेव च॥ चंदनं पुष्पदानं
चोपदानानि चतुर्दश॥ यो भूरथं गजं वापि ब्रह्मणे प्रतिपादयेत्॥ स्वमहिम्नोनुसारेण तत्र
सुखमवाप्नुयात्॥ अत्र तत्तद्दानमंत्रमच्छते दानकमलाकरे ज्ञेयाः॥ अत्र मज्जतु विंसं॥ अ
थ शय्यादानं हेमाद्रौ भविष्ये॥ तस्मात्तु पांसमासाद्य सारदारुमयीं दृढां॥ दंतपत्रचितां रम्यां हे
मपट्टैरलंकृतां॥ हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगंडोपधानिकां॥ प्रच्छादनपटीयुक्तां गंधधूपाधिवा
सितां॥ तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं॥ अन्यं हरिस्थाने प्रेतं उच्छीर्षके घृतकलशं १०
जलपात्रं परिकल्पयेत्॥ विज्ञेयः पादुकाश्रेष्ठ सनिद्राकलशो बुधैः॥ ताम्बूलं कुंकुमाक्षोदकर्पूरागरु

223/1951

चंदनं दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनं॥ पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि
चैव हि॥ शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपस्कारकं॥ भृंगारकरकाद्यं तु पंचवर्णवितानकं॥ अत्र
स्तु॥ प्रयानकृच्छ्रायनं कृत्संस्कारजातया॥ शय्यामम माध्यभूत्या तु तथा जन्मनि जन्मनि॥ अस्मा
दृष्टुं सन्मयनेके त्राव स्मात्रि वस्य च॥ अर्हं तद्देवाद्दैवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥ एकाद
शाहे पितथा विधिरेष प्रकीर्तितः॥ विशेषं चात्र एजैकदथ्यमानं निशामय॥ तिनो भर्तुक्रेप
किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनं यच्चादिष्टं च तस्यासीत्तत्सर्वं परिकल्पयेत्॥ तमेव पुरुषं हैमं तां
स्यां संस्थापयेत्सदा॥ पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता॥ अत्रैव पाद्मे मृतकांते
स्थिती येक्रियाः शय्यादानस्य लक्षणं॥ कांचनं पुरुषं तद्वत्फलवस्त्रसमन्वितं॥ संपूज्य द्विज
दांपत्यं नानाभरणभूषितं॥ उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत्॥ रजतस्य तु पात्रेण द
धिदुग्धसमन्वितं॥ अस्थि ललाटादिकं गृह्य सूक्ष्मं कृत्वा तु पायसं॥ भोजयेद्द्विजदांपत्यं वि

धिरेष सनातनः ॥ एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥ एतन्मतेऽपि प्रेतत्वे दत्ता यांतु त
स्यां वै पुनः संस्कारमर्हति ॥ भविष्ये ॥ स्वर्गे पुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा ॥ सुखं वसति सो जंतुः श
य्याप्रदानप्रभावतः ॥ आभूतसंप्लवं यावत्तिष्ठत्यातंकवर्जितः ॥ इति शय्यादानं ॥ क्रियानिबंधे स्मृ
त्यंतरे ॥ सूतके मृतके चैव द्वितीयं मृतकं यदि ॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत तद्दोषो न गतिर्भवेत् ॥ अहन्यागत
कं कर्म द्वादशे वैकादशाहिकं ॥ शुद्धो वा यदि वाशुद्धः कुर्यादेवाविचारयन् ॥ अथोदकुंभः ॥ हेमाद्रौ स्मृ
तिसमुच्चये ॥ एकादशाहात्प्रभृति घटस्तोयान्नसंयुतः ॥ दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सु
तैः ॥ भट्टनारायणे गौतमः ॥ प्रदद्यात्पार्वणश्राद्धं सोदकुंभमधर्मकं ॥ कुर्यात्प्रत्याब्दिकं श्राद्धं संकल्प
विधिनान्वहं ॥ अत्र पिंडे विकल्पः ॥ अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् पिंडमप्येके नि
पृणंतीति हेमाद्रौ पारस्करोक्तेः ॥ विशेषो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः ॥ देवजानीये गारुडे प्रत्यहं दीपको देयो रा
मार्गे तु विषमे नरैः ॥ यावत्संवत्सरं वापि प्रेतस्य सुखलिप्सया ॥ कुर्याच्छ्राद्धममुं वै पित्र्ये श्राद्धैः संकल्प्य १०१

225
1951

सुस्थितं ॥ अथ मासिकानि ॥ तानि च कृतेऽपि सपिंडीकरणेऽनंतरं पुनः कार्याणि स्युः येषां संवत्सरादर्वा
क्सपिंडीकरणं कृतं ॥ मासिकं चोदकुंभं च दद्यात्तस्यापि वत्सरमिति नैवोक्तं ॥ सपिंडीकरणा
दर्वाग् पक्षे कृतान्यपि पुनरप्यपकृष्यंते च उत्तरनिषेधनादिति गालवोक्तेः ॥ मासि मासि सपिं
डनात् प्रागेकोद्दिष्टविधिनोर्ध्वं तु पार्वणेन कार्याणीत्यादि निर्णयसिंधौ ज्ञेयं ॥ तान्याह कात्या
यनः ॥ द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ॥ सपिंडीकरणं चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥ त्रि
पक्षिकाब्दिके चेति आद्यान्येतानि षोडशेति ॥ जातूकर्ण्यः ॥ आद्यमूनमासिकं षाण्मासिकं त्वून
षष्ठं आब्दिकं मूनाब्दिकं तेनामुकदासमेतत्वनिष्ठस्यापि प्रेतलोकप्राप्त्यर्थमाद्यमासिकं द्वितीयं त्रैप
क्षिकं तृतीयं चतुर्थं पंचमं षष्ठं ऊनषष्ठं सप्तमं नवमं एकादशं द्वादशं ऊनाब्दिकानि श्राद्धा
नि स्वकालकर्तव्यानि सपिंडीकरणाधिकारसिद्ध्यर्थमेकादशेऽह्न्यपकृष्य करिष्ये इत्युक्त्वा
द्यमासिके संतेक्षण उपनिष्टनामित्येवं षोडशाविमानकुर्वाणदूर्वानिधायाद्यमासिके इदं तेपा

श्रा.प्र. १०२

द्यत्यमिकैसेवसर्वं नवश्राद्धं कृत्वा षोडशमासान्तःपिंडितं श्राद्धं स्यात्। अथ सपिंडनं। न विष्णो
द्वादशेऽह्नि षण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा। एकादशेऽर्थपूर्णे वा मंगलस्याप्युपस्थितौ। विष्णुः। मासि
कार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशे कुर्यात्। मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितं। एत
द्द्वितीयश्राद्धकारि शूद्रपरं मिसपरार्के कल्पतरौ च। आरोगो चोन्नं द्वादशाहः शुद्धादशमासिकानि कृ
त्वा द्वादशे सपिंडनं। अधिकमासे तु त्रयोदशे स्तत्रार्थः। विस्तरो निर्णयसिंधौ ज्ञेयः॥ अथ प्रयोगः॥
देशकालौ स्मृत्वा कात्यायनगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकप्रेतस्य निवृत्त्यावस्थादिपितृलोकप्राप्त्यर्थमेको
द्दिष्टं पार्वणेन यात्मकं सपिंडीकरणश्राद्धं करिष्ये इत्युक्त्वा स्मत्पितुरमुकप्रेतस्य स्थाने क्ष
णं कृत्वा नवक्लिप्तप्रसादः कर्तव्य इत्येकं ततः सव्येन कामकालसंज्ञकविश्वेदेवस्थाने क्षणं कृत्वा हि
नावितैविदेवानंतरं वा प्रेतक्षणं। ततोऽपसव्येनास्मत्पितुः पितुरमुकशर्मणः सवसुरूपस्य स्थाने क्ष
णं कृत्वा स्मत्पितुः पितामहस्यामुकशर्मणः रुद्ररूपस्य स्थाने इत्यादि। एवमस्मत्पितुः प्र

227/1951

पितामहस्यामुकशर्मणः आदित्यरूपस्य स्थाने इत्यादि। एवं षट्विप्राः कुशबटवो वा। अक्रोधनैः
शौचपरैरिति जपः सर्वत्र। प्रेतस्थाने नवश्राद्धवत्। पित्र्ये पार्वणवत्। ततः परेद्युः संकल्प्य पुनः
क्षणादि दैवे चतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तद्दक्षिणे प्रेतार्थं वर्तुलं त्रिकोणं वा कृत्वा क्रमेण पाद्यं दत्त्वा च म
का कामकालसंज्ञकविश्वेदेवा। समाधं प्रेतसमाधं प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानां समाद्य
छिस्यासने ष्टूपवेशयन्। वीसं बद्ध्वा प्रक्रान्तं श्राद्धकर्म करिष्ये। कुरुष्वेत्युक्ते कामकालसंज्ञका
नां विश्वेषां देवानामिदमासनं। सुखासनं। अत्रास्यतां धर्मो सिंदेवेक्षणः क्रियतां। तथा। प्राप्न
वानि। एवं द्वितीयदैवे। ततो दैवार्घ्यपात्रे संपन्नेत्युक्त्वा। कामकालसंज्ञकाविश्वान्देवान् न्नेभु
वाद यिष्ये आवाहयेत्युक्ते कामकालेभ्यो नमः। आगच्छतु महाभागा इति वा वाच्य कामकालं देवा इद
र्घमिति विमध्ययेत्वा पात्रे सुज्वल्य त्वा गंधपुष्पधूपदीपमाच्छादनेमुपतिष्ठतां। स्वासनं प्राप्नोतु भ
वानित्यादि। ततः पितुः पित्रादीनां पार्वणवदासनानि दत्त्वा चत्वार्यर्घ्यपात्राणि तत्राद्ये चत्वारि पवि

शू.द. त्राणि त्रिपुत्राणि। ततः काश्यपगोत्रामुकप्रेतैष तेर्घ उपतिष्ठतामिति दत्त्वा द्वितीये स्वाहिकाश्यपगोत्र
१०३ स्यामुकप्रेतस्य पित्रामुकदासेन वसुरूपेण सह संसृज्य स्वसामुं गच्छेति तदर्घ्यं तृतीयेवं पि
तामहेन रुद्ररूपेणेति द्वितीये। स्वप्रपितामहेनादित्यरूपेण सहेति तृतीये। ततः एष वोनुगतः प्रे
तः पितरस्तं दद्यामि वः।। शुभं भवतु ते शोषणं जायतां चिरजीविनः। इत्यनेन मंत्रेणार्घ्यसंसर्जनोत्तरं
प्रेतायार्घ्यदानमिति निमरदनपालः।। ततः प्रेतपित्रादिभ्यः यथावर्णं वदर्घ्यत्रयं दत्त्वा तु जंबुपात्रे कृ
त्वा गंधपुष्पधूपदीपाच्छादनालंकारान् प्रेताय तत्पित्रादिभ्यश्च दत्त्वा संपूर्णतां वाचयित्वा प्रे
तोपितायसमाप्यन्तिचय माकृतिरूपतिष्ठतामिति पाणौ कृत्वा तत्पित्रादिपुत्राग्नौकरणं कृत्वा दे
वे प्रेते तत्पित्रादिपुत्रामात्रानि संकल्प्योच्छिष्टपिंडं विकिरं च दत्त्वा गृहपाकात्पायसेन सक्तुभि राम
र्वा प्रेताय तत्पित्रादिभ्यः पिंडान् दत्त्वा द्वे स्वाहिकाश्यपगोत्रस्यामुकदासप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्त्या १०३
र्वस्वादिपितृलोकप्राप्त्यर्थं तत्पिंडं तत्पितृपितामहप्रपितामहानां काश्यपगोत्राणाममुकदा

229
1951

सानां वसुरुद्रादित्यरूपाणां पिंडैः सह संयोजयिष्ये। संयोजयेत् अमुकप्रेतपिंडं त्रेधा कृत्वैकं भा
गं मधुवाता म काश्यपगोत्रामुकप्रेत त्वेत्पिंडं तव पित्रामुकगोत्रेणामुकदासेन वसुरूपेण सह
संयुनज्मि एष ते पिंडः।। तस्मै ते स्वधा नमः। एवं द्वितीयं भागं पितामहेन रुद्ररूपेण। तृतीयं
भागं प्रपितामहेनादित्यरूपेण। ततः एष वो गतः प्रेतः इति पाराशरमंत्रमुक्त्वा प्रत्यवेजन पिंड
पूजादि कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा दक्षिणां दत्त्वा दशदानं वैतरणीदानानि कृत्वा शेषं समापयेत्। ततः
प्रत्येयश्राद्धं कृत्वा वर्षं निं यावत् प्रत्यहमुदकुंभश्राद्धं स्वस्वकाले पुनर्मासिकानि च कुर्यात्।। इ
ति श्रीकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मतत्त्वे और्ध्वदेहिकप्रयोगः।। अथ शूद्रसभा।। तत्रानुपनीत
द्विजानां शूद्रसमाः। शूद्रेणापि समस्ताः कृत्यावद्देवेन मुच्यतेऽइति मनूक्तेः। साम्यं च कर्माधि
कारमात्रेण। न तु सर्वाग्नपंचयज्ञाद्यास्ति। मां गुपनयनात् कामचारवाग्दभक्षा इति गौतमोक्तेः।
श्राद्धं तु मंत्रवर्जं वदेवानामिष्येत् स्वधानिनयनाद्यते इति मनूक्तेः। कर्मवेदः। पात्रेस्वपि

श्र.प्र.
१०४

रत्वं द्वेपि॥ अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपंचदशीषु च॥ एतद्वानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु
श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदं॥ भार्याविरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपि नित्यशः॥ शूद्रो
प्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः॥ एवं तावत्त्रैवर्णिकपुरुषस्तु निर्णयसिद्धो श्राद्धाधिकारे तेषां त्व
द्विजस्त्रियोपि॥ तासामपि तस्या यावद्धर्माशीलत्वे च धर्मतुल्यत्वादिनिषाद्न्यायेनानधिकार
ता॥ अतस्तास्वकर्मण्येषाभिसाध्येऽधिकारोस्त्येव॥ कामश्रुतिगतस्य पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणस्याष्ट
माथेन्यायेनाविवक्षितत्वात्॥ प्राणिग्रहणादिसिद्धं तं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चैतत्पत्नीत्वोक्तेश्च
॥ स्मृतसंहितायामपि॥ द्विजस्त्रीणामपि श्रौतस्मार्तानाम्यासेऽधिकारितास्ति इति केचिद्विद्वांसः॥ स्त्री
णां शूद्रसमानतामिति स्त्रीशूद्रास्सधर्माण इति स्मृतेश्च॥ संस्काराश्चापि शूद्रवन्मंत्रवर्ज्यं अमंत्रि राम
का तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः इति मनूक्तेः॥ तेन अधिकारो भवेद्वा॥ सूत्रधर्मे न वैदिके इति १०४
[illegible]के बहिर्वेदि च यज्ञानंतस्यास्रिकमुदाहृतमिति व्यासोक्तेश्च शूद्रवत्तुल्यादिषोडशश्र

231/1951

द्धादानमप्यसांदिजत्वाशायोस्मर्गादावप्यधिकारः फलवाक्यगतस्य पुंस्त्वस्याप्युद्देश्यगतस्याविवक्षि
तत्वात्॥ ततः सधवानोपस्य तु अनुमत्या इष्टयागेष्वधिकारः॥ अग्निसाध्यत्वाभावात् विधवानां तु स्वात्रा
दस्त्येवाधिकारः॥ एतच्च विज्ञानेश्वरेण व्यवहाराध्याये सविस्तरमुक्तं॥ अत एव तुलादेर्पुमान्प्र
द्युम्नवत्सत्यान्नारी स्यात्पार्वती समेति स्त्रीणां फलश्रवणं॥ नन्वेवं शूद्रसधर्मत्वात्पंचयज्ञा अपि
स्त्रीणां स्युरिति चेत् शृणु॥ पंचयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेदिति शंखवाद्युक्ते यजेतेत्यादौ
कत्रैकत्वपुंस्त्वस्यविवक्षितत्वात् स्त्रियाः॥ प्रसक्तिः॥ न चानिमेकार्यप्राप्तिरस्ति॥ येन तद्गतपुं
स्त्वाविवक्षया स्त्रिया अप्यधिकारः स्यात्॥ नित्यत्वानुपपत्त्या प्रत्यवायाभावस्य कल्प्यत्वात्॥ न च
नास्त्येन निस्त्रेऽधिकारः यथा मदनरत्नेऽलंकारे॥ प्रत्यहं तर्पणं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैरिति॥ आ
द्धपितिसनैमित्तिककाम्येषु पुत्राद्यभावे स्वयं वा अधिकारः॥ भार्यापिंडं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या पति
थैव चेति शंखोक्तेः॥ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं

स्मृ.कौ०
१०५

लनेन्नवेति हृद्दमनूक्तेश्च ॥ एतन्न विस्तरं निर्णयसिंधावुक्तं । पत्रफलश्रवणं विष्णुशिवपूजना
दौ तत्राधिकारोस्त्येव ॥ एवं व्रताद्यावपि । तस्मात् छूद्रसमवेपि स्त्रीणां न पंचयज्ञाः ॥ किंतु भोजनका
ले ग्रासमात्रं घृतप्लुतमग्नौ क्षिपेत् ॥ यस्तु तेषामग्रतो त्रसिधे स्वक्षोहत्वा श्रीयाज्ञिति घष्ठी
यं शोरर्ये गोनिर्णोक्तेरितिदिक् । विस्तरा पत्ने बहुनी चपते ॥ अथ पत्नीधर्माः ॥ मनुः ॥ उत्पादनमपत्य
स्य जातस्य परिपालनं । प्रत्यहं लोकयात्रा च प्रत्यक्षं स्त्री निबंधनं ॥ अपत्यं धर्मकार्याणि सुश्रूषा
रतिरुत्तमा ॥ दाराधीनास्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥ तस्माद्यत्नेन रक्ष्यास्ताः नत्वेवमा
नुरब्रवीत् ॥ अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशं ॥ विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या ह्यात्म
नो वशे ॥ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ पुत्रास्तु स्थाविरे भावे न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ राम
॥ सूक्ष्मेभ्योपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ का १०५
ले दाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ॥ मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुर

रक्षिता कल्पांतरोपेवीनसि ॥ अप्रमत्ता रक्षत तं तु मेन मा परक्षेत्रे पुरबीजानि वाप्सुः ॥ भार्यां
रक्षत कौमारं बिभ्रतः परे तस्मः ॥ स्त्रियो गृहदेवतास्तासां न शोचं न व्रतं नोपवासः पतिशुश्रू
षया गच्छंति परमां गतिं ॥ व्यासः ॥ भ्रमी मांसपानि शोचानि स्त्रीषु बाल्यातुरेषु च ॥ नारदः ॥ पा
नं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ॥ स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च स्त्रीणां दूषणानि षट् ॥ नै
ता रूपं परीक्षंते नासां वयसि संस्थितिः ॥ सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुंजते ॥ शय्यास
नमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवं ॥ द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ नास्ति स्त्री
णां क्रिया मंत्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ निरिंद्रिया ह्यमंत्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ न कश्चि
द्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुं ॥ अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये च विनियोजयेत् ॥ शौचे धर्मे
ऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ मनुः ॥ बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ॥
न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ पित्रा भर्त्रा सुतेनापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ॥ एषां हि वि

स्मृ० रहेण स्त्री गर्हिता स्यात्कुलद्वये ॥ विष्णुः ॥ भर्तरि प्रोषिते नप्रतिकर्मक्रियापरगृहेष्वनभिग
१०६ मनं द्वारदेशगवाक्षेष्ववस्थानं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ॥ रक्षे
त्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ॥ अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ भर्तृभ्रा
तृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ॥ बंधुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ संयतोपस्क
रा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ॥ कुर्याच्छ्वशुरयोः पादवंदनं भर्तृतत्परा ॥ स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष
धर्मः परः स्त्रियाः ॥ आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजो
त्सवदर्शनं ॥ हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ बृहस्पतिः ॥ प्रसाधनं नृत्यगीतसमाजो
त्सवदर्शनं ॥ मांसमद्यानियोगं च न कुर्यात्प्रोषिते पतौ ॥ कल्पतरौ शंखलिखितौ ॥ प्रोषिते भ
र्तरि नैरवातोद्वविहाररचित्रदर्शनावासोद्यानगमनविलसत्तांबूलोत्कृष्टपानभोजनकंदुकक्री
डागंधमाल्यालंकारदंतधावनांजनादर्शप्रसाधनादीनामनाचरणं ॥ तत्रैव नारदे ॥ अप्रियमुक्तस्तन

स्मृ १०

रो ॥ एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या नित्यमिच्छता ॥ लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ मनुः ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमंते तत्र देवताः ॥ यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ शोचंति
जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं ॥ न शोचंति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥ तस्मादेताः स
मभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ जामयः स्नुषा भगिन्यादयः ॥ कल्पतरौ दक्षः ॥ जलौकेव च सर्वा स्त्री
भूषणाच्छादनाशनैः ॥ सुभृतापि हृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥ जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तप
स्विनी ॥ इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखं ॥ साशंका बालभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत् ॥ तृण
वन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं पतिं ॥ अपथ्यानुभवेत्पश्चाद्यथा व्याधिरुपेक्षितः ॥ मनुः ॥ विधाय वृ
त्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ॥ अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ॥ सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ छंदो
गपरिशिष्टे ॥ अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहु नार्यः सवर्णया कारयेत्तद्बहुत्वे चेज्ज्येष्ठया गर्हिता

235/1951

स्मृ.रु०
१०७

नचेत्॥ यावास्माद्यौ रस्सुरासामात्ता संपारिनी चयात्॥ रक्षामिथुंवदस्मुतातामन्त्र विनियोजये
त्॥ कल्पतरौ रक्षा॥ धर्मपत्नी समाम्नाता निर्दोषा परिसानवेत्। दोषे सति न दोषः स्यात्स्म
न्मार्गुणान्विता॥ मनुः॥ संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषंती योषितं पतिः॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां ह
त्वा तां तु न संवसेत्॥ अतिक्रामेत्प्रमत्तं वा मत्तं रोगार्त्तमेव वा॥ सा त्रीन्मासान्परित्याज्या वि
भूषणपरिच्छदा॥ उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणं। न त्यागोस्ति द्विषंत्याश्च न च दायापव
र्त्तनं॥ मनुकात्यायनौ॥ विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः। उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं
देववत्पतिः॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं। पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीय
ते॥ पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतचारिणी॥ आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति॥ कल्पत
रौ हारीतः॥ न प्रोषिते त्वलंकुर्यान्न वेणीं प्रमुचेत्॥ मदनं रत्ने संप्रोक्षे प्रसुप्तं च सुखासीनं रमणं एम-
परिच्छया॥ आतुरे पतिकार्येषु पतिनात्यापयेत्कचित्॥ रजोवती त्रिरात्रं ... मुखेनैव द १०७

237
1951

र्शयेत्॥ स्ववाक्यमाश्रयेत्त्वा प्रियाभ्यां ज्ञातान स्पृशेत्॥ सुप्ता तानन्तर्वस्त्र नग्नो सिञ्चात्समर्पयेत्
चित्॥ अथवा मन्त्रसिध्यात्या पतिं नानुविलोकयेत्॥ हरिद्रां कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलं तथा॥ कूर्पा
सकं च तांबूलं मंगल्याभरणं शुभं॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणं॥ भर्तुरायुष्यमिच्छंती
दूरयेन्न कदाचन॥ न च दुर्जनयानाय मित्रत्वं कुरुते शुभा॥ न द्वेषिणी स्त्री नारीं न संभाषेत क
र्हिचित्॥ नैकाकिनी क्वचिद्यायान्नग्ना स्नायान्न वै क्वचित्॥ नोलूखले न मुसले न वर्द्धन्यां सो
दृषद्यपि॥ न यंत्रकेन देहल्यां सदैवोपविशेत्क्वचित्॥ अन्यत्र तु रहस्यार्थानारोपितस्वरा
ज्ञा श्वनां जा पतेग्रामेग्रगाजीनिर्जने वने॥ अपवादेन वृक्षकाकलहं दूरतस्त्यजेत्॥ गुरूणां सं
निधौ चापि नोच्चैर्वाक्यान्न वा हसेत्॥ ताडिता ताडितु येच्छेत्साध्वी दीपदंशिका॥ न नारी या
समुत्सृज्य मिश्रमश्नाति केवलं॥ ग्रामे सा शूकरी वा स्यादृभी वा स्वविड्भुजा॥ कल्पतरौ यमः॥ ऋ
तुस्नातां तु या नारी भर्त्तारं नोपसर्पति॥ सा ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु विवासयेत्॥ बोधा

स्मृ०च०
१०८

पत्न॥ अप्रशुश्रूषाकरीं चां धर्मबंधकां परिहिंसकां॥ त्यजंति पुरुषाः प्राज्ञाः सद्यस्त्वप्रियवादि
नीं॥ अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्। मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीं॥ व
सिष्ठः॥ व्यवाये तीर्थगमने धर्मेभ्यस्तु निवर्त्तते। चत्वारो व्यभिचारा। तीर्थेषोनि। हारितश्च
नधान्यक्षयकरीं च वर्जयेत्। नारदः॥ व्यभिचारे स्त्रिया मौंड्यमधःशयनमेव च। कदन्नं च कुवा
सश्च कर्म चावस्करोज्झनं॥ शंखः॥ नानुक्त्वा गृहान्निर्गच्छेन्नागच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेन्न परपु
रुषं संभाषेत तन्न स्मितं दर्शयेदागुल्फाद्वासः परिदध्यान्न स्तनौ विवृतौ कुर्यान्न हसेदपावृतं न भर्त्रा
रेण द्विष्ट्वा धूर्त्ताद्भिक्षुण्या न गणिकाधूर्त्ताभिसारिणी सहैकत्र तिष्ठेत्। संकोचे। यामि पंसीए पेत्नीनास्त्रिलो
का प्राणिनां तया। भुक्ते भुक्ते तथा पत्नी तस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति। निद्रिते च विनिद्राति प्रथमं परिबु
ध्यते। अनलंकृतमात्मानं पत्युर्नो दर्शयेत् क्वचित्। कार्यार्थं प्रोषिते पत्यौ सर्वमंडनवर्जिता॥ न
तन्नामग्रहण या तन्मा पुष्पविहृद्ये। आकुष्टापि न चाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति। छंस्कुरुः

239
1951

ते स्वामिन्नस्मतामिति वक्तिर्च॥ आहूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरं। पत्नी पकुरणं स
र्वं मृत्सुसंशोधयेत् स्वयं। नियमोदकवर्ह्यांश्च पत्रपुष्पादिकं चयेत्। सेवेत भर्त्तुरुच्छिष्टमिष्ट
मन्नफलादिकं। महाप्रसाद इत्युक्त्वा पतिदत्तं प्रतीच्छति। कल्पतरौ स्मृतं॥ गृहमेधा च वेत्रिलंम
ष एषा नित्यं पूजयेत्तु गृहकार्यपरा। पूजयेत् मार्जयेत्। नित्यस्नानकृता वेणी पूजयेत् पुष्पवास
सा। एवमेव रहो गच्छेत्पादेव न्यास प्रबुध्यते। देवताराधनं कुर्याद्धूपपुष्पबलिं हरेत्। त्रां रवलि
स्विते। वेश्मानुत्तरवेगंधमाल्यामरणानि विहृतानि वासांसि विनिपातान्न परपुरुषमभिभाषेतान्य
त्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धेभ्यः॥ हारीतः॥ स्नाताप्युक्तेवाससी परिधायदेवागारं प्रविश्य पनेमस्कृत्य
न्ना द्याभिघार्य तत्र कृते देवेभ्य उदाहृत्यो देवपत्नीभ्यो कृत्वा बलिं हरेच्छुते देवातिथ्येयथास्वग
हिण्यस्तपयित्वा शेषं पत्नी गुरुनेनुक्त्वा भांडानि निर्णिज्य प्रक्षाल्य बहिरन्तर पूर्वस्यां दिशि वास्तु
पतिरूतन पतये रूपाय नमः इतिनि यै वेसा पंस्नेताहि यथार्थसंविष्टे पुनः सा प्र० नवतेरुहाय न

स्मृ० स्मसरेत्स्मनारक्षां कुर्योन्मतिभस्मना॥ द्वारमपिधाय स्वामिसुताडिता नात्मानं चाक्लमेतु पुनः॥ आम्
१०९ दक्षं स्यान्न तत्स्मना स्वर्गारिस्पर्शः॥ आनमस्मन्न्हपारौ तवि शेषो प्रविष्टा स्थितनोर्ध्वं नैवित
र्कस्यान्नेनाम्नो भवस्वामी क्षेत॥ परिमज्य संवाहयित्वोयाती मध्यजनेन नोक्षेत्वर्षधर्मभोस्वगात्रे
भ्यः परिमज्या स्वामांतरगते नारायणाक्रांते न्त्यायानमुद्दाछेदः स्वमना सूर्येणार्चयेत्॥ तथा परत्रा
यनाक्तन्नवस्त्राभरणानि मन्त्रस्यापि नाधमवस्रो॥ न थेकपात्रं भयमंसोस्थिद्यतिर्मत्स्यं चान्यत्र गु
रुभर्तृस्तुतेभ्यः इतिरक्तांदे॥ तार्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत्॥ शंकरादपि विष्णोर्वा
पतिरेको धिकः स्त्रियः॥ पुरस्ताद्रामभनाधिरत्नावल्या चस्कांदे॥ प्रातः कालेतु यानारी रहस्यार्घ्यं
विवस्वते॥ सप्तजन्मानि वैधव्यं सा नारी नैव पश्यति॥ हस्ताद्रतुमंडलं बाह्येस्वर्पितत्वाक्षतादिभिः॥
एज्येत्तनतयाचेतस्यास्तुष्यंति देवताः॥ प्रातःकालेतु यानारी शुचिर्भूत्वा समाहिता पूजयेद्धा राम १०९
दुरस्त्रींस्तु सर्वान्कामानवाप्नुते॥ न ददाति यदा नारी सजोशयैप्रसहं बलिं॥ सोनाम्बेव पथाक्रि

241/1951

सामेस्मरकं व्रजेत्॥ अवरूपमेव नारीणि ज्योतिशायार्क्सि कर्मणि॥ मीलनं प्रसरं कार्यपुत्रपौत्रध
नेप्सुभिः॥ कश्यत रोमारते॥ यदेवभर्त्राजानीयान्मंत्रमलयरां स्त्रियं॥ उद्विजेत्तद्देवास्याः सर्पा
दिवसमगतादिव॥ तत्रैव विष्णूक्तं स्वर्थं प्रतिश्रीवाक्यं॥ नारीषु नित्यं शुचिन्नषितासुसर्वेन्न क्रमिपु
पाशिनीषु॥ आमुक्तहस्तासु सुताक्षितासु सुगुप्तचांडासु बलिप्रियासु॥ सुमृष्टवेश्मासु जितें
द्रियासु कलिप्रपेतासु विलोलुपासु॥ धर्म्मव्यपेक्षासु रयान्वितासु स्थितास्तदाहं जगतां विधा
त्रि॥ व्यासः॥ द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षेण निरीक्षणं॥ असत्प्रलापे हास्यं च दूषणं कुलयोषितां
भारते॥ अदृश्यालाजनपदाः शिवशूला ऋतुष्पथाः॥ वनिताः केशशूलिन्यो न विष्यंति कलौ युगे॥ अ
स्याः धर्म्मांहपरशुरामः॥ अदृमं त्रितिमोवेदः श्लोकविक्रयणकय केशाश्च नगमिसाकुर्वेद्तत्वार्यद
न्निनिः॥ मनुः॥ भर्त्राहीवं गुरुर्न्नेत्राधर्मतोर्यचिताश्चितानि च॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत्॥ नु
केनु केपतीयातुत्यासीतानत्या पिबासितेत्॥ विनिंदितेविनिंदातिमा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता॥ अंगिराः॥ अ

श्र.५०
११०

नार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता॥ रजोवृत्ता गर्भि-
णी धर्मा सहगमनानधिकारो हरणशौ निर्णयो विधिश्च निर्णयसिंधावुक्तो स्माभिः। अथ विधवाध-
र्माः। मदनरत्ने पारिजाते च। स्कांदे। पत्यौ मृते पि या योषिद्वैधव्यं पालयेत्क्वचित्। सा पुनः प्राप्य
भर्तारं स्वर्गभोगान् समश्नुते। विधवा कबरीबंधो भर्तृबंधाय जायते। शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं
विधवया सदा। एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन। त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पक्षव्रतमथापि
वा। मासोपवासं वा कुर्याच्चांद्रायणमथापि वा। कृच्छ्रं पराकं वा कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा। यवान्नेन
फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः। प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत्प्राणः स्वयं व्रजेत्। पर्यंकशायिनी
नारी विधवा पातयेत्पतिं। तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया। नैवांगोद्वर्तनं कार्यं स्त्रिया
विधवया क्वचित्। गंधद्रव्यस्य संयोगो नैव कार्यस्तया पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः रा.म०
॥ तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं। इदं पुत्राद्यभावे। विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या नचा- ११०

243
1959

न्यथा। पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परं। यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितं। तत्तद्गुणवते
देयं पतिप्रीणनकाम्यया। वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमं चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां वि-
ष्णोर्नामग्रहं मुहुः। वैशाखे जलकुंभाश्च कार्त्तिके घृतदीपकाः। माघे तिलैर्धनोत्सर्गः स्वर्गलोके
विशिष्यते। प्रपा कार्या च वैशाखे देवे देया गलंतिका। उपानद्व्यजनच्छत्रसूक्ष्मवासांसि चंदनं
देयानि द्विजमुख्येभ्यः प्रीतिर्मे मतामिति। एवं विधेश्च विधवाविधेर्नियमैर्व्रतैः। वैशाखका-
र्त्तिकमाघानेवमेवातिवाहयेत्। नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कंठगतैरपि। कंचुकं न परीदध्या-
द्वासो न विकृतं वसेत्। एवं धर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता। पतिलोकमवाप्नोति न भवेत्क्वापि
दुःखिनी। श्राद्धं च षट्पिंडकं कार्यं स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च। विधवा कारये-
त् श्राद्धं यथाकालमतंद्रिता। तिस्रस्तिस्रो वत्स्यांर्द्धमनन्तकैः सुव्रतानां। तासां तुल्यो। काः पति-
भिः समानाः गोभा पुंजो काव्यभिचारिणीनां। हारीतः। पतिव्रता तु साध्वी या निष्ठा यातिम नो

स्मृ.द०
१११

मते॥ साहित्वा सर्वपापानि पतितो लोकसंग्रहानुपात्। बृहस्पतिः। व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्येव्य
वस्थिता। दमदाननरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत्। मनुः। कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शु
भैः॥ न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु। मनुयमौ। आसीता मरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्म
चारिणी। यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्॥ स्त्रियाः। अक्रतोर्वा नाग्नौ स्नेवा मनुज्ञानाभिधावते। प्रजा
हितस्याः स्त्रीधर्मः सवर्णे हिति धारणम्। अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्। दिवं गतानि
विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्। मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि य
था ते ब्रह्मचारिणः। स्त्रीरेः। अदृष्टा तु सुतां किञ्चित् कुर्यात् स्वर्गं तस्य सा। इति विधवाधर्माः। तथा
कुण्डगोलकावपि शूद्रसमौ। तथा च स्मृतिकौमुद्यां देवलः। द्वितीये न तु पत्यौ। पित्रा सवर्णायां
प्रजापतेः सवर्णो ह इति ज्ञेयः। शूद्रधर्मा च जातितः। अन्तर्हीनास्त्वसंस्काराः सवर्णा स्वपि
पुत्राः। जग्मारिताः सवर्णे नत्वात्मा इति बहिष्कृताः इति। तौ ताह मनुः। परदारेषु जायेते द्वौ

राम
१११

245/1951

सुतौ कुण्डगोलकौ। अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः॥ न तु कुण्डगोलकयोर्ब्राह्मण
लिकत्यं श्राद्धे निषेधः। स हि ब्राह्मणः श्राद्धसंपदे इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रप्राप्तौ तेषां मध्ये केषां
चिन्निषेधार्थः। यदाह याज्ञवल्क्यः। रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा। अवकीर्णी कु
ण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः इति। तयोश्च ब्राह्मण्ये प्रमाणाभावान्निषेधोऽव्यर्थः। तथा स्मृत्यर्थसा
रे ब्राह्मणे च तयोः संस्कार्यत्वमुक्तं। केचित्तु शूद्रे जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकाविति तदपि न युक्तमि
त्युक्तमेतौ ब्राह्मण्येन ब्राह्मणजातौ ब्राह्मणा इति क्रमप्राप्तस्य श्राद्धे निषेध इति विज्ञानेश्वरः। कु
ण्डगोलकयोः संस्कार्यत्वं श्राद्धे निषेधश्च क्षेत्रजपरः। सा स्यादनुज्ञाता। अपरस्मा ब्राह्मणत्वे
न प्रमाणाभावादुपधियसंकरेषु पाधीरसंकरादिसपरार्कः। कल्पतरौ कात्यायनः। सुखार्थं यापि
हि कात्ली न भर्तुः सुतकाम्यया। पुत्रं तु जनयेद्देवं निद्याप पापा च सा स्मृता। भर्तृगोत्रसमुत्पन्न
नारी यद्यन्यमाश्रयेत। निन्द्यैव सा स्मृता लोके परपूर्वेति चोच्यते। परपूर्वा तु यत्रास्या तत्रस्यान्न

शू.का०
११२

श्रितः मनुः॥ क्षेत्रे परहेतेषु धर्मोयं लब्धा वा स्वामिनोऽन्वितः॥ निरोद्धव्या च ताः स्नात्वा परपूर्वाः पराध
नः॥ चौरहस्तात्तदारी वेगाद्दुर्भिक्षाद्देशविभ्रमात्॥ निष्कार्यदा संकोना रागद्वेषात्स्वेच्छया क्रमाग
ता॥ स्त्रा संतानोगे न दोषः स्यादिति चान्यत्र विनिश्चयः॥ स्वामिरक्तानुरक्ता हीयाद्देया चेत्तत्वतो न्य
था॥ हीयमान पयाश्चान्ने पानारी नानुमोदते॥ न साहेया न च ग्राह्या विधिरेष स्मृतो बुधैः॥
न चोत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च॥ ईदृशीं तनुरूपेण निष्क्रयेण प्रमीलयेत्॥ यमः॥ जार
जातः सवर्णायां कुंडो जीवति भर्तरि॥ मृते गोलकनामा तु जातिहीनो च तत्स्मृतो॥ असवर्णासु
नारीषु द्विजैरुत्पादितास्तु ये॥ परपत्नीषु सर्वासु कुंडास्ते गोलकाः स्मृताः॥ मातृवर्णा न ते प्रोक्ताः
पितृवर्णा न च स्मृताः॥ अविवाह्याः सुतास्तेषां बंधुभिः पितृमातृतः॥ स एव॥ ऊढ्वा सांतपनं कु
र्याद्वत्वा संकीर्णयोनिजं॥ मृते हत्वा तिष्ठद्भूतु कुंडं गोलकमेव च॥ मनुः॥ जातो नार्यामनार्यायां
मार्यादार्यो भवेद्गुणैः॥ जातोप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः॥ नीचायामुत्तमजो संस्कार्यो रा.म.
११२

247/1951

उत्तमामानीचजो नेत्यर्थः॥ स्मृतिकौमुद्यां माधवीये पुराणे॥ सवर्णासु सवर्णेभ्यस्तु ये जायंते परै
रपि॥ अवरोधक संज्ञास्ते व्रतसंस्कारवर्जिताः॥ विप्रायां विप्रजा उपनेया नान्ये इति तंत्रे वो
क्तं॥ चातुर्वर्ण्यमपि वर्णानां जीवतामन्यसंभवः॥ कुंडस्तु संकरो ज्ञेयो मृतानां मध्यगोलकः॥ जा
तिहीनः समाचरणं ग्राह्ययेत्कर्मनामनी॥ तदीयकर्मनाम च तन्मातृणामपी सर्वः॥ योऽन्यो
देवपुरे राज्ञा वर्णसंकरमीरुणा॥ देवपुरे देवधाक्षारे॥ कुंडो वा गोलको विप्रः संध्योपासनमा
त्रवित्॥ स्नानतो जनसंध्यासु देवेषु सपवेश्चनता॥ विप्र इत्युक्ते स्तज्जसौ वसंध्योपनयनं च
॥मिताक्षरायामपि कुंडगोलकौ यथार्हं संस्कार्याविति युक्तं॥ स्मृत्यर्थसारे प्रयोगपारिजा
ते ब्राह्मे च॥ अत्रापि च द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुंडगोलकौ॥ विति॥ स्नानेति॥ ला नारदिसमयेवरि
चरहो कंचुप चेति सर्वाः॥ इति कुंडगोलकौ॥ तथा द्विजोत्पन्नः पुंडोपि शूद्रसमः॥ वसंते ब्राह्मण
मुपनयीत त्सुपनयनविधौ वसमाप्य पुर्वद्दुपादेयत्वेन विवाक्षि न पुंस्त्वाश्राणामि वक्तस्यायु

श्रू.५०
११३

पनयनाभावात्॥ अष्टवर्षवाक्ये तु दृढेरपत्येपि प्राप्तानुवादेन पुंस एवानुवादात्॥ मिताक्षरायां
देवलोपि॥ पंडको लिंगहीनः स्यात् संस्कारार्हश्च नैव स इति॥ अत एव तत्रैव षंढमनुः॥ षंढं तु
ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति बौधायनसूत्रे स्मृत्यर्थसारे च वचनादुपनयनमुक्तं
॥ प्रयोगपारिजाते ब्राह्मेपि॥ ब्राह्म एवं ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः॥ तस्मात् षंढबधि
रकुब्जवामनपंगुषु॥ इत्याद्युक्त्वा ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितमिति॥ एतच्चोक्तं
प्राक्॥ स च सप्तविधः॥ तथा च गौडधृतो देवलः॥ षंढको वातजः॥ षंडः पंडः क्लीबो नपुंसकं
॥ कीलकश्चेति सप्तैव क्लीबभेदा व्यवस्थिताः॥ एषां स्वरूपमाह स एव॥ तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः
स्त्रीतुल्यः षंढको भवेत्॥ उन्नतकुचकूर्चहीनत्वादिधर्मक इत्यर्थः॥ पुमान् स्त्रीलाः स्त्रीलिंगा
नि प्रकाशितुं द्याद्यथैव च॥ स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाच्चार वर्जुणाः॥ वातजो नाम षंढः
स्यात् स्त्रीषंढोऽपि नामतः॥ लिंगानि स्त्रीपुंनपुंसकानि मिद्यात्तु मूनेत्॥ कदाचित्स्त्रीषु दृ

राम.
११३

249
1951

ष्टिसुमान् कदाचित्स्वं दृष्टस्यर्थः॥ स्त्री च पुरुषवच्चान्तरं तु के शुक्रो भंगविने व वातषंढ आह
सर्थः॥ असहिष्णुर्गोयषंढः स्यात् संडसुम्लानमेहनः॥ अमेध्यात्री पुमान् क्लीबो न हरेतान पुंस
कः॥ अमेध्यात्रीमुखमैथुनात्मरसज्ञोत्री॥ अयं वैद्यके आसेक्य इत्युक्तः॥ तदुक्तं सुश्रुते॥ आ
सेक्यो नाम भवतीदं पतोरस्य वीर्यपोः सद्यः कं प्राद्य जनते लिंगोच्छ्रायमसंशयं॥ स कीलक इ
ति प्रोक्तो यः क्लैमाद्यात्मनः स्त्रियं॥ अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते सुश्रुते तन्योपि यः पू
तियोनौ जायेत स सौगंधिकसंज्ञकः॥ स योनिशिफसौगंधमाघ्राय लभते बलं॥ स्वे गुदे मैथुना
द्यस्तु स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते॥ कुंभीकः स तु विज्ञेयः ईर्ष्यकं शृणु चापरं॥ दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवा
ये यः प्रवर्तते॥ ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः षंढकं शृणु पंचमं॥ यो भार्यायामृतौ मोहादंगनेव प्रवर्तते
॥ ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षंढसंज्ञितः॥ माधवीये तु चतुर्दशभेदा उक्ताः॥ तत्रैव ज्ञेयाः॥ ते
षां चोपनयनव्रतचतुष्टयसमावर्तनविवाहवर्जं सर्वे संस्काराः स्युरित्यूचुः॥ कुमारं जातमित्यादि

शू॰ ११८ संस्कार्यरूपी हेत्वपगतत्वेन पुंस्त्वस्याविवक्षया स्त्रीणामिव षंढस्यापि मन्त्रैः॥ तूष्णीमेताः क्रि
११८ याः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रक इति याज्ञवल्क्योक्तेः॥ ते च स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टाः स्त्रीधर्माणः क्ली
बा इति वृद्धमनूक्तेश्च॥ जलाद्यापगमप्रासादहरे वमतिप्रमहादानादिष्वप्येवं षाष्ठमायेन क
मश्रुतिगतस्य पुंस्त्वस्यापहेत्वपगतत्वेनाविवक्षया स्त्रीणामिवाधिकारात्॥ एवं सर्वशास्त्रेषु स्त्रीसा
देः साधारण्यात्क्वापि तु स्त्रादावेतु नाधिकारः॥ पश्चार्धहरः सपिंडदायी त्यापस्तंबेनार्थहरस्यैव
पिंडदानोक्तेः षंढस्य चैत्र नैरोक्ता बपतितौ पंगुरुन्मत्तकौ जड इति मन्वाद्यैरर्थहरत्वनिषेधा
त्॥ याज्ञवल्क्योपि॥ क्लीबाद्यानोहंककुर्यः स्तेनाप्राप्ताविधर्मिण इति॥ इति षंढः॥ अन्येपि शूद्र
समाः॥ कल्पतरौ यमेनोक्ताः॥ प्रव्रज्यापनिवृत्ताश्च ये याः प्रव्रजिताश्च ये यश्च प्रव्रजिता कान्तः प्र
व्रज्यावसितश्च यः॥ एते शूद्रसधर्माणो मनुना परिकीर्तिताः॥ याज्ञवल्क्यः॥ प्रव्रज्यावसितो राज्ञो रा॰म॰
दास आमरणान्तिकः॥ अन्येपि शूद्रसमा याज्ञवल्क्येनोक्ताः॥ सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लव ११८

251/1951

णेन च॥ त्र्यहेण शूद्री भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्॥ अत्र कर्मनिंदामात्रमिति लिखितक्रि
नदाचार्याः॥ द्विजातिकर्महानिपराणीति विज्ञानेश्वरः॥ अतस्ते शूद्रसमाः॥ व्रात्यास्तत्रा
पि तथा च मनुः॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमक्रमात्॥ अकृतोपनयाः सर्वे वृषला
एव ते स्मृताः॥ आ सप्तमं विना॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ आ षोडशाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः॥ अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः॥ सावित्रीपति
ता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः॥ अथ शूद्रसमान्कुसंकरजातं चैते कल्पतरौ देवलः॥ नष्टः प्र
व्रजितः क्लीबः पतितो राजकिल्बिषी॥ लोकान्तरगतो वापि परित्याज्यः स्त्रिया पतिः॥ मृते नष्टे प्रजीवे
वा स्त्री बिंदेनापरं पतिं॥ संततसनाशार्थं तया न स्वात्तेजोऽन्ययोषितः॥ नास्तः॥ अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत न
ब्राह्मणी प्रोषितं पतिं॥ अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत्॥ क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता
समात्रयं वैश्याप्रसूता चत्वारि द्वे समेच्छाप्रसूतिका॥ न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः॥

स्मृ.कौ.
११५

विच्छेषतो प्रसूतायाः संवत्सरात्स्थितिः। अप्रवर्त्तोस्मतः कालएष शोषितयोषितां। जीवति श्रू
यमाणे तु स्यादेषां द्विगुणो वधिः। प्रजाप्रवृत्तौ नारीणां तृष्णीं रेषां प्रजापतेः। अतोन्यगामने
स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते॥ इति नियोगः॥ याज्ञवल्क्यः॥ विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः
स्त्रियां। अंबष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारसवोपि वा। वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृ
तौ। वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः। एवं मूर्द्धावसिक्तांबष्ठपारसवमाहिष्योग्र
करणाः षडनुलोमाः मातृजातुल्यकर्माणश्च। एते हीनवर्णासु जाता सु चोक्त प्रजा अनुलोमा
नीचजाः प्रतिलोमाः मनुः। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते शूद्रायां क्षत्रजा उग्राः या
त क्रूरा। माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते। क्षत्राद्वैश्यायां माहिष्यः। वैश्याच्छूद्रायां क
रणी। तस्मां रथकारः॥ एषां वृत्तीराह स्मृतिकौमुद्यां वसिष्ठः। मूर्द्धावसिक्तानां हस्त्यश्वरथशस्त्र
शिक्षास्त्रधारणं च मणिमंत्रौषधैः प्राणरक्षणं मंबष्ठानं माहिष्याणां गीतनृत्यनक्षत्रजीवनं रा म
११५

सस्यसंरक्षा च। पारसवोग्रकरणानां द्विजशुश्रूषा धनाध्यक्षता राजसेवा दुर्गांतःपुररक्षा च
रथकारस्य निधि ज्ञानेह स्तस्य सारथ्य वर्द्धनपोषणादिमनाहि। शंखः। क्षत्रियवैश्यानुलोमानंतरो
त्पन्न जो रथकारस्तस्याध्ययनेज्याहानोपनयनसंस्कारांश्चाप्रतिषिद्धा रथसूत्रवास्तुविद्याध्यय
नवृत्तिता चेति। जातिविवेके। शूद्रां राय नमारोप्य ब्राह्मणेऽश्वेन्कथचन। जनयेत्स्वस्य धर्मेण तस्यां
पारसवं सुतं। मत्स्यशूद्रः सविस्मयातः शूद्रेभ्यः किंचिदुत्तमः। सुवर्णकारस्य तस्येह स्नानं धौतं पवित्र
कं। सर्वशूद्रस्य धर्मेण वर्त्तनं तस्य जीविका। तथा। कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी। ए
ताविप्रस्तु कर्त्तव्यो राज्ये श्रेष्ठो नमस्मा हसं। उशनाः। क्षत्रियाविप्रसंयोगाज्जातो मूर्द्धावसिक्तकः
राजन्यः क्षत्रधर्मेण सोधिकः सम्प्रकीर्तितः। आथर्वणक्रियां कुर्वन्त्रिसनेमित्तिकीं क्रियां। अश्वे
र थेह स्तिनं वा वाहयेद्वैन्यपाज्ञया। सेवापरस्य चैषस्य कुर्याज्जीवन्त्रिषु। आयुर्वेदमथाष्टांगं
तंत्रोक्तं धर्मतश्चरेत्। ज्योतिषगणितं वापि कापिकीं वृत्तिमाचरेत्। वैश्यायां विधिना विप्राज्जातो

स्मृ.फ.
११६

ष्ठं वक्ष्यते ॥ कुर्याज्जीवो भवेत्तस्य तथैवाग्रेमनन्तकः ॥ नरवाजिगजादीनां चिकित्सा तस्य जीवि
का ॥ वाग्भटः ॥ मंत्रवापं च वा तिर्यो योन वेत्तीह संहिताः ॥ राज्ञा तस्य कुवैद्यस्य छेत्तव्यो दक्षिणः कु
रः ॥ मनुः ॥ आयुर्वेदं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयं ॥ विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकं
अयं शास्त्रवैद्यः ॥ वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्यस्त्वनुलोमजः ॥ अम्बष्ठाधिकास्त्वश्रुतुः षष्ठं गार्के
वित् ॥ व्रतबंधादिकास्तस्य क्रियाः स्युः सकला द्विजाः ॥ ज्योतिषं च शकुनशास्त्रं स्वरशास्त्रं च जीवि
का ॥ विष्णुः नरशास्त्रे ॥ शूद्रायां क्षत्राद्युग्रजातिर्युद्धशास्त्रादिजीवकः ॥ शस्त्रास्त्रन्यासकुशलः
संग्रामकुशलो भवेत् ॥ तयास्त्रासन्नीचैव शूद्रधर्मं समाचरेत् ॥ अयं रजपूत इति प्रसिद्धः शू
द्रधर्मा च ॥ शूद्रायां जातस्तु वैश्याद्वै करणो लिपिलेखकृत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः
सप्तमे पंचमेपि वा ॥ व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरं ॥ जात्युत्कर्षः [illegible] जातिमा ॥ हि
सप्तमे ॥ अपि ग्राह्यात्पंचमे पंचमे वा तेयः ॥ अयमर्थः ॥ विप्रोढाम् शूद्राकन्यास्तोत्पन्ना [illegible] ॥ ए.म.
११६

तिसप्तमं विप्रं सूते ॥ एवं विप्रोढवैश्याजन्या कन्या षष्ठं विप्रं विप्रोढ ॥ क्षत्रियाजन्या पंचमं ॥ क्षत्रिया
ऊढां तस्त्वा षष्ठं क्षत्रियं ॥ वैश्यजा प्रथमं वैश्यमिति पूर्वार्धार्थः ॥ एवं विप्रस्य क्षत्रियासु पत्य
परंपरयाजीवने पंचमः ॥ क्षत्रियः वैश्यपरंपरो जीवने षष्ठो वैश्यः ॥ शूद्रवृत्तो सप्तमः शूद्रः ॥ क्षत्र
स्य वैश्यावृत्तो पंचमो वैश्यः ॥ शूद्रवृत्तो षष्ठः ॥ वैश्यस्य शूद्रवृत्तो पंचमः शूद्र इति ॥ अथ प्रतिलो
मजाः ॥ कात्यायनः ॥ नियोगे स्यादसंकुपत्नी योऽकृतद्विजसूतये ॥ द्विजस्त्रीषु च धर्मेषु शू
द्रस्योत्पन्नसता भवेत् ॥ शूद्रेषु नानियोग इत्यर्थः ॥ बृहस्पतिः ॥ उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव
तु ॥ युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यविधानतः ॥ अनेकधाकृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ॥ न शक्यं
ते धुनाकर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैः ॥ तत्रैव हारीतः ॥ स्वैरिणी च पुनर्भूश्च रेतोधाः कामचारिणी स
[illegible] वर्जनीयाः पंचैताः शूद्रयोनयः ॥ एतासां यान्यपत्यानि उत्पद्यंते कदाचन ॥ न तान् पंक्ति
षु युंजीतन ते पंक्तिदूषकाः स्मृताः ॥ रेतोधाः कुंडमाता ॥ कामचारिणी च कुण्डोधिक पुंसगा ॥ स

255
1951

शू.क.
११७

वनिक्षास्तु रापी ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥ शूद्राज्जातस्तु चं
डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ॥ शूद्रादायोगवं वैश्या जनया
मास वै सुतं ॥ मा[illegible]धीवरौ ॥ सूतानिषादे भिन्ने इति मसि[illegible] आयोगवः पुल्कसः ॥ तत्र हारीतः
॥ क्षत्रियायां वैश्यपुरुषो वृत्तिनिषादो जनयतो वैश्यायां शूद्रः पुल्कसमानिति ॥ व्यासोपि ॥ शूद्रा
न्निषादेम स्पत्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ तेन यो निषादो ॥ एकः मागुको नुलोमः ॥ अयं चैकः
॥ जातिविवेके ॥ क्षत्रियायां शूद्रसंयोगप्रक्षत्तारं जनयेत्सुतं ॥ निषाद इति विख्यातः सर्ववर्णबहिष्कृतः
॥ दाशुरप्याशया[illegible]लुमृगबंधनकोविदः ॥ आरण्यपशुजातीनां मननेकश्च वनेचरः ॥ कोधालि
तोयां सकसातेमानी चेसदैवहि ॥ घंटापापदिकाकुयन्निघ्नाविस्मयकारिणी ॥ द्विधा च मृगयाप्रो
क्तान्यो न चारिणा भिन्ना ॥ विक्रमेमधुनः कुयदिना भिन्नसमन्वये ॥ यस्मात्तु मागधनिषादयोः सं
तींतरमाहा ॥ क्षत्रियायां तु वैश्येन मृत्युपोनाम जायते ॥ शूद्रेण राजापतेम[illegible] ॥ क्षत्रियाया सुत

राम
११७

गेः मोदोमे पुत्रं ॥ रसंतरे ॥ क्षत्रियामागधं वैश्याज्जनयामास वै सुतं ॥ सवेदी जनइस्तुतौवृत्त
बंधविवर्जितः ॥ स एव मागधिकः किंचित्तस्य जीवनमुच्यते ॥ कामालंकारसंघादिकून्नाषासुक
त्क्षम ॥ गद्यपद्यानि चित्राणि विरचय्य महानतं ॥ क्षत्रियायां वैश्यजातः क्षत्रवित्तभरो नवे
ता ॥ लघुजातिविवेके ॥ सतासेयेपुरा णस्था नुवरेतिनपान्मस्ता ॥ येन कालेन तान् शूद्रान्वर्ण
यंति च मागधाः ॥ वर्त्तमानान्त्यपान्मप्यक्त तसंग्रामकर्मणः ॥ वर्णयंति मनुः कारावारं निषादा
त्तु चर्मकारं प्रसूयते ॥ वैदेहीतिरोषः ॥ वैदेहकादंध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ विप्रायां वैश्यजो
वैदेह ॥ तस्मात्कारावपमिध्रः ॥ निषाद्यां मेद इति मेधातिथिः ॥ आंगिरसाल्वन्येपि वैडाला उक्ताः ॥ य
स्तु प्रव्रजिताज्जातो ब्राह्मण्यां पाशुभ्र[illegible] रज ॥ ताबुतौ विद्धि चंडालौ तमगोचाद्यश्च जायते ॥ यो[illegible]
रूढपतिता [illegible] ब्राह्मण्यां [illegible] ॥ सगोत्रीदासुतश्चैव चंडालास्तु परिकीर्तितः ॥ मनुः ॥ पुल्क
समन्यथाहाजातो निषादाच्छूद्रायां जातो नवतिपुल्कसः ॥ शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुट

257/1951

श्र.स्मृ.
११८

कः स्मृतः॥ क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां तु श्वपाक इति कीर्त्यते॥ वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेन उच्यते॥ अ
म्बष्ठस्त्रियां जः॥ क्षत्ता क्षत्राच्छूद्रायामुग्रा॥ तास्मां श्वपाकः॥ वैश्यादिप्रायां वैदेहः॥ विप्राद्वैश्यायाम
म्बष्ठी॥ तस्यां वेनः॥ एषां हत्वीरादवसिष्टः॥ सूतानां मन्त्रिकायस्थाल्लाजीवनं सत्वपूरणानि मं
त्रिलेकायस्थोनेरवकस्तेतं च वैदेहकानां नरदस्तिरंगावतरणे॥ वेनानां दारुच्छेदने कमरीपण
मणिमुक्ताप्रवालवेधनं च॥ अमः श्रेणः॥ आयोगवानां तान्त्रापरलुमीसायुधकरणयोजनेन
गरकरणं च॥ मैरेध्राणां सुराम्बषसाधुकरणं तद्विक्रयः॥ पुष्पफलशाकविक्रयश्च॥ विप्रान्नरश्चाल्ले
विमायां पूः सूतः॥ क्षत्रां सूतात्योगजं बंधकत्वारमनं तुरगणं च कुपतिरक्षीवनेषु रान्नपानामस्व
ग्रकन्यायां विवाहेषु सममत्नु पातः॥ जातः सूतस्तु निर्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विजः॥ विवाहसंबंधे
अदायां ब्राह्मणकन्यायामित्यर्थः॥ वेद्रानर्हा सूता चैषां धर्माणां मनुबोधकः॥ ब्राह्मण्यां तु सुतो ११८
जातो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः॥ पाषाणकाष्ठयोः शिल्पं तस्य जीवनमुत्तमं मनुः॥ सूतानामश्वसारथ्य

मम्बष्ठानां चिकित्सितं॥ वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः॥ स्त्रीकार्यमन्तःपुरर
क्षा॥ वणिक्पथो राजमार्गरक्षा॥ मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिरायोगवस्य च॥ तष्टिदा 259/1951
रुतक्षणं॥ वर्द्धकिरित्यर्थः॥ उशनसा तु नरपायां वैश्यसंसर्गादायोगव इति स्मृतः॥ ते तु वस्या
म वसेते वल्कलकांस्यो प्रजीविनः॥ शालिकाः॥ केचित्तैवजीवनं वल्कनिर्मितं॥ क्षत्त्रुग्रपुक्कसा
नां तु बिलौकोवधबंधनं बिलौकसः सर्पादयः॥ उग्रोऽत्र प्रतिलोमजः॥ तन्मध्यपावा इति स्म
तिमेतत्पर्णं॥ धिग्वणानां चर्मकार्यं वेनानां भाण्डवादनं॥ भाण्डं मुरजपटहादि॥ चैत्यद्रुमश्म
नेषु शैलेषूपवनेषु च॥ वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयंतः स्वकर्मभिः॥ विज्ञाता जातिचिह्नांकिता॥
चंडालश्वपचानां तु निर्ग्रामिः स्यात् प्रतिश्रयः॥ अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभं॥ निर्ग्रा
मो बहिर्ग्रामः॥ अपपात्रं भिन्नपात्रं॥ यद्धापाकपात्रादि हीनाः॥ यद्वृहस्पतिः॥ अन्नमेषां परा
धीनं स्यादिति॥ यद्वा तद्दत्तस्य पात्रेऽन्नादि न देयं॥ किं तु न्यस्य भूमौ॥ वासांसि मृतचैलानि भिन्नभां

म॰ टी॰
११९

दे च यो ॥ ७ ॥ कार्ष्णायसमलंकारः । परिव्रज्या च नित्यशः । परिव्रज्या एकत्रानवस्थानं । न तैः
समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह । अन्नमेषां
पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने । रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च । कार्यार्थं विचरेयु
र्दिवा चिह्निता राजशासनैः । अबांधवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः । वध्यांश्च हन्युः सततं य
थाशास्त्रं नृपाज्ञया । वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च । ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा ।
देहत्यागोऽनुपस्कृतः । धनाद्यलोभेनानुपस्कार इति मेधातिथिः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बलि
नां सिद्धिकारणं । स्त्रीबालादिविपत्तौ च देहत्यागस्त्वनुषंगः । सिद्धिः श्रेयः । उशना । एषां समा
सेनेति षां कालान्तमसमस्यापि वा । वध्यांकेऽतमेवावध्यरूप्यरीकव्रतोऽपि वा । मलापकर्षणं कु
र्युः पूर्वाह्णे परिष्कृद्धिकं । पिंडीनृताभ्रमेपुल्लेनोचे दध्या विशेषतः । तथा आसोतमाः स्वसू ए म॰ ११९
माः । नानाह मनुः । व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकंटकः । आवंत्यवाटधानौ च पुष्पधः

खर एव च ॥ विप्रायां व्रात्यसविप्रजो भूर्जकंटकः । आवंत्याद्यास्तस्यैव संज्ञा इति मेधातिथिः । शैखरप्य
न्ये । भूर्जकंटकाद्विप्रायामावंत्यः । तस्मात्तु आवाटधानः तस्माच्च पुष्पधः शेखर इत्यादयः । एकमग्रे
प्रविष्टं वा नरे एतानुत्कर्षेत्स्तु जीवनार्थायकार्यं विद्वान्हि पूजने । नत्वगी तादिवादित्र शेख
वीणादिवादने । झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च । मिउ
एव च । क्षत्रियायां व्रात्यक्षत्रजा एते । अयमन्यः करणोऽनुलोमात् । वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुध
न्वाचार्य एव च । कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च । वैश्यायामेवान्त्यादिपुराणेऽपि । ब्राह्मणपा
ब्राह्मणाद्व्रात्याज्जाये ते भूर्जकंटकाः । आवंत्यवाटधानौ च पुष्पधः शेखरजातयः । अभिचारिकक
र्माणि भूर्जकंटकादीनां स्तंभनं मंत्रौषधीशास्त्रवाणां संमुखीकरणं वशीकरणं स्त्रीपुंसक्रियाः
स्पार्ज्यहन्तमल्लनटाः क्षपाः । अभिविस्थिवनिकाः करणाः । मिडाः संततिन्पैरशाः । विज्ञेयाः परराष्ट्राणां ते
अराजान्तयाक्रियाः रवसोमल्लस्त्वथावेत्रमिन्नामिन्नत्वमेव च । वैश्यपत्नीषु तथा व्रात्यादिउपा

261
1951

शू.क.
१२०

कास्तथैकोनवेत्॥ चतुष्पथे श्मशाने च स नवेन्मित्रमंडलं॥ तक्ष्लोफरंगो तथोराजान्यथाभा
हिलाश्रयेः॥ आह मडनः इति पावेरंवीपूजकः॥ सुधन्वाचार्यस्तत्र पशोन्नवेद्रुष्मपूजकः॥ कृतात्स्य
विजन्मा रम्यः सूतिकावेश्मपूजकः॥ तस्त्री साविका स्याद्धि सर्वथेः॥ तत्प्रेतपिशाचोच्छपूजने
राजशासनात्॥ साध्यानां पूजका मेचश्चेन्मारीनां चतुर्थकः॥ पंचमः॥ मानवतो भ्रामविद्वेत्संप्लुत
वांर्चकः॥ एषोन्योन्यसंकरेणोत्पाजायंते॥ तदाह मनुः॥ यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जंतुं प्रसूयते
॥ तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते॥ वर्णजानामन्योन्यसंकरे तदाह मनुः॥ प्रतिकूलं
वर्तमाना बाह्याबाह्यतरान्पुनः॥ हीनाहीनान्प्रसूयंते वर्णान्पंचदशैव तु॥ बाह्यान्बाह्यतराः
॥ प्रतिकूलं चातुर्वर्ण्ये प्रतिलोमयोगं ततः स्तोतो बाह्यो तरान्न चान्यजनं पतिते पुनः हीनाच्च
योगाद्धीनो हीनांसु सुतो॥ वर्णजातयः॥ अयं भावः॥ विप्रादनुलोमा एवं शूद्रात्प्रतिलोमा एव
॥ मध्यमयोस्तु नयोः क्षत्रवैश्ययोरनुलोमौ॥ एकः प्रतिलोमः॥ वैश्येऽपि कोऽनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ तत्र

शू.क. (?)
१२०

शूद्रादि ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां वैश्यायां क्रमात् चंडालक्षत्तायोगवास्त्रयः॥ चंडालादिभ्यो हि स्त्रीषु चत्वारः॥
एवं क्षत्तुरायोगवाच्चेति द्वादश॥ ते च स्वयं त्रय इति पंचदश॥ तथा वैश्यात्क्षत्रियायां मागधो
विप्रायां वैदेहः॥ शूद्रायां करणोऽनुलोमः॥ ते त्रयश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु प्रत्येकं चत्वार इति द्वादश
॥ स्वयं च त्रय इति पंचदश॥ तथा क्षत्रियाद्वैश्यायां माहिष्यः॥ शूद्रायामुग्रः॥ विप्रायां सूतः प्रति
लोमः॥ ते त्रयश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु प्रत्येकं चत्वार इति द्वादश॥ स्वयं च त्रय इति पंचदश॥ एवं विप्रात्त्र
योऽनुलोमा मूर्धावसिक्ताम्बष्ठपारशवाश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु प्रत्येकं चतुरो जनयंतीति द्वादश॥ ते च त्र
इति पंचदशेति सर्वे षष्टिसंख्याः॥ तुह्यः॥ चत्वारो वर्णाश्चेति चतुःषष्टिः॥ जातिविवेके तु समयोक्तं
चानुलोम्येन वर्णानां षट् नराः संप्रकीर्तिताः॥ प्रातिलोम्येन ते षट् स्युरिति द्वादश तेऽहृतः॥ एते द्वादश
मिश्रास्तु चतुर्वर्णैर्विमिश्रिताः॥ चत्वारश्च स्युर्भेदाः स्ते षष्टिद्वादश संयुताः॥ हतास्ते षष्टिसंख्यानेः
षट्त्रिंशत्संख्याः॥ नैराः संकरजातीनां बहवः स्युस्ततः परे इति॥ एते शूद्रसमाः॥ शूद्राणां तु

263
1151

स्मृ.द०
१२१

सधर्माणः सर्वेपध्वंसजाः स्मृताः इति मनूक्तेः । अपध्वंसजाश्च निचारजाताः एतत्स्वरूपं तत्र
यश्चोक्तास्त्वादिपुराणेपि । मर्दावसिक्तो विप्राद्यः क्षत्रियायां प्रसूयते । सकरोति मनुष्याणां चि
कित्सां रोगिणामपि । अपि हस्त्यश्वशास्त्रं च कर्म च । ब्राह्मणात्तु ऊढकन्यायां जेवे सारसवल्लभः । निषा
दो मस्यघातित्वं चक्रे राजा सत्यो मतः । ब्राह्मणेनोग्रकन्यायामंबष्ठो नाम जायते । सकरोति मनु
ष्याणां चिकित्सां रोगिणामपि । विप्रादुग्रपाजः क्षत्राच्छूद्रजश्चेति पुंवंबष्ठो । ब्राह्मणेन तथा वष्ठामा
नीरो जायते सुतः । नोजीविरस्तां कुरुते सचरानगरेष्वपि । आयोगव्यां ब्राह्मणात्तु जायते धिग्व
णो नरः । वैश्यायां शूद्रजायोगवी । सचर्मकारो विज्ञेयो गर्हितश्चर्मजीवनः । एते मातृसधर्माणो न
पितुः पुत्रकाश्च षट् । मर्दावसिक्तपारसांबष्ठाभीरचर्मकाराः मातुरुत्कावरोदश्चेति षट् । मर्दावसि
क्तोंबष्ठश्चाभिषारश्च तथात्र यः । विप्रक्षत्रियविट्शूद्रनारीणां क्रमतोऽहिहा । एकैकवर्णास्तु त राम.
रो जनयंति सुतानपि । एते द्वादश विज्ञेया मूलप्रकृतिनिर्युताः । भवंति पंचदशावैसिः । योडश्को १२१

भवेत्सूर्दावसिक्ताद्विप्रायां प्रतिलोमः सूतादिष्वनुलोमा इति चत्वारः । एवं प्रवृत्तैस्त्रिषान्त्रि
षात्त्र्यश्चेति द्वादश । स्वयं चैते त्रय इति पंचदश । तास्तो विप्रः । अम्बष्ठवर्णोवा षोडश्यः । दस्युमंजान
वंत्येते मा च वत्कर्मकारिणः । राज्ञो ब्राह्मणकन्यायां सतो वर्णात्तु जायते । स राज्ञामश्वसामश्व
सारथ्यं चक्रे रक्षश्चाक्तिसप्तमः स्मृताः प्रजापतिस्तन्मो मायारूपी जनार्दनः । वक्ष्ये वैश्यस्त्रियाश्च
णां पुराणानां च संस्मृतः । अन्य इति नाम्नैव सूतो न तु जाने तथ्यं । उग्रादिसंज्ञावृत्तः सूत
पुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको पितथा क्षत्रियायां वैश्यकन्यायां मागधो नाम जायते । नक्ष
त्रगोनन सज्जो धनानां परिरक्षिता । राज्ञस्तु शूद्रकन्यायामुग्राख्यः कुरुतेऽसुसः दुर्गात्तः पुर
के नगरे रक्षां नित्यं प्रभुवात्तनः । उग्री शूद्राश्च दस्यूनां च्छिंदन्यापि निपद्यते । सूतमागधको स्या
स्तु त्रयो वर्णचतुष्टयात् । एकैकवर्णास्तु चतुरो जनयंति सुतानपि । आत्मना सह राजा तु तत्र षोडश्या
म तितो दिवल । द्वैव ब्राह्मणबालल्लारीं नागवृक्षपतीस्तु यत्र । उपार्जितं धनं तस्य परित्यागान्तु

265
1451

म॰स्मृ॰
१२२

दस्यवः॥ ब्राह्मण्यामथ वैश्येन वैदेहो नाम जायते॥ रक्षिता राजदुर्गाणांत क्षत्रियपरसेवतः॥
क्षत्रियायां तु वैश्येन मुचुको नाम तो नवेता॥ जले स्थले च यो मार्गस्तत्र रक्षां करोति सः॥ राजद्
तोवंध्याजीवो नवेत्की॥ त्रिमस्काराकः॥ अयमेव वैदेही वैश्येन शूद्रायां करणो वर्णः स्मृत्स्न करोति सः॥ राजद्
गांतःपुरंगजाश्वरक्षां ब्राह्मणसंग्रहं गजाश्वमहिषादिगृहमिति विशः संग्रहो रक्षणं वैदेहमागधा
वेतोकरणाश्चेति तेन प्रातवर्णाभिः पूर्ववत्सुताञ्जनयंति विमोहिताः॥ ते च षोडशजाताः यं तेमलप्रह्मान्
न्निः महाहुशानि वैश्यपुकर्माणि तेपि कुर्वंति दस्यवः॥ ब्राह्मण्यामथ शूद्रेण चंडालः स्मा कुगुप्सितः॥
॥ मचक्रो राजमार्गादिशोधनं चकुकर्म च॥ राजन्यायां च शूद्रेण क्षत्तानामेह संजायते॥ भाविधमय
गोधानां मंचकेवधबंधनं॥ आयोगवस्तु शूद्रेण वैश्यायां तु नवेवसः॥ तक्षास्यापतिरि सुक्षेमयां
वेदमकरः॥ सर्वदा हतक्षकस्तभ्यः॥ पाषाणानेदकः॥ स्य पतिरिति द्वावप्येतके दे॥ अपोदतकः
यांक्षत्ताचंडालश्चापि तेत्रयः॥ चतुर्वर्णासु तनयाञ्जनयंत्यथ पूर्ववत्॥ शूद्रेण सहितास्ते तु मं ११२

निषोडशासंख्यया॥ दुष्टानि यानि कर्माणि तेपि कुर्वंति दस्यवः॥ एते विप्रादयो ज्ञेयाः स्तु षष्टि
षु यो निषु॥ षष्ठाद् यतिसदृशान्संकीर्णानन्ययोनिषु॥ अत्र तस्वतित्रासुत्रिषष्टिनि जनितानला
सुवानेजनितानाकेकृप्यषष्टिशाप्याधिकं शतं तेनो रा॥ तेच तु षष्टि निर्गुणिता समसह स्राणि
न वशतानि च अष्टपष्टिश्च भवंति॥ तेषां वर्णसंकीर्णसंकरेणान्योन्यसंकराच्चानंसंविल्लरापत्ते
र्नोच्यते मनुः॥ नानकैस्तु त्रियाली पारिमा॥ क्षत्रिपजानयः॥ दृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणणानि
क्रमेण च॥ व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च संगेन धर्मत्यागेन जायते वर्णसंकरः॥ सं
गो म्लेच्छादिना च संगतिः॥ एते पुकश्चिदाह मनुः॥ असाधनोपचारं जं मेदां मेदा सजीविनो॥ सैरंध्रं
वा गुरा च स्त्रि स्तेत्स्युम योगवी॥ वैदेही यां शूद्रजायोग वी॥ दस्योर्वर्णसंकरजान्स्ते॥ मेच्चरस्य
वा मन्नका॥ पौंड्रकाश्चौड्रमिडाः कांबोजायवना॥ शकाः॥ पारदः पाल्हवाश्चीना॥ किराता दरदा
स्त यथा मुखबाहूरुजानां यालोके जातयो बहिः॥ म्लेच्छवाचो र्यवाचो सर्वे ते दस्यवः स्मृताः

रा.म॰
११२

267
1951

स्मृ.र०
१२३

रानेम्लेछनेदा॥ प्रसाधनं मंडनं॥ उपचारोंगमर्दनादि॥ वसिष्ठस्तु हन्मंतरमाह सैरंध्रां यां सुराम
ध्यमल्पुकरणं नद्दिक्रय॥ पुष्पफलत्रणाकविक्रयश्चेति॥ मनुरंगमैत्रेयकं तु वैदेहत्माधूकं मंमस
यतो नृत्म शंमत्स जलं यो घंटानाडोच्छर्णोदये॥ मकेम्य योगवीखतेर् इति मनूक्ते वैश्यायां शूद्राज्
योगव्यां॥ विप्रायां वैश्यजा हि देहान्मैत्रेयस्तो॥ मएवमाधूकः॥ निषादो मार्गरिमूतेदाशोनौक
र्मजीविनो॥ कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः॥ स्त्रीयां शूद्रजा निषादान्मार्गवो योगव्यां दा
शाइत्यर्थः॥ ब्राह्मणात् रिमनुहन्मौ मनुः॥ श्वानी रेवष्टकन्या यामायोगव्यां तु धिग्वणः॥ वैश्यायां
विप्रजोवष्ठौ नसंमां विप्राहाराना रा॥ त्रयं पगोपालानुलोमः प्रसंगाडक्तः॥ जातिविवेके वृत्तिनोम
हिष्यादिपोषणे [illegible] णावारिति॥ पयो दधि घृत तक्रं विक्रेतमधनार्थिति॥ श्वस्म [illegible] तपा
हया [illegible] शूद्रेषु दास गोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः॥ भोज्यान्नान्यपि त्वर्थे वयस्या [illegible] नंति
वेदंयेत वैश्यायां शूद्रजा योगवीतस्यां विप्रजो धिग्वणः॥ शूद्रान्नभक्षणे मनुः॥ सजात्नं तेज राम
१२३

श्चाहर्त्तेजस्तान्नं ब्रह्मवर्चसं॥ श्वापु॥ सुवर्णकाराद्ये यत्रश्वमार्गवकर्त्तिनः॥ तु हत्वा नो न्यतमस्या
न्नममत्या [illegible] न्नह॥ मत्यानुनक्षणे कृच्छं रेतो विण्मूत्रमेव वा॥ यन्तु शारं॥ शूद्रान्नं ब्राह्मणो
नुक्का तथा रंगावतारिणः॥ चिकित्सकस्य कस्यकूरस्य तथा स्त्रीमृगजीविनः॥ चंडालान्नम
सिपान्नमज जीवि शूद्रजीविनः॥ शौंडिकान्नं सूतिकान्नं नुक्का मासं व्रतं चरेत्॥ कृतं गोमत्रयाव
कं॥ षट् मस्मा सो॥ श्वामान्ने तु रती यां राश॥ चंडालान्नं नुक्का त्रिरात्रमुपवसे त्सिधान्नेनुक्का
षट् मस्मा सो॥ श्वा प्रहितु परा शर॥ श्वा
पराकमितिम्पा धवी येचंडालान्ने विस्नुन्नात यांके॥ चंडालान्नस्याम॥ श्वा पहिंतु परा शर॥ श्वा
पक्व लेतुविप्रेणमुक्तं शूद्रगृहे यदि॥ मनस्तापेन शुध्येत द्रुपदानां शतं जपेत्॥ द्रदमामा श्वार
॥ नाहाम्भूद्रस्य पक्वान्नं विद्वान श्राद्धिनो द्विजः॥ श्वादरीतामुमेवा स्या दहन्नो चैकरात्रि तमि
निमन्निक्कं॥ यत्तुयातवल्क्य॥ शूद्रेषु दास गोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः॥ भोज्यान्नापितश्च
वयस्था त्मानं निवेदयेदिति॥ यच्चरेवज॥ स्वदासोनापितोगोपालकुं नकारोलकपीवला॥ ब्राह्मण

269
1951

शू॰क॰
१२६

लैरपि नोज्यान्नमंचैते शूद्रयोनयः॥ अत्रान्नशाकुष्टोदनी यमात्रपरेभ्नतोऽरनपरः॥ प्रस्तुत
विष्णोः पक्षे परणं धर्मिणा शूद्रान्नं प्रयाणां चेद्द्विजः॥ अन्योन्यं तण्डुवेदत्तेस च विप्रः पुरोहितः॥ उ
पक्षे परणं शूद्रेण स्वान्नमपाकार्थं विप्रगृहे समर्पणमिति कल्पतरुः॥ इदं तु अपक्वमिति पूर्व
॥ त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकभोजनमेव च॥ शुश्रूषामपि पन्नानां शूद्राणां च वरानने इति वारा
हेकं॥ नेन्न हैवे भोनेवेद्यमपि पयश्च नेति गंगावाक्यावल्यां सर्वं कुलीनरपरामितिशुद्धि वत्वे
उक्तं नोज्यं त्र्यविशेषमाह पराशरः शूद्रपाणौ च समं तु॥ गोरसं चैव सक्तुं च तैलपिण्याकमेव च
अपूपान् भक्षयेत् शाद्या वान्ससपयसा कृता॥ पयसा न्यासं स्पृष्टं गुधनं कृतपाकं विना तेनपायसं शोध
एव पयसेति रत्नीयां नेरपेक्षाभगतेः शूद्रजले दोषो के स्मृत्यन्ते तेच कार्यदपूर्वं पुष्प प ॥ तु
तेषु वनस्पते तेन कृतं कृतेपालिका दोषे यत एवे सर्व॥ अत्र तेहं नं तं॥ द्विविधो द्विजा॥ अशक्ता॥ राम
रतेस्तविरत्त अत्राद्यस्तपूर्वोक्तं शूद्रान्नं भोज्यं॥ अत एवा पराके शूद्रपाणौ चहरी तंउक्तं १२६

हुपघं स्नेहपघं स्नायसं दधिसक्तवः॥ एतानि शूद्रान्नन ज्ञेभोज्यानि मनुरब्रवीत्॥ द्विजैरेता
नि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपीति शुद्धिनत्वे कौर्मेत्त्वराह्माः पायसंपाकं विना हरिणहृतं॥
अन्नं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते इति आतानयोक्तेः॥ पक्वान्यसत्ययसाहृतमिति पृथ्वा
मुक्तेः॥ इदं शूद्रमहिपि भोज्यं॥ नहुक्तं शूद्रपाणौ अाश्रोराजां पर्वणि वृतफलानि मन्त्रायामिगले
गवां॥ घासो न र च त्रेरमान्नं स च शूद्रस्य गृहेन पचेत्॥ इदमपि कस्यो व ज्योतिश्च शुद्धा सगोपाल
कुलमित्रार्द्धसीरिणां॥ भोज्यान्न नापि हस्य चस्य तीर्थसेवानिहरतः॥ ब्राह्मणो हि शूद्रस्य प
क्वं ताहि क्रियापि वेत्ति च माधवी येशथा चंद्रोदये चाह्निसपुराणात॥ शूद्रान्ननिहन्त्रस्य तु शू
लपाणौ वृंगिराः॥ पात्रांतरगतं ग्राह्यं शूद्रान्नं स्वगृहमागतं॥ शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा
दधि॥ निवृत्तेनन भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतं॥ विष्णुपुराणे॥ संभोज्य विन्नाशहृतो याघशूद्रान्नं
गृहमागतं॥ पत्नुयाज्ञवल्क्य॥ क्षिक्षमस्यान्द्विजानन्नं शूद्रान्नमवामाजल माविचोरहितिशूद्रस्येवी 271/1951

शू० द०
१२५

स्नानमात्रं ॥ न हि स्नाति हि निन्नं शूद्रपणं ॥ निरन्नपरं वा ॥ अन्यथा मल्लकर्मकरा शूद्रा दासी दासास्तथैव
च ॥ स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥ सद्यः स्पर्शेण गर्दरा सोमकत्वासस्य हा छु विरिलाहि
विरोधात ॥ मनुः ॥ अथ सौ स्नानं तु नु स्नानं स्त्री शूद्रा श्चिहमेव च ॥ नुस्काम्ं समनस्यं च सम राजेयन
स्मिबेत् स्नाने द्विगुणं ॥ विशुद्ध रजाः स्त्री ॥ माहिष्यां यो द्विजाज्जातश्चा नीरः क्षीरविक्रयी ॥ उद्ग्रवा
द ॥ सुतो विप्रादे देहाद्भाग्नि चारतः ॥ स च त्रै धारये कुर्यान्नि राणां विक्रयं तथा ॥ क्षत्रा दे नृपाणां मा
हिष्या ॥ वैश्यादि मापां वैदेही ॥ ॥ विप्रान्निषाद्यां यो जाताः पौशिकः स्कंधवाहकः ॥ शूद्रां विप्रा
यां न्निषाद ॥ अन्त्य ब्राह्मणाद्द्विजाज्जात ॥ पुत्रः कांस्यस्य कर्मकृत् ॥ कांस्यपात्राणि चित्राणि रचयेज्जी
वनाय सः ॥ शूद्रधर्मेण सर्वत्र स्थितिरस्य विधीयते ॥ उग्रायां यो द्विजाज्जातः कुंभकारः स उच्य
ते ॥ मस्तू शूद्रीयतेधर्मे घटये न्मन्म यात्यक्त ॥ जातिविवेके ॥ ब्राह्मणक्षत्रियतः शूद्रायां जातः ॥ शू राम
द्रविधानकृत् ॥ सकुर्यात् राजपुत्रं ब्राह्मणी स्वकुशलान् धनं ॥ तेमो लध्वा लक्ष्म्यर्थे स्वधर्मम १२५

नुपालयेत् ॥ राजगुरुः ॥ तस्मान्मत्स्यासुतो जातः क्षत्रियाणां मनि चारतः ॥ राज्ञां को तुकमोपाद्य
नियुद्धनाजगेवं तो ये नृपा च डामथां वष्ट्यां जातो वै नालिकालिधा ॥ जीवनं का मशास्त्रेण तु सा
वादं हि कर्मणा ॥ क्षत्रात्सारसवा पुत्रः किंनाटस्ता शकुरक ॥ वणिग्जनात्तु विप्रायां जातो ना पुरपा
लकः ॥ ब्राह्मण्यां जायते वैश्यात् घोषो वैदेहकाभिधः ॥ सुदांतरक्षणं राज्ञां कुर्यात् तु पमहिमः ॥
सामान्य ॥ वनिता पोष्या स्नासां न्नाद्या च जीविका ॥ मल्पागना ना राज्ञा च कुर्यात्संगतहित्स्य ॥
रूपाजीवा सुता स्वैव निशिष्या संगतो क्षिता ॥ स एव तु मांसा गो शोणाम्म ॥ कांतो पितस्तनि शब्द
तु ॥ षष्ठिकला ॥ कामशास्त्र तदुपजीवनं ॥ चतुः षष्ठि कलास्मरते नोक्ता ॥ वेदांगागमशिल्पशा
स्त्र कविता वक्तृत्वतो यंत्रिकुद्यूतानृत्य गीतवाद्यस्वपरं चना चित्रं पत्रोपवैद्यक ॥ नानार्थ पुराण ले
ख पुरुषस्त्री धातुना पालि लिपि म्लेच्छ नाटक के लिंदंति सुरगमता च समा सुरकं ॥ चाप्या तो जनपु
द्ध मर्दनविन्यासबंधस्यैः स्ते ज्ञाने रक्तुतरा कलारथस्तुति सोरयीष्ट तो गे षु धीः ॥ त्राणो वारिवि

273
1951

स्क० १२६

पाञ्चिवारिषुरथारिवंगजः ॥ पैंशुपद्गुर्गोरामकृत्तिम्पञ्चदिपनमेत्कारः ॥ शिवार्चाहेय ॥ तु गंधैवनि
तावस्त्रमीनं तो वूल मोजनं ॥ शाप्याविन्नेषां सुरनं गोणाश्च कुमुदाहृत ॥ कृष्णदेवपायां योजम्बेवाणि
ग्जेनृ इति स्मृत ॥ पोरसंज्ञा चमारिष्यान्मालाकारः ॥ स उच्यते कुसुमानि सत्वा कानिखर्द येदव
रदयो ॥ माही नः भूदधर्मेमः सम हे समके मनु ॥ सता ज्ञातस्तु वैदेह्यां सपकारः स जायते ॥ इ
योगसोतु वैदेह्यां जातो मैत्रेयकानवेत ॥ घंटावादनकृत्प्रातस्तस्य पामंगलगानकृत ॥ अयो
गव्यां तु करणात्सैरंध्रो गंधकर्मकृत ॥ पुष्पचंदनपरणपारिंगृगारे तस्य जीवनं ॥ पादयोः क्षाल
नं चैव धम्मिल्लानां प्रसाधनं ॥ प्रसंगमर्दनं चैव चंदनेनानुलेपनं ॥ मगनामेश्चक्रयोगं शृंगारं रचनां
नवं ॥ अस्याजीवनं तु तस्योक्तं ॥ तक्ष्णीसैरंध्रिका स्मृत ॥ विश्वनरत्नशास्त्रे प्रसाधनोपचतुरा सैरंध्री रा० म०
निमकीर्तिता ॥ शैवः पाशुपताकश्चि हारूढः पतितो यतिः ॥ जंगम इति प्रसिद्धस्तस्माज्जातो भृ १२६
ङ्गपत्र्याः पुत्रो नम्माकुरास्मृत ॥ शिवार्चनं तु तत्कार्यं शिवद्रव्येन जीवनं ॥ सजटाभस्मधारी च शि

वलिंगं प्रपूजयेत ॥ नो चूलमश्नता न संगावः क्षेत्राणि कांकिनी ॥ शिवायमाणि निर्भ्रमन्त
क्ति मपि मक्ति तं ॥ चंडीअंयश्चितो रव्यातं तेन तस्येह जीविका ॥ कुशीलवः सुतो वश्यांदैदेह्यान
र्तनादिकृत ॥ जातिविवेके ॥ माहिष्यमागधं चैव वस्तुद्ध्मार्गकसंज्ञकं ॥ ननपंचननपंसो मिश्रक 275/1951
धर्मविनाकृतः ॥ गीतं चतुर्विधं वाद्यमस्मसे ज्ञा वनायम् ॥ संगीतशास्त्रे ॥ तत्रादौ त्रिविधं गीतंवा
द्यं चापि चतुर्विधं ॥ चतुर्दशविधं नृत्यं संगीतं पूर्वविचक्षणैः ॥ चतुर्विधं वाद्यमाहाम रसिंद्र ॥ ततं
वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकं ॥ वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनं ॥ अयं मृदंग
जीवी ॥ निर्मंडलकच्छानी राज्ञा तो मौवाणपिच्छकृत ॥ रागं णा रपत्रेश्च वजा तस्य जी
विका ॥ उग्रायां मागधाज्ज्ञात ॥ कुंतलश्चमश्रुकर्मकृत ॥ मनापित इति प्रोक्तः क्षौरकर्मविधा
नकृत ॥ क्षात्राश्च म्राज्जोग्रा ॥ वैत्रपाक्षत्राज्जो मागधा ॥ श्मश्रुकर्तनकृच्चैव नखकर्तनकोविदः
॥ हस्तान यामग्रामं मध्येति ऐद्वयेषु सेवकः ॥ नराणां नापितो धूर्तः शूद्रस्यो स्याधिकः स्मृतः

शूद्र मनुः ॥ शूद्रकन्या समुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ॥ अपरो नापितः प्रोक्तः शूद्रधर्मा
धिकारिणः ॥ पितृन्वयेन तु शूद्रेण वनापितः स्मृतः ॥ शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरि
णः ॥ भोज्यान्ना पितश्चैवेति ॥ ब्राह्मणेन तु प्रतिलोमजो यमुक्तः ॥ पुत्रस्तु तसंहितायां मूर्द्धनापितो
धीनापितश्चेति द्वैविध्यमुक्तं तद्व्यवस्थितं तेषां ॥ अथ कायस्थोत्पत्तिः ॥ पाद्मे सृष्टिखंडे ॥ स्र
ष्टा हि सहसत्कर्मतत्समये प्राणिनां विधिः ॥ क्षणं ध्याने स्थितस्तस्य सर्वकायाद्विनिर्गतः ॥ दिव्य
रूपः पुमान्हस्ते मसीपात्रं च लेखनीं ॥ चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्मराजसमीपतः ॥ प्राणिनां स
दसत्कर्मलेखाय स नियोजितः ॥ ब्रह्मणातींद्रियज्ञानी देवाग्न्यो यज्ञभुक्सदा ॥ भोजनाच्च स
दा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः ॥ ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात्कायस्थो जातिरुच्यते ॥ नानागोत्राश्च त
द्वंश्याः कायस्था भुवि संति वै ॥ स्कांदे रेणुकामाहात्म्ये ॥ एवं हतार्जुने रामः संधाय निशितान्
शरान् ॥ अन्वधावत्स तान्हंतुं सर्वानेवातुरान्नृपान् ॥ केचिद्धतास्त्वाश्रमे केचित्स नाउकावि

ज्ञात्वा पत्नी गर्भिणीं चंद्रसेनस्य भार्यां दाल्भ्याश्रमं ययौ ॥ ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमं ॥ पूजि
तो मुनिना रामो ह्यर्घ्यपाद्यासनादिभिः ॥ दृष्ट्वा मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ॥ रामस्तु या
चयामास हृदिस्थं स्वमनोरथं ॥ याचयामास रामाद्याचकं मे दाल्भ्यो महामुनिः ॥ ततो दाल्भ्यः परमप्री
तो भोजनं चक्रतुर्मुदा ॥ भोजनानंतरं दाल्भ्य आपप्रच्छ भार्गवं प्रति ॥ यन्मया प्रार्थितं देव तत्त्वं शंसि
तुमर्हसि ॥ राम उवाच ॥ तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ॥ चंद्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य
महात्मनः ॥ तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ॥ ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वांछितं
यन्मया प्रार्थितं देव तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥ ततः स्त्रीगर्भसमायुक्ता चंद्रसेनस्य वै मुने ॥ रामाय प्रद
दौ प्रीतो रामः प्रीतमना अब्रवीत् ॥ राम उवाच ॥ यत्त्वया प्रार्थितं विप्र भोजनावसरे पुरा ॥ तन्मे ब्रूहि म
हाभाग ददामि तव वांछितं ॥ दाल्भ्य उवाच ॥ स्त्रियं गर्भसमायुक्तां तन्मे त्वं दातुमर्हसि ॥ ततो रामो ब्रवी
द्दाल्भ्यं परमर्षिमिहागतां ॥ क्षत्रियां तकरस्थां हंतुं त्वं याचितवानसि ॥ प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस

272
1951

श्र.पु०
१२८

स्थोगर्भेत्र मा॥ तस्मात्कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा॥ एवं रामो महाबाहुः हित्वा त
र्गर्भमुत्तमं॥ निर्जगाम महामानस्मात्क्षत्रियांतकः॥ सतु कायस्थ एष उत्सन्नः क्षत्रियात्क्षत्रि
यात्ततः॥ रामाज्ञया महाराज्ञेन क्षात्रधर्माद्बहिः कृतः॥ दत्तस्तस्मै कायस्थधर्मोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः
स्मृतः॥ तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन्॥ दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मनिष्ठा अभवन्स्वा
हिताः॥ सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने॥ देवविप्रपितृणां वै अतिथीनां च पूजकाः॥ माहिष्य
वनितासूनुर्वैदेहाद्यः प्रसूयते॥ सकायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य कर्म विधीयते॥ क्षत्राद्वैश्यायां मा
हिष्या वैश्यपाद्विप्रा जातो वैदेह॥ लिपीनां देशजातानां लेखनं सम्यगाचरेत॥ गणकत्वं विचित्रं च बीज
पाटीप्रभेदतः॥ अधमः शूद्रजातिभ्यः पंचसंस्कारवान्स्मृतः॥ चातुर्वर्ण्यस्य सेवा हि लिपिलेखनसा
धनं॥ सर्वसाम्य॥ शिल्पकर्म तज्जीवनमुदाहृतं॥ शिखां यज्ञोपवीतं च वस्त्रमारक्तमेव च राम
॥ स्वर्णालंकारं देवतानां च कायस्थो विवर्जयेत्॥ इति कायस्थः॥ मालाकारः ... करणपा १२८

मा...रधस्तात्॥ मणिहारः मंजुरिति चोच्यते॥ कुलालस्त्रालम्बनो मंजो ... विक्रमी
॥ तांबूलक्रीतसंन्नतं ... मालाकारात् क्षत्रियायां शिल्पी धीमर्दनक्रिया॥ ही
नासम्यगुधर्मेषु जीविकास्यां ... ॥ त्रिलेखी धात्री क्षत्रियायां च कोकाटीनाम जायते ब
हुरूपीनिमभिधा॥ विश्वपालकः पापी जातो गोचारी वत्सपालकः॥ नाम्नाप्यागलकपुत्रेकट
धानादर्जीजनत॥ मंजुनापति वैलोके अजापाल इति स्मृतः॥ तथा कर्म चंडालभार्यायां यो
जातः॥ पुष्पशेखरात्तातः सवै मंडलकोनाम मंडलपोषकः॥ पुगलंसुनकान्संसधर्त्तुं यो
ज्यो महीपतेः॥ विधवायां यते जातः कर्मचंडाल उच्यते॥ वापिकूपादि सत्कर्मकर्त्ता वासस्व
त्रपरवेसः॥ जातिविवेको ... ब्राह्मणाद्वैदेह्यां जातः॥ ... शालिकः संगीतज्ञो नृत्यकर्त्ता
देवागारे रंगांतरे प्रजीवतः॥ आयोगवान्मागधाद्यो नरकुंभः इति जायते॥ सवर्णबाह्यधर्मेषु सम्य
क् संगीतकोविदः॥ कांतानां नर्त्तनगानायां नर्त्तनाय चित्तिक्षयेत्॥ रंगावतारः कर्मणो ना

279/1951

शू५०
१२९

द्येसन्न पसंसदि। चतुर्विधैरंगन्यावैदैत्रानाथांगसंज्ञवै॥ आंगं नावाश्वनरतेनोक्ता। कायिको वा
चिकश्चैव आहार्यः सात्विकस्तथा। चत्वारो भिनयाः प्रोक्ता नाट्यशास्त्रविशारदैः॥ संगीतशास्त्रे गीतं
वाद्यं च नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते। संगीतशास्त्रे नृत्योनुकेवले नैव गीयते। सुकुमारं नवेद्याद्यं मृ
दंतं तांडवं विदुः। तांडवं परध्यातादेर्जास्यर समन्वितं॥ रतिहस्तकनाशा भ्रमरीचारिकाद्विनिः
कुचबाहुरहस्यैवातेस्फुरणा। नांतरमुतं। कायस्थवनितायातु मालाकारेण संगता। तस्यां यस्ते
न पुत्रः स्यात्स श्रावणस्य इति स्मृतः। कानाकरे षु रचयेद्रजकलापिका॥ मही नः शूद्रजातिस्त्रो
मण्डिनिरचयेत्सदा। स्फाटिकाहरारीश्च कुर्मात्र द्वय जीविकां॥ वैदेहाच्छूद्रकन्यायां जतहवांध
सिकाभिधः। कुर्याद्रत्नानि तक्ष्याणि विक्रयार्थं समंधितः। आत्रविक्रयतो लब्धं धनं तम्य जीवनं
का दरति प्रसद्वः। करिणी वैत्र पसंयोगा ज्जातो वत्सकसंज्ञकः॥ महीनः शूद्रधर्मेस्याज्ञाद्रलेशा रा०कं० १२९
[illegible] येत भैश्र पत्नी शूद्र संयोगाद्धयोगवकसंज्ञकः॥ मशूद्राद्दीयते धर्मैः प्राम्रुणे [illegible] के मल्ल

त[illegible] कुर्यात्कुद्दिमांतरमिंचूर्णेनास्य च जीवनं॥ निषादकन्याकाशूद्रसंगाद्धामेन[illegible] सुतः। स
क्रोधकः कुक्कुटक इति प्रोक्तो द्विसंज्ञकः॥ टंकशालासु सर्वत्र नाणकानां विधायकः। [illegible] यामाग
धीक्षत्रियपोजातिवत्सुकसंज्ञकः॥ सल्लोहकर्मणा जीवेद्रुत्रमश्वासजातितः। लोहकार इति
ख्यातो लोहकर्मा सजीवनं। तेषां गुणसंयोगं ज्ञात्वा शास्त्रविधायकः॥ लक्षणकांडशास्त्रगुल्ल
षट्सममेतं समरूद्रकाभिधः॥ ज्ञात्वरत्नामीत्रायो वैरिंमस्तु कार्यान्यथा श्रुतं। इति लोहकारः
स्मृतिः॥ तेजन्मनपत्राणा यावत्कष्टः प्रवर्त्तते। तावत्कर्मनिकुर्वीत शूद्रांसजसमीपतः। कुक्कु
टस्येह नव नितिकुंनकारेण संगता। तस्याः सुतस्तु विख्यातः कुम्भविंद इति स्फुट कोशेष्यानि सव
र्णाणि रचयेद्राकरत्नयो। तुल्यो मावंतसजातीनेस्वधर्मं सतुपालयेत्॥ मालीसंगतावेनद
नितावत्रं केनपरारहः। तस्याः शाबरिकाभिरख्यः पुत्रस्सोलोककसंमतः॥ सहीनस्त्वसजातिम
श्च चित्रासो विधायकः॥ कुविंदश्च त्वाभीरी कुक्कुटाम्मायो नीलीकर्त्तसकथ्यते। मागानापितमं

281/1951

श्रृ॰ ९
१३०

त पोर्नतो यो सौ सं खिल्प संज्ञकः॥ हानः सगुद्धके राज्ञाकुर्पद्यपनमंजम॥ रूकातुर्वीशिंगा
णि रक्षस्त्रावैमयो जंयेत्॥ जातो मैत्रे यशुलके न जाधिकायां स्वयंमुत॥ स्त्रमोवंधुलसज्ञो त्र
त्र धूमः सर्वजातिषु॥ सुवर्णकारविपणो धर्म्यो हेमादिपत्रपति निषादनारी संयोगात्सोष्टि कं
जन्न येस्तु तम्सच पास्कुन संज्ञो हिरण्य स्त्रविधायक॥ कर्नाचगोलीपरम्नाजीविकानस्य
द्नं॥ पुल्कस स्त्री पासुलकाः सूतेपाक्षामिका निधा॥ कुयास्तुरगादीनोत्राष्येणेभवकर्त्तनं
॥ यासी॥ नेरस्य वृनिता कायाः संगतोधेरणंचे॥ ८८॥ सासूतेयवनंपुत्रं तुरुष्कास्मकांत्रितः
मस्त्रिचोम्लिच्छदेशे देशो वधेनास्यवर्त्तनं॥ वंदिनो सूतसंयोगाज्जातन्मागलिकामिधा॥ चतुर्व
र्णादिना सोमंजिष्टारंगकारक॥ तेन रंगेन वासांसि चित्राणि रचयेत्स यः॥ इत्सलेख्य विंचितं
यद्धि ... तं चित्रसाधनं॥ स एव स्यच्चित्रकः स्यात्ताम्रकर्जरीसचिकार्जकः॥ मागधात्क्षत्रियाज्जा
तउ ... सुको लोहकर्मकृत्॥ ग्रामास्मरसर्वपुत्रो मोकालिको लिकोनुविर ... ना॥

राम
१३०

... स्त्रो स्तने षु मः॥ वस्त्रनिर्णेजनं कुर्यात् त्स्वरन्त्रधर्ममेव च॥ अग्रजातेन्तु ... रजकं
विदुः॥ ... पांक्षत्रात् उग्र॥ विप्रायां वैश्यादेहे वहेदसौ तैलयंत्रमुत्र मस्त्रीसजातितः॥ तैल
हिंमा पं॥ त्रस्वाकर्णं नासा पसं नवृग॥ स्वतो मौकलिको नितंनिर्वास्मोनगरादहि॥ रथका
रस्य दुहितास्मायो ... समागता॥ सूतेयं तनयं सोपि सूत्रधार इति स्मृ॥ जायाजं विस्मृ ...
षोनाछन्नाग रक्षा ... स्मामावृत्तिका ज्ञातम सचार॥ सूत्रवायक॥ छागली नजकं दातु ...
र न्नेमेषपालकं॥ कुर्याद्दूर्णाप टो श्चित्रान् मेषाणां परिपालनं॥ स्त्राव ... मजुना पीपा ... मका
दुष्टपालकं रोमिकं रे ... कामस्ता ... लवणकर्मणि॥ स्त्रायोगव्यां द्विजाज्जातो धि
ग्वण॥ स कवचादिकृत्॥ सचर्मणा स्वपत्याणां पथात्रोनमकस्पयेत्॥ मो चीसंज्ञ॥ स्त्रायो
गवी चकैवर्त्तजज्ञे पारसवास्तुनं॥ सहनाम वनिजानिस्सोजालं त्वीकृत स सर्वदा॥ मत्स्याजल ...
रान् न्यान्॥ घातयेद्दास्तवृत्त ये॥ नाव्यं कर्म भेहर रान नघांवर्षासुवाहयेत्॥ नदीमुत्तारयेत्सो

283
1951

अ.५० १३१ कास्ति स्यच्चर्मच्छेदनं तथा॥ धिग्वणानां तु निषादाद्यश्चर्मकारः स्मनुस्मृतः। गोचर्मणा महिष्या
श्च चर्मणा तस्य जीवनं॥ आभीरस्त्रीषु जेतन्नात्सुतं शौंडिकसंज्ञितः॥ सुरां संहृत्य विक्रीय कु
र्यात्तेन च वर्तनं॥ कर्म चंडालजकात्सुतं वैदेही यां डुशोपकं। तेमे वुरुडजानितत्त्वं मरावेत्रविहा र
णं॥ जातो निषादाद्वैदेह्यां गाहंडीडिंडिमोत्रमः॥ इत्यादि मनुः॥ चंडालात्संजातस्य पुक्कसो पाकस्वक
मारव्यवहारवान्॥ आहिंडुको निषादेन वैदेह्यामेव जायते॥ विभायां वैत्रपजा वैदेही॥ स्वकर्मा
रो वेणु॥ तच्छेदकर्मादिजीवी॥ मेयवुरुडः। वैदेह्यामेवक्षत्रायां शूद्रजनिषादाद्धाहिंडकः॥ स्व
पं वेणुजीवी॥ सूपाकः॥ चंडालेन तु सोपाको मलव्यसनवृत्तिमान्। पुल्कस्यां जायते पापः स रम
दा सज्जनगर्हितः। मृतं मुरत्य। कसनमसुविपो गोवध्यमारणं। मेवहत्रि। क्षत्रायां शूद्रजो नि
षादः॥ तस्माच्छूद्रायां पुल्कसी॥ कुसा इति प्रसिद्धः॥ निषादस्त्री तु चंडालात्सुतं म[illegible]सापितं १३१
॥ श्मशानगोचरं मृतेवासानामपि गर्हितं॥ केचिदादि पुराणे प्रोक्ता॥ निषा[illegible] शूद्रेण

कुक्कुटाः स्यात्करोति सः। चक्रतोमरशूलासिलकुटमायतोमरान्। चक्र[illegible]जाला
निः[illegible]दिपालांश्च तनुजा॥ कुक्कुटानां प्रहर्ताचराजकुक्कुटजेरवन। अवध्यां जायते वेनो वैदे
हेन करोति सः। पटहं वादयेत्स्मार्तराजादेशं प्रजास्वपि॥ पुल्कसः कुक्कुटो वेनस्त्वयमामारणपवा
सिनः। आयोगव्यां दस्युनाच सैरंध्रीनाम जायते। दस्युः पौंड्रकादिः भाणुक्तः। मृगादिवधजीवी
च पाशाबंधेन निस्त्रशः। राजस्त्रीणां सूतिकानां द्वाररक्षां करोति सः॥ आयोगव्यां तु मैत्रेयो गवां
वैदेहाद्दपि जायते। नावीनदीनां कर्मसतां च संवाहयेत्सदा॥ निषादादयवैदेह्यां कारावर॥
करोति सः॥ चर्मणा छेदनेनि संसीवनं क्रयविक्रयं॥ निषाद्यामथ वैदेहात्जायते चंद्रमेदकः
॥ आरण्यानां पशूनां स करोति च वधं सदा॥ तस्मात्स्त्रीगमनाच्चं तां श्वपाकं जनयेत्सुतां स्व
मांसादरमरण्यपस्थ्य पापं श्वपीपजीविनं॥ चंडालादपि वैदेह्यां पांडुसोपाकसंज्ञकः। ऊपाब्ज
वर्मवेणूनां विक्रयं हि करोति सः॥ आहिंडको निषाद्यां च वैदेहाद्यापि जायते॥ योरस्मृतं तु व

285
1951

ध.प्र०
१३२

धान्यानां परिरक्षां करोति च ॥ अंत्यावसायी चंडालान्निषाद्यां जायते नरः । श्मशानवासी नद्व
त्रिश्चंडालेष्वपि गर्हितः ॥ अनार्यं नगराद्बहिः दूरं ते च नयंत्यपि । आ व्यानरणशास्त्राणि वध्या
नां राजशासनात् ॥ निर्दिष्टवधदंडे तु कुलागतक्रोतिनिरताः ॥ विवाहादि प्रकुर्वंति समाने वर्ण
संकरे ॥ पतागो ब्राह्मणार्थं तु कदाचित्संतरंति ते ॥ वसिष्ठः ॥ नौजीविका च निषादानां कैवर्त्तानां
मृगपशुपक्षिघातो मांसविक्रयश्च ॥ आरण्यानां हस्त्यश्वाधिकारः ॥ आभीराणां गोजाविर
क्षा ॥ धिग्वणानां चर्मकरणं तद्विक्रयजीवनं च ॥ कारावराणां चर्मच्छेदनं दासनरक्षणं छत्रध
रणं नराणां वाहनं च ॥ अयस्कारस्योर्ध्वं तिप्रसिद्धः ॥ तंतुवायत्वरक्षच्छेदनरोपणानि कुक्कुटा
नां ॥ अधमेदानां गृहद्वाराशुचिस्थानावस्कारशोधनं गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टनिर्मूत्रोजनं चक्र
वृत्तिता च गुह्यांगस्पर्शः शौचमधौनापितत्वं वा ॥ चक्रवृत्तितातैलिकत्वमिति स्मृतिः मजरामप्र
कानां प्रातर्नृपतिसंस्तवाख्यानवर्णनं निद्राबोधनं ॥ प्रव्रज्यावसितानां प्रव्रज्याविरसमवृत्तित्वं

ध.प्र
१३३

॥ मूलवृत्तित्वं सर्पकरणं च पुल्कसानां मूलं वृक्षौषधादेः । चंडालात्यावसायिनां रोमवृत्तिन
श्मशानरक्षणं ॥ मागधानां विषप्रयोगश्च ॥ स्त्रीणां नर्त्तनं शुश्रूषान्नव्यंजनपानसंस्कारोन्नसंगीतका
कामसूत्राध्ययनं च ॥ यस्तु मामन्त्रजंजनादिकार्यं तत्र स्त्रीणामपि । वास्त्यादिस्त्रीणां तु न स्या
त् । सर्वेषां चातुर्वर्ण्यानां सर्वधर्मबुद्धिकृतानामन्यत्रमाणिसंरक्षणात् ॥ अहिंसाशौचधर्मः सर्वतुल्यः
॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः ॥ दानं दमो दया क्षांतिः सर्वेषां धर्मसाधनमिति
याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ पित्रोराह्निके सजातिभोजनं वस्त्रे समाश्रितानं कार्यमित्युक्तेः प्राक् । ग्रासस्त्व
न्यथा हा स्मृतानां यत्र संस्कारक्रिया केशश्मश्रुरोमनखवापनस्नानविलेपनालंकरणास्थ
दमनयोग्यपात्रानयोषणानि कर्माणि । योग्याशानद्यासादि । क्षुत्क्षुः मनीहाररक्षादीसे माग
धानां सदंगा वेणुवादनमन्त्रगीतस्मिद्धिकोपनस्थानगाथालोकप्रसुपः प्रबोधनानि कर्माणि
सिद्धिशिनि । कोपसममपेतत्त्वप्रमकगाथापवेत ॥ नयजीविनि त्राशः सिद्धिज्ञार्थः । अंबष्ठानां का

287
1951

श्र५० यत्राज्ञाकाविमोचनोन्मादवशीकरणपस्कारकुमारचिकित्सापोषणानि कर्माणि। काचाख
१३३ ल्पस्मश्रुशलाकाः शिरा। नासामोचनं भेदः। वैदेहकानां वस्त्रछेदनसीवनरंजनानि वनिर्णेजन
वापीतडागोदकपानारामावकरशोधनानि कर्माणि। उग्राणां कुंजरग्रहणराजछत्रधार
णपुरप्रधारणबंधमागारसंयमनानि। वेनानां लंघनप्लवनक्रीडानि युद्धमायाशांबरेंद्रजा
लानि कर्माणि। नियुद्धबाहुयुद्धमायाशांबरी। लाघवादृष्टपरिवर्तनं। इंद्रजालमसद्वस्तुद
र्शनानि। कुक्कुटानां महरणकरणचक्रतोमरभिंडिमालप्रासासिपरशुलगुडलोहजालि
कासंधानानि। प्रहरणमायुधं। लोहजालिका कवचं। प्रायोगवानामयस्कारणतक्षणा
कुंनकरणानि। सुवर्णरजतलोहासिचर्मवर्तितावृति। सुल्कस्थानां नगरवीथीसंरक्षणजा रामः
गरणनाम यमतनिर्हरणमलेरमपत्रछेदनानि। मधुपानं नं मासिकी दूरणबिलकर्तनं क १३३
पाहिखननं च। चंडालानां श्मशानसंरक्षणशूलपरिवापनवध्यघातानि कर्माणि। प्रपत्र

नां चैतत्। अत्रैं कस्य नानाकर्मणां विकल्पः समुच्चयो वा। अस्मिञ्जातिविवेके ते यात्रि संक्षे
पगम्नुकलेक्षत्रियवैश्यानां तत्क्रीनागवतेन वमस्कंधे। इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रां
तो भविष्यति। यतस्तं प्राप्य राजानः संस्थां प्राप्स्यंति वै कलौ। देवापि योगमास्थाय कला
पग्राममाश्रितः। सोमवंशे कलौ नष्टे तावेस्थापयिष्यतीति। हारशेषपिणे तेषां नाम लिं
गानां पुरुषाणां महात्मनो। कथ्यामात्रावशिष्टानो कीर्तिरेवस्थिता भुवि। देवापिः शांतनो
भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः। कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ। तावितैत्स कलेरंते
वासुदेवानुशिक्षितौ। वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः। विष्णुपुराणेपि। देवापिः
पौरवो राजा मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः। कृते युगे ह्याद्यागस्य क्षेत्रं मावर्तको हि तीतव्या। महाप
द्मपतिः कश्चिन्नंदः क्षत्रविनाशकृत। नंदस्य कलेराद्ये परीक्षितो नंतरं जन्मः। आरभ्य भ
वतो जन्म यावन्नंदाभिषेचनं। एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञातं पंचदशोत्तरं। पुराणांतरेपि प्रश्नगाः

289
1951

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

शू॰क॰ क्षत्रियावैश्याः शूद्राश्च वर्णास्त्रयो द्विजाः॥युगे युगे स्थिताः सर्वे कलावाद्यंतयोः स्थितिः॥अ
१३४ तः कथं द्विजसंकरजाः॥उक्ताः मेवंध्यकल्पोतु बीजमन्नतत्त्वे॥तथैव देवापि पुरूसांप्रतमेस्माव
स्थितौ इति विष्णुपुराणात्॥अतः क्षत्रविशः॥शूद्राबीजार्थं य इह स्थिताः॥कृते युगे हितैः सा
र्द्धं निर्विशेषास्तदा न वन्त्विति मात्स्योक्तेश्च प्रच्छन्नरूपाः स्वकर्मनिष्ठाः क्षत्रिया वैश्याश्च
संत्येव कश्चिदिति सम्यक्पितृचरणाः॥योमादृतं त्रगहनार्णवकर्णधारः॥श्रुत्वा स्मार्तेरेषु नि
खिलेष्वपि मर्मनेता॥योऽत्रश्रमः किल ततः कमलाकरेण प्रीतोस्तु तेन सततं बु
धराम कृष्णः॥ ॥ ॥इति श्रीमज्जगद्गुरुमीमांसकनारायणभट्टसूरिसुनुरामकृ
ष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते शूद्रधर्मतत्त्वे शूद्रसमस्तसंकरजस्वरूपं तेषां वृत्तिनिरूप शू॰ १३४
णं समाप्तमाप्तायं निबंधः॥ ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥ ॥ छ ॥
श्री॥